AVRUPA'DAKİ TÜRKİYE

Cilt : 2

SIR
Charles
Eliot

Tercüman 1001 TEMEL ESER

İkinci Cilt

Tercüman
1001 TEMEL ESER
97

SIR CHARLES ELIOT

AVRUPADAKİ TÜRKİYE

çevirenler

ADNAN SINAR
ŞEVKET SERDAR TÜRET

Tercüman gazetesinde hazırlanan
bu eser Kervan Kitapçılık A. Ş.
ofset tesislerinde basılmıştır

1001 Temel Eser'i iftiharla sunuyoruz

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren, ona yön veren konularda **"Gerçek eserler"** elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış, dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş **-Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış-** binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip - toparlayacak ve günümüzün türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde "Köşetaşı" vazifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plâladık.

Sevinçle karşılayıp, ümitle alkışladığımız "1000 Temel Eser" serisi, Millî Eğitim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve "Tercüman 1001 Temel Eser" dizisini yayınlamaya karar verdik. "1000 Temel Eser" serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman'ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâda her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya konmayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler önüne sermek, onları lâyık oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser'den maddî hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, iftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

Tercüman Gazetesi Sahibi

ESER VE YAZARI HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Bu eserin yazarı olan Sir Charles Eliot, Türkiye'ye ilk defa 1884'de gelmiş olup, 1893-1898 yılları arasında İngiltere elçiliğinde sekreter olarak çalışmıştır. **Turkey-in Europe** *adını verdiği eseri ilk olarak 1900'de Londra'da basılmıştır. Daha sonra kitap, Eliot'un yaptığı bâzı değişiklik ve ilâvelerle 1907 yılı sonunda yeniden yayınlanmıştır.*

Buradaki tercüme, eserin 2. basımından yapılmıştır. Eliot, kitabını hazırlarken sâdece müşâhadeleriyle iktifa etmemiş, Finlay, Gibbon, Chavonnes, Parker, Müller, J. Kunos gibi yazarların eserlerinden de faydalanmıştır. Hiç şüphe yok ki S. Charles Eliot'un eserinin asıl üzerinde durulacak tarafı o zamanki Türkiye ve Türkler hakkındaki görüşleridir. Tabiatiyle bu görüş ve hükümleri zaman zaman büyük yanlışlıkları da ihtiva etmektedir. Meselâ "Türklerin sâdece göçebe oldukları" *şeklindeki ifadesi bu yanlışlarından birisidir. Bunun yanında* "İstanbul'daki bir hıristiyanın durumunun en azından bir müslümanınki kadar iyidir" *demesi, bir hakikati belirtmesi bakımından tamamiyle yerindedir.*

Sir Charles Eliot, "Türkler tarihte yine mühim roller oynayacaktır" *şeklindeki hükmüyle istikbali görebilir bir kimse olduğunu göstermiştir. Eserinde Türk Askerini ve Osmanlı İmparatorluğunu açıkça öven yazar, diğer birtakım hakikatleri belirtmekten de geri kalmamaktadır.*

Eliot'un "Osmanlıca bilen bir kimse Azerbaycan dilini rahatça anlayabilir" *tarzındaki ifâdesi yalnız bir hakikatin ifadesinden ibaret olmayıp, Türklük dünyası için bugün de geçerli bir hükümdür.*

Eliot'un Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında zaman zaman birtakım yanlış görüşlere kapılmış olmasını da, o günün şartları altında tabiî karşılamak lâzım gelir. Yazarın, bazı yanlış düşünce ve hükümleri sırası geldikçe gerekli notlarla düzeltilmeye çalışılmıştır.

VIII. BÖLÜM

ORTODOKS KİLİSESİ

ORTODOKS KİLİSESİ
(TÜRK FETHİNDEN ÖNCE)

Yukarıdaki başlık, İstanbul, Rusya ve Balkan Yarımadasının büyük bir kısmında mensupları olan kiliseye en uygun ad olduğu için kullanılmıştır.Bu kiliseye"Doğu Kilisesi" demek yanlış ve geniş muhtevalı olurdu. Çünkü Doğu Kilisesi denildiğinde Ermeniler, Nasturiler ve Ortodoks Kilisesinin fazla mensubu olmadığı diğer topluluklar da kastedilmiş olurdu. Aynı şekilde "Yunan Kilisesi" diye bir başlık da yetersiz olur ve bu da muhtemelen bazı ciddi yanlışlıklara da yol açabilirdi. Bu yüzden, bu kiliseden bahsederken kilisenin kendine verdiği adı, "Ortodoks" veya Rusça'daki adı ile "Pravoslavny Kilisesi"ni kullanmak en doğru hareket olur.

Ortodoks Kilisesi kuvvetli bir şekilde hiyerarşik olmasına rağmen, bünyesinde papa gibi bir kişiyi barındırmaz. Kiliseyi temsil eden piskopos meclisinin din ve ilim üzerinde şaşmaz karar ve hükümler vermesi kabul olunmuştur; ama patriklerin hiçbir yetkileri yoktur. Patrikler belli bir üstünlük taşırlarsa da kendi piskoposluklarında bile otokratik değildirler. Kararları daima bir meclis yardımı ile verirler. Ortodoks Kilisesi günümüzde oniki kadar kiliseyi ihtiva eder. Bu kiliselerin hepsi değişik diller kullanır. Hepsi bâzı teferruatta birbirlerinden ayrılır ama hepsi de bir komün veya bir federasyon olarak birleşmiş haldedir. Bu birleşme aynı zamanda bir bakıma Papanın despotluğuna karşı duyulan hususi bir nefretten dolayıdır. Bu dini federasyon devletleri iki gruba ayrılır. Birincisi, çoğu zaman patriklerin başkan olduğu eski tarihi kiliseler, ikincisi daha modern milli kiliseler. Bu ikincisinde Rus Kilisesi hem en eski hem de en önemli kilisedir. Yunanistan, Romanya ve Sırbistan Türk İmparatorluğundan ayrıldığı

için bu ülkelerin kiliseleri yaptıkları mücadeleler sonucu İstanbul Patriğince tanınmıştır ve bu kiliseler günümüzde müstakildir.

İstanbul'un kuruluşu olan M.S. 330 yıllarından önce üç tane patriklik vardı. İstanbul, İskenderiye ve Antakya. Belki St. Peter'in piskoposluğundan, belki de devrin en güzel şehri oluşundan dolayı Roma en mühim patriklik sıfatını rakipsiz olarak elinde bulunduruyordu. Doğuda İskenderiye Kilisesi en ehemmiyetli kilise idi. Buradaki piskopos papa diye isimlendiriliyor, cihanşümul yetki iddialarında bulunuyordu. Pontus Asya ve Trakya piskoposluk bölgeleri, Kayseri ve Efes'te oturan yüksek rütbeli piskoposlar tarafından, Heraclea ve Bizans bölgeleri ise yardımcı piskoposlar tarafından idare ediliyordu. Ama Bizans Konstantinopolis olduktan ve hıristiyan bir imparatorun şehre yerleşmesinden sonra şahane şehir İstanbul'un piskoposunun üstün bir mevki kazanması tabii idi. İmparatorluk tahtının Roma'dan Konstantinopolis'e taşınması Doğu ve Batı hıristiyanlığının istikametini tayin etti. Sivil hayatı murakabe için hür bırakılan Papa geçici bir müddet için kuvveti elinde topladı. (Zamanla bu kuvvetin en dikkate değer ve en dayanıklı otoriteye –Mutlaka Papa ve İsa'nın Papası– ünvanlarını ekledi.) İmparatorun varlığı Konstantinopolis piskoposunun böyle bir ünvanı elde etmesini önlüyordu. Kiliseyi imparatorluk içinde imparatorluk yapma fikri St. John Chrysostum'un sürgünü ile daha baştan kurutuldu. St. John Chrysostum' un bu sürgünü, büyük rahiplerle İmparator Arcadius (404) arasındaki mücadeleyi sona erdirdi; saray ve patriklik arasındaki münasebetler ilk defa olarak düzeldi.

Ancak imparatorlar, İstanbul piskoposuna haddini bilmelerini öğretmeye kararlı ve tahtda bulunan kişinin imtiyazlarını çiğnetmemeye azimli olmalarına rağmen, İstanbul Piskoposunun 1. piskopos ol-

masına hiçbir itirazları yoktu. Hattâ piskoposa Doğuda en üstün piskopos diye yardım edildi. Bu dini mücadelede, İstanbul'un kaderi daima gerilemek oldu ne yazık ki. Ancak Doğunun dini bakımdan fethi kolaydı. Kilise tarihinin ilk zamanlarında, İskenderiye ve Antakya piskoposluk bölgelerinde yaşayan insanların büyük bir bölümü Nasturilik ve Monofizizme tamamiyle aykırı fikirler taşıyorlardı.

İnsanlar, Tanrılarının saf ve sağlam karakterleri konusunda birbirleriyle anlaşamadıkları için birbirlerini öldürmeyi, lânetlemeyi ve kavga etmeyi bir alışkanlık haline getirince, durumu yatıştırıcı ve bu insanları birleştirici bir müdahale gerektiren yeni bir tip karışıklık, devleti tehdit etmeye başladı. İmparatorlar buna iki şekilde müdahalede bulunmaya çalıştılar. Bâzen fikir teatisinde bulunularak, yeni fikirler oluşturmak için genel konsülleri toplantıya çağırdılar. Bâzen de yargılayıcı kurumların huzursuzluk yaratıcı ve nâhoş diye vasıflandırdıkları kargaşalıkları yasaklayan sert fermanlar yayınladılar. Birinci durumda, kilisenin takdirini kazandılar. İkincisinde kilise onları lânetledi. Doktrin meydana getirme konusunda kilise imparatorun baskısı olmadıkça ortaklaşa çalışmayı kabul etti.

Daha imparatorluk merkezi kesinlikle İstanbul'a taşınmadan önce Konstantin, İsa'nın ilâhiliği konusunda kilise teşkilâtını parçalayacak, büyük önem taşıyan ve çok uzun zamandır süregelen tartışmaya bir son verme gereğini duymuştu. Kostantin önce tartışmaya huzursuz din adamlarının münakaşası gözüyle bakıyordu. Ama çok geçmeden durumun ciddi olduğunu görerek İznik'te, oturumlarında kendisinin de hazır bulunduğu bir konsül toplantıya çağırdı. Çok iyi bilindiği gibi, hiç olmazsa kısmen düzene girdi ve "Nikene İnancı" diye bilinen konsül Arius'u lânetledi.

381 yılında toplanan ikinci konsül, Makedonyalıların

Ruhulkudüs'ün kişiliğini inkâr eden inançlarını lânetledi. Teslis doktrini ve İsa'nın ilâhiliği ileri sürüldüğü zaman kilisenin, İsa'nın vasıfları konusundaki diğer sorulara çözüm bulma, yani İsa'nın nasıl hem Tanrı hem de insan olduğunu açıklama işine girişmesi tabii idi. Tartışma esnasında mesele bâriz bir şekilde belirtilip daha cevaplandırılmadan birçok yanlış tahminlerin yaygınlaşması kaçınılmaz oldu. Bunların içinde en mühimi Meryem Ana'ya verilmiş olan "Tanrının Annesi" (Theotokos) ünvanının aleyhinde vaazlar vererek tartışmaları bir çıkmaza sokan İstanbul Patriği Nestorius'un doktrini idi. O, Meryem'in yalnız bir insanın annesi olduğunu ve ilâhi kişi'nin kendisini bu adamla birleştirdiğine inanmış görünüyordu. Bu doktrin, hem Papa, hem de İskenderiye Patriği tarafından lânetlendi. Ama Kudüs Patriği ve şarklı papazlar umumiyetle İskenderiye Patriğinin tenkidlerde bulunduğu ve kilisenin iki düşman gruba bölündüğü şeklindeki lânetlemeleri reddettiler.

Üçüncü konsül, Theodosius tarafından Efes'te toplantıya çağırıldı. Papa temsilcilerini gönderdi. Ama Konsülün görülmedik ölçüde çekişmeli geçen çalışmaları din adamı terbiyesine bir yüz karası teşkil etti. İmparatorun toplantıya gelmeyip, sadece düzeni sağlamak için yüksek rütbeli bir memur göndermesi gerekli, fakat yetersiz bir ön tedbir idi. Aşırı şiddet ve küfürleşmelerden sonra, Nestorius'un doktrini yanlış bulundu. Ancak Makedonya ve Arian inançlarının aksine yok olmadı. Bundan sonra genel konsüller katolik doktrinini savundular ama bugüne kadar süregelen yanlış inançlı kiliseler de bu yüzden oluştu. Nasturilik bu kitapta geniş ölçüde ele alınmamıştır. Uzak Doğu'ya kaymış olduğu halde,uzun ve değişikliklerle dolu bir tarihi vardır.Nasturuliğin, İran, Orta Asya, Hindistan ve Çin'e kadar olan alanda yayılmış olmasıyla bu bakımdan da her-

hangi bir hıristiyan mezhebi ile kıyaslanabilir demekle yetinelim. Şimdi bu mezhebin merkezleri İran sınırındaki Hakkâri Türk bölgesi dahilindedir. Nestorius'un inanışı aleyhindeki tepkiler onun müridlerini bir yanlışlığa sevketti. Onun teorisi İsa'nın kişilik birliğini yok etmiştir. Yalnız daha sonra, ölümüne yakın Nestorius bu birliğin korunmasını istemiştir. Bunun üzerine İstanbul'da bir başrahibe olan Eutyches onun bu arzusuna uyarak İsa'nın ilâhi bir hususiyet taşıyan kişiliğe malik olan bir vücutta meydana geldiğini belirterek,bu iki kişiliği birleştirdi. Bu inancın taraftarları Monofizitler (Monophysites) olarak bilinir. Bu inanç belki de hiç kimse onun bir monofizit olup olmadığını söyleyemediği için diğer mezheplerden daha çok heyecan uyandırdı. Efes'te toplanan bir konsül tarafından Eutyches' in doktrini kabul edildi. Ama bu toplantıda olaylar o kadar çok skandallı geçmişti ki, Papa bu konsülü "Eşkiyalar Konsülü" olarak vasıflandırdı. Bu konsül günümüzde bile bu adla anılır.

İmparator Marcian bu konsülün kararlarını Kadıköy' de toplanacak başka bir konsüle sunmaya razı oldu. Konsüle, bu toplantıyı idare ediyor gibi görünen İstanbul Patriği, (Konsül aslında19 imparator temsilcisi tarafından idare olunmuştur.) Papa'nın iki elçisi ve birçok şarklı papaz katıldı. Bu konsülde, Eşkiyalar Konsülü' nde verilen kararlar tekrar ele alındı. Görevlerinden alınmış olan papazlar, eski vazifelerine iade edildiler. İsa'nın birleşme, değişme, bölünme veya ayrılık gibi hiçbir mefhum olmaksızın çift kişilik olduğu ilân olundu.

Ama bütün bunlardan Monofizizm,Nasturilik doktrinine nispetle daha az bir kayıpla çıktı. İstanbul'da yüksek tabaka arasında bir müddet daha devam etti. Monofizizm'in şimdi bile ermeniler, kıptiler, Habeşler ve Suriye (Yakubi) Kilisesinde birçok taraftarı vardır.

Hadiselerin bu şekilde gelişme göstermesi imparatorları rahatsız etmeye başlamıştı. Kadıköy Konsülü mezhepleri birleştirecek yerde karışıklık yaratmıştı. Katolik ve monofizitler sadece maddi ve manevi silâhlarla değil, her yerde ve herşeyde mücadele ediyorlardı. Sonunda 482 yılında İmparator Zeno, Patrik Acacius'un yardımı ile meseleye bir çözüm bulmaya çalıştı.İçinde İsa'nın hem "Tanrı", hem "İnsan" olduğu kesinlikle belirtilen ama "Vasıf" kelimesinin kullanılmasından bilhassa kaçınılan bir bildiri yayınlandı. Bu çözüm yolu hiçbir tarafı memnun etmediği gibi, az kalsın Doğu ve Batı Kiliselerini kesin bir ayrılığa kadar götürecekti. Bu çözüm yolu gerçekten de otuz yıl kadar sürecek olan gruplaşmalara yol açtı. Papa Felix, Acacius'u afaroz etti. Haberciler bu afaroz kararını halkın önünde açıklamaktan çekinerek, Acacius'a kilisede yalnızken ilettitiler. O da bu davranışa karşılık Papa'yı afaroz etti.Birliğin tekrar kurulması ancak Justin'in hükümdarlığı (519) sırasında oldu.

Monofizitlerin Katolik Kilisesine tekrar bağlanmaları için daha tesirli bir teşebbüs İmparator Justinian devrinde olmuştur. Bu devir İstanbul ile Roma arasındaki münâsebetlerde yeni bir devrin başlangıcı olduğu kadar dikkate değer bir devirdir de. Papa'nın denetleme işinde haksız yere hususi yetki elde etmeye çalıştığı okuyucunun gözünden kaçmamıştır. Papa, elçilerinin ve İstanbul Patriğinin de katıldıkları Kadıköy Konsülünün toplanmasında israr etmiş, Heroticon'un tesirsiz kılınmasını sağlamıştı.

Papa, Agapetus, Ostrogot Kralı Theodahad tarafından mühim bir görev için gönderildiği İstanbul'da öldü. İmparator ve bir monofizit olan imparatoriçe, Agapetus'un arkadaşlarından Vigilius'u monofizitlerle birliği sağlaması şartıyla Papa tayin etmeyi kararlaştırdılar.Bu arada yeni papa Sylverius, sürgüne gönderildi ve sürgün-

de iken öldü.

544 yılında İmparator, "Üç Bölüm" diye adlandırılan şeyleri kötüleyen bir bildiri yayınladı. Bu bildiri hususiyle batıda kargaşalık yarattı. Papa Vigilius bulunduğu mevkiye kim tarafından ve hangi şartlarla getirildiğini unutur bir durum aldı. Kartaca'da toplanan Vigilius'un bir kilisenin altarı altında saklandığını keşfeden ve imparatorla gizli ilişkilerde bulunmuş olduğunu ispatlayan bir kilise meclisi tarafından afaroz edildiği, maceralarla dolu fakat sefalet içinde yedi yıl geçirmiş olduğu yere, İstanbul'a çağırıldı. Nihayet Vigilius bir türlü gelmeye ikna edilemediği için batıdan sadece 5 Afrikalı papazın katıldığı 5.Genel Konsül 552 yılında toplandı.Tam imparatorun arzuladığı gibi çalıştı. Önceki dört konsülün kararlarını tasdik etti. Ama Kadıköy Konsülünün aksine "Üç madde"yi lânetlediğini ilân etti.Üzgün Vigilius,çok geçmeden karşı tutumun sebebinin şeytana uymaktan olduğunu anlayarak seviyesini düşüren bir itirafta bulundu. Daha sonra İstanbul'u terketmesine izin verildiyse de Roma'ya varamadan öldü. Justinian, Pelagius'u yerine imparator olarak vasiyet ettiğini resmen açıkladı. Pelagius 5. Konsülün kararlarını kabul etti ama böyle yapmakla da yüzelli yıldır Aguileia Kilisesi Roma'dan ayrı olarak faaliyette bulunduğu için Batı Kilisesi camiasında bir ayrılığa sebep oldu. Daha sonraki elli yıl içinde pek fazla karışıklık olmadı. Fakat İmparator Heraclius'un İran savaşlarından edindiği tecrübe ile imparatorluğun doğu bölgelerinin Katolik Kilisesi ile aralarının açıldığını görmesi onu üzüntüye sevketti. Zeno ve Justinian'ın izinden giderek yeni bir andlaşma sağlamaya gayret etti. Heraclius'un inancı "Monothelete" idi. Ancak bu öncelikle İsa'da sadece tek cevher bulunduğu şeklinde yorumlandı. Önceleri belirtilmiş olduğu gibi vasıflara ilişkin tartışmanın unutulması ümit edildi. Papa Honorius, meseleye eğil-

diğinde İsa'nın sadece tek cevherli olduğu fikrini kabul eder gibi göründü. Sonunda başarılı bir andlaşma sağladığını düşünen Heraclius, Ecthesis diye adlandırılan, içinde "Mademki İsa'nın insanlık hususiyeti Tanrılığına zıt herhangi bir temayül göstermemiştir, o halde tek cevher fikri kabul edilmelidir" diye bir madde olan bir bildiri yayınladı. (638) Bu, dört şarklı patrik tarafından kabul edildi. Papa Honorius ölünce, bir doktrin hakkında bir imparatorun bildiriler yayınlamasına müsaade etmenin çok tehlikeli bir örnek olduğunu anlayan IV. John, Ecthesis'i vakit kaybetmeden lânetledi.

Heraclius 641 yılında öldü. Ama kargaşalık ondan sonra İmparator olan II. Constance zamanında da devam etti. İleri gelen Afrikalı papazların Monothelete (Tek Cevher) inancı karşısındaki itirazlarından müteessir olan Papa, İstanbul Patriği Paul'e, onu hatalı görüşlerini terketmeye zorlayan bir mektup gönderdi. Patriğin cevabı Monotheletizm'i ateşli bir şekilde savunuyordu. Papa bu cevabı alınca Patriği afaroz etti. İmparator, biraz Ecthesis'e benzeyen ama daha kesin olan "Type" isimli, içinde meselenin tartışılmasını yasakladığı bir bildiri ile Papa'ya cevap verdi. Bu açıkca, Papalık ile İstanbul arasındaki münasebetleri Justinian'ın zorla ele geçirmesini taklit etmek isteyen imparatorla papa arasında yeni bir mücadelenin doğmasına sebep oldu. Papa, İmparatorun bu bildirisini lânetledi. Lâkin yakalanıp gemi ile İstanbul'a gönderildi. Birçok eziyetten sonra Cherson'a sürüldü.

İstanbul'u kuşatan Araplarla yapılan sürekli mücadeleler Konstantin Pogonatus'a dini meselelerle uğraşmak için pek fazla zaman bırakmadı. Tehlike geçtikten sonra Konstantin babasının siyasetinin hiç de başarılı olmadığını gördü. Type'ın yasakladığı tartışma, belki de yasaklandığından olsa gerek hayati bir ehemmiyete haiz görünüyordu. Konstantin bu yüzden yeni bir siyaset

takibine başladı. Babası gibi İsa'nın bir ya da iki cevherli olması meselesi ile uğraşmayı kabul etmedi. Ama meseleyi yetkililerin kararı için kiliseye sundu. Böyle bir durumda kibarca "Hıristiyan Aleminin Papası" diye hitap ettiği Papa Agatho'ya bir konsülün toplantıya çağırılmasını teklif eden bir mektup yazdı. Papa, bu çağırıyı memnuniyetle kabul etti. Konsül 680 yılında İstanbul'da toplandı. Toplantıya katılan Romalı üç piskopos, Papa'dan katolik inancını açıklayan bir mektup getirdiler. Konsül, bu belgeye uyarak Monothetelizmi ve Papa Honorius'un yapmış olduğu faaliyetleri lânetledi. Bu genel konsüller ancak burada değinilebilecek gerçeklere dikkati çekerler. Bir tarafta kilisenin başkanı olarak tanındığı halde, Rus Çarlığının bile uyduğu gibi, İmparatora doktrinlerle uğraşmaması gerektiği açıkca benimsetildi. Diğer taraftan Roma'nm nüfuzu gittikçe artmaya başladı. Vigilius ve Martin'in âkibetlerine rağmen Papa, 6. Konsülün toplanacağı sırada aşırı bir manevi büyüklük hissine kapıldı. İmparator, ondan konsülü toplantıya çağırmasını rica etti. O da Roma'da toplanan bir kilise meclisi toplantısında meseleyi bir ön müzakereden geçirdi. Elçileri ile konsülde benimsenen katolik inancının ana hatlarını açıklayan bir belge gönderdi. Konsüllerin katolik inancından asıl unsuru mantık olmayıp inanç olduğunu açıkca belirtmeleri dikkate değer bir noktadır. Her lânetlenmiş yanlış inanç, kendinden fazlaca emin oldukları halde insan aklının anlayabileceği, İsa'nın Tanrılığını belirtmek için teklif edilmiş iyi niyetli birer teşebbüsten ibaretti. Her durumda kilise, doğrusu sınırlı insan zekâsı için anlaşılması karışık ve güç olan, incelenmeksizin inanılmak üzere inançla teşkil etti. VIII. yüzyıl ve IX. yüzyılın ilk yarısında kilise, dini ibadetlerde heykeller kullanmanın uygun olup olmayacağı sorusuyla çalkalandı. İsavrian ve Amorian hükümdarları tarafından başlatılmış olan mu-

kaddes heykel ve resimlere karşı girişilen parçalama mücadelesi İkonoklazm ve taraftarları da İkonoklastlar diye adlandırıldı. Bu mücadele önce Asya'da başladı. Hareketi başlatan hükümdarlar Toros Dağları civarlarında yaşayan sağlam yapılı insanlardan meydana gelen aşiretlere mensuptular. Manichaen soyundan hem Allaha hem de şeytana inanılan bir mezhebe mensup Pavlician müslümanlıktan da müteessir olmuşlardır. Ikonocular hakkındaki bilgileri sadece düşmanlarının tarihlerinden elde ettiğimiz kadarıyla, azizlerin heykel ve resimlerine olan nefretlerinin Bizans Kilisesinin faaliyetlerinden farklı olduğu açıktır. Onlar, sonra Meryem'e ibadet etmeyi, ölülere saygı duymayı, azizlere yalvarmayı, hepsinden daha mühimi manastır faaliyetlerini kötülemeyi öğrendiler. Bütün bunlarda müslümanlığın tesiri vardır. İsaurian Kralı Leo'nun yeni dinin,milletinde meydana getirdiği büyük gelişmeyi ve Bizans hıristiyanlığının yanlışlıklarını görerek imparatorluğundaki ibadetleri sadeleştirme yoluna giderek devleti gittikçe kalabalıklaşmakta olan rahip sınıfından kurtardı.

Sözünü etmeye değer diğer bir nokta da İkonoklast hükümdarın, Püritanizm'e asla taraftar olmadığıdır.(*) Zevk ve sefahate olan düşkünlüğü hatalı buluyordu.Üstelik otoritesi, kesinlikle aziz heykel ve resimlerine karşı olan ve müslümanlığa meyilli oldukları açıkca belli olan orduya dayanıyordu.

Leo, karşı mücadeleye 725 yılında girişti. İsa'nın birçok heykelini tahrip ettirdi. Dini okulları kapattırdı; Patrik Germanus'u vazifesinden aldı. Papa diğer tarafı tutmaya başlayınca, Leo Sicilya, Güney İtalya ve İllyricum'u Roma Kilisesi'nin idaresinden alıp, İstanbul'unkine devretti. Sadece Ravenna piskoposluk böl-

(*) Püritanizm: XVI. — XVII. yüzyıllar arasında İngiltere'de kilise âyinlerinin daha da sadeleştirilmesini isteyen protestan kilisesinin bir bölümü. (Çevirenler)

gesini Papa'nın idaresinde bıraktı. Bu mühim adım, Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki ilk resmi bölünme oldu. Bu ilk bölünmenin diğer işareti de Papa'nın kendi başkanlığında bir dini meclis toplayıp, İkonoklazm'ı lânetlemesi oldu. (728)

Düşmanları tarafından, Copranymus diye adlandırılan V. Konstantin, babasından daha aşırı bir ikonocu idi. Aziz heykellerine tapanları cezalandırdı. Faaliyetlerini lânetledi.7. Konsülün faaliyetlerini ve düzenini kararlaştırmak üzere toplanan bir dini meclis de Batı İmparatorluğunu kurmaya doğru atılmış ilk adım olarak Pepin'in yardımına başvurdu. Daha sonra başa geçen IV. Leo babası kadar olmamakla birlikte bir ikonocu idi. Yerine oğlu VI. Konstantin geçti. Bu hükümdar 10 yaşında olduğu için ülkeyi onun yerine İmparatoriçe İrene idare etti. İkonoklastlar hemen hemen istisnasız Asya'lı olduklarından Atinalı bir prenses olan İrene azizlerin resim ve heykellerine ibadet taraftarı idi. Konstantin ve İrene uzun süren tartışmalara bir çare bulmak üzere evrensel bir konsülü toplantıya çağırdılar. Konsül İstanbul'da toplandı ama ikonocu bâzı askerlerin saldırısına uğradı. Toplantı, azizlerin resim ve heykellerine derin saygı duyma ile onlara tapma arasında kesin bir sınır çizdiği halde, onlara ibâdetin lehinde aldığı karar 786'da ilân ettiği Nikea'ya nakledildi. Papa alınan kararları benimsedi ve böylece bir kere daha dini yönden Roma ile İstanbul birleşmiş oluyordu. Siyasi tarih için olduğu kadar dini tarih için de ehemmiyetli bir adım olan Papa'nın Şarlman'a taç giydirmesi ile Doğu ile Batı İmparatorluklarının ayrılması İrene saltanatı sırasında oldu.

Bununla birlikte ikonoklast hareketler henüz yok olmamıştı. Ve bir yarım yüzyıl daha devam etti. Soyu Asyalı olan Nicephorus, İrene'ninkinin zıttı olan bir siyaset güttü. Azizlerin resim ve heykellerine ibâdet et-

menin sonunda serbest bırakılması Avrupalı Makedonya sülâlesinin taç giymesinden sonra gerçekleşti. Ermeni Leo, V. Konstantin gibi sadece Doğudan temsilcilerin katıldığı bir dini meclis toplantısında azizlerin resim ve heykellerini ve onlara ibâdet edenleri lânetledi.

Yerine geçen ve aşırı bir ikonoklast olan İmparator Theophilus (829–842), azizlerin resim ve heykellerine tapanları cezalandırmada ölüm cezası vermemiş olması hariç hemen hemen V. Konstantin kadar sertti. Azizlerin resim ve heykellerine tapmanın kazandığı iki zaferin de kadınların saltanatına rastlaması dikkate değer. Theophilus'un ölümü ile dul kalan eşi Thedora, İrene gibi ülkenin başına geçti. Derhal ikonoklast patriği vazifesinden alarak herkesin aziz resim ve heykellerine tapmakta serbest olduğunu ilan etti. Topladığı bir dini meclis, içinde aziz resim ve heykellerine ibâdetin tekrar kabulünün anıldığı Lent diye bir tatil günü kabul etti. Lent ortodoksluğun kutlanışıdır.(*)

Ortodok Kilisesinin uzak geçmişine çok geniş bir yer ayırmış olmam garip görünebilir ama bu devire verdiğim ehemmiyette hiçbir mübalağa yoktur. Bu, Ortodoks Kilisesinin meydana çıkma ve gelişme devresidir. Kısaca hülâsa ettiğimiz iki büyük hareketten birincisi: Konsüllerin başlıca tartışma konusu olan İsa'nın durumu hakkında Ortodoks Kilisesinin ileri sürdükleri doğrulanması, kilise için iftihar kaynağı olmuştur. İkincisi ikonoklastik hareketin kolayca batıl inanç şeklini alacak olan törenlerde sembolik bir hale gelmiştir.

Bu iki ortodoks kilisesinin bugünkü durumunu meydana getirdi. İkonoklastik hareketten sonra kilisenin gelişmesi durdu. İslâv milletlerinin din değiştirmeleri misyonerliğin parlak bir başarısı idi. Ama

(*) Lent: Paskalyadan evvel gelen büyük perhiz. (Çevirenler)

IX. yüzyıldan sonra artık fikri hayat ve faaliyet sona erdi. O zamandan beri bir daha eski güçlülük hiç kazanılamadı. Doğu Kilisesi, Batı Kilisesinin inanç ve prensiplerini mükemmelleştirmiştir. Monofizitleri ve monotheletleri meydana getiren fikir akımı hıristiyan vasfını ve öldükten sonra dirilme gibi konuları açıklayabilecek seviyeye ulaşmıştır. Batı Kilisesi bunlarla birlikte birçok başka meseleler üzerinde tartışırken Doğu Kilisesi fikri bir buhran içine düştü. Bunun en belirli işareti uzun süren karışıklıkları yatıştıramamasıdır. Batıdaki karışıklıklar değişikliklere sebep olurken, Doğu Kilisesi eski iptidai inançlara bağlı kaldı şeklindeki bir düşünceye kapılmak yanlış olur. Değişik doktrinleri yoktu. Sebebi belki durgunluk, belki de siyasi meseleler idi. Batıyı çalkalayan karışıklıkları yatıştırmak için hiçbir teşebbüste bulunulmadı. Bunun birçok yararı olmuştur. Doğu Kilisesinin her bölümünde dini baskı ender görülür. Birçok mesele üzerinde bu akılcı görüşler Roma katolikliğinin katı tanımlarıyla karşılaştırılabilir. Bu akılcı görüşler daha liberal ve daha ileri bir hıristiyanlık ruhuna da yaklaşırlar. Ancak bu, tam olarak doğru değildir. İnsan ruhunun ölümden sonra ne olacağını belirtmek için fikrini söylemeyen birisi,hakikatte kendisinden ayrı bir şekilde haç çıkaran birini afaroz etme yetkisine sahiptir. Herhangi bir dinler tarihine bakarsak, genel konsül devresinin sonuna kadar İstanbul'un, hıristiyan âleminin merkezi olduğunu görürüz. Daha sonra, Doğu Kilisesi ortadan yok olur ve umumi çalışmalarda adına çok az rastlanır. Bu konunun meraklısı olan bir kişi, karanlık ve anlaşılması güç ilmi incelemelerle yüzyüze kalır.

Bazıları ortodoks ve anglikan kiliselerini birbirleriyle kıyaslar, bu iki kilisenin birleşmesi için çaba harcarlar. Böyle bir görüşte şüphesiz gerçek payı vardır; her iki kilise de Papa'nın herkesten üstün olduğu iddiasının

karşısındadır. Her ikisi de Katolik Kilisesinin bölümleridir. Maamafih, karşılaştırma tarihi bakımdan bizi yanlış yola sevkedebilir. Reform hareketi, Papa'nın iddialarına karşı politik bir hareket olmasına rağmen, fikri bir hareketten dolayıdır. Birçok ülkede, aydınların bir takım batıl inanış ve suiistimallere karşı isyanı ve ayaklanmasıdır. Ortodoks ve Roma Kiliselerinin ayrılmasında böyle bir durum yoktur; hareket fikri bir vasıf taşımaz; hareketde Papa'nın siyasi durumundan başka hiçbir mühim dini prensip yoktur. Hareketin sebebi sadece Doğu'nun Batı'dan kopmasının kaçınılmaz oluşu, eski ve yeni Roma gibi merkezi ihtiva etmeye ne siyasi ne de dini hiçbir teşkilâtın olmayışıdır.İkisinin arasındaki mesafe her ikisine de ayrı bir gelişme imkânı verdiğinden, kilise bunların tek vücut olamayacağını anlamıştır. Ama, öte yandan, ikisinin bu kadar uzun süre birleşik kalabilmeleri de sadece uzaklık ve anlaşma isteğidir. Ülkelerin coğrafi ayrılmasından dolayı, ayrılmanın 800 yılında olması gecikti. Bu tarihten sonra, Batı' da Papa, hıristiyan camiasının dini lideri, imparator da bu camianın dünyevi lideri oldu. İstanbul'daki durum şuydu; imparator, kendisine yardımcı olacak bir patrikle birlikte aynı hıristiyan camiasının lideri oldu.Böyle birbirlerinin zıttı olan dört karakteri bünyesinde bulunduran kilise tabiatıyla bir bütün olamazdı; ergeç ayrılıp dağılacaktı.

M.S. 850 yıllarında çeşitli kiliselerin varlığını gözönünde bulundurmak da gerekecek. Tıpkı günümüzde İngiliz Kilisesiyle aşağı yukarı aynı olan İngiliz, İskoçya, İrlanda ve Anglikan kiliseleri olduğu gibi o devirde de Roma, İskenderiye ve Antakya Kiliseleri vardı.Ancak şimdi olduğu gibi hıristiyanlığın, Roma katolikleri, Yunanlılar, ermeniler, protestanlar şeklinde ayrılması gibi bir durum yoktu. Bir tek kilise vardı. Dini selâhiyet ve dini yargılama hakkı yüzünden parçalanmak te-

mayülünde olan esas bir kilise vardı.

IX. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul ve Roma'nın arasındaki münâsebetleri anlatmış bulunuyoruz. Bu ilişkiler içinde konsüller, Zenon'un henotermi (Diğer tanrıların varlığını inkâr etmeden tek bir tanrı tanımak) ve hemen arkasından ayrılma, Justinyen'in Papa Vigilius'a, Konstantin'in Papa Martine olan davranışları Papa Honorius'un Type ve Ecthesis'i lânetlemesi ve Papanın dini yetkisiyle Güney İtalya'nın elden çıkması, ikonoklasm kargaşalığı, azizlerin, heykel ve resimlerine tapınmanın zafere ulaşması mühim yerler tutarlar. Bütün bunlar öyle bir duruma gelmişti ki, ufak şahsi hareketler, çabucak bir kopmayı sağlayacaktı.

İmparator Theophilus'un yerini küçük oğlu III.Michael aldı. Daha sonra dul karısı Theodora ve Theodora'nın erkek kardeşi Bardas taht'a geçti. Bardas, birçok bakımdan becerikli bir prensti ama dindar ve merhametsiz patrik Ignatius (İmparator Michael Rhangabe'nin oğlu) Bardas'ın ahlâksızlıklarını öğrenince 857'de toplanan Epiphany komünyonuna Bardas'ı almadı. Bunun üzerine Bardas, İgnatius'u piskoposluk görevinden azletti. Yerine, Bizans tarihinin en dikkate değer simalarından biri olan Photohius'u tayin etti. Photohius, patriklik tacını giydiği zaman imparatorun hususi kâtipliği ve muhafaza birliği vazifelerinde bulunuyordu. Asker olmasına rağmen geniş bilgisi ile dikkati çeken bir adamdı. Yeni vazifesi, Photohius'un büyük bir diplomat olduğunu da ispat etti. Eğer kader kendisine biraz daha gülseydi St. Peter'in yerini alabilecek güçte bir kişiydi. Photohius, rahip sınıfından olmamakla takdis edilmiş bir diyakoz'du.(*) Papaz ve piskopos da olmuştu. İstanbul'da daha önce bu şekilde çeşitli vazifelerde bulunmuş çeşitli kişiler vardı. Photohius, bütün bu işin sonunda düşmanlığa kadar varacak bir tenkid olacağını görmesine rağmen, piskoposluk vazifesini ka-

(*) Diyakoz: Kilise veya cemaat işlerinde papaza gönüllü olarak yardım eden kimse. (Çevirenler)

bul etti. Bu yüzden, vakit kaybetmeden Papaya piskoposluğa tayin edildiğini bildirdi, kendisinin Papa tarafından tanınmasını istedi. Papa, bir Bizans patriğinin kaleminden çıkmış böyle güzel sözlerin altında birşeylerin olduğundan şüphelendi ve meseleyi incelemeleri için papalık elçileri yolladı. Bardas ve Photohius gelen elçilere, Photohius'un piskoposluk vazifesine tayininin İkono hareketinin yeniden canlanması bakımından Papaya yararlı olacağını anlattı. Elçilerin keselerini iyice doldurdular. İstanbul'da yapılan büyük bir dini toplantıdan sonra Papalık elçilerinin rızası ile İgnatius'un azledildiği, piskoposluğa Photohius'un getirildiği açıklandı. Lâkin, papalık elçileri Roma'ya döndükleri vakit Papanın İgnatius'dan meselenin iç yüzünü öğrendiğini anladılar. Papa, elçilerinin bu hareketini tasvip etmedi. 863'de Roma'da yapılan bir kilise toplantısından sonra Photohius ve taraftarlarının azledildiği açıklandı. Piskoposlukta ısrar ettiği takdirde, Photohius ve taraftarlarını afaroz edeceğini bildirdi. İmparatorun bu meselede bir rol oynadığı Papaya yazmış olduğu bir mektupta görülür. Ne yazık ki bu mektup bugün kayıptır. Ama Papa Nicolas'ın,Bizans İmparatoruna gönderdiği mektup hâlâ elimizde mevcuttur. Bu mektupta, papa kesin bir dille İstanbul'daki durumun imparatoru nasıl kilisenin başı yaptığını yazmıştır. Bayağı kızmış olduğu görülen Papapın bu mektupta, III. Michael'in Lâtinceyi "Barbarların kullandığı dil" olarak tavsif etmesine de epey çattığı görülmektedir. "Kendinize Romalıların İmparatoru demeyi bırakın artık"demiştir kızgın Papa, "Çünkü sizce Romalılar barbar insanlardır. Hükmünüz altına aldığınız insanların dilini bilmemek ne büyük saçmalıktır."

Papanın, İmparatorun şahsına hücum etmeyişi siyasi bir sebeptendir. Çünkü imparatorlar patrikleri her zaman desteklemiyorlardı. Fakat bu sefer, Michael ve Photohius başka bir sebepten dolayı Roma'ya karşı birleştiler. Bulgaristan Krallığı Doğu İmparatorluğu sı-

nırlarından çıkmış, Doğu keşişlerinin, Cyril (Kiril) ve Metodiusların çalışmaları ile hıristiyanlığı kabul etmişti. Bulgarlar, Papa'ya, aynı zamanda Bizans'a bir mektup yazarak gerçek hıristiyanlık inancının ne olduğunu sormuşlardı. Papa, Bulgarlara verdiği cevapta gerçek patriklikierin Roma, İskenderiye ve Antakya Patrikhaneleri olduğunu yazmış ve İstanbul ve Kudüs piskoposluklarının her ne kadar patriklik olduğu kabul edilmişse de buradaki piskoposların kendileri tarafından tayin edilmediği için diğerleriyle aynı yetkide olmadığını bildirmişti. Papa Nikolas, bu tartışılabilir görüşü Bulgaristan'daki Ortodoks Kilisesi aleyhine açtığı bir kampanya ile öylesine genişletti ki Bulgaristan'daki Yunan keşişlerini sınır dışı ettirdi. Bunların yerlerine Lâtin misyonerlerini geçirdi. Bizans İmparatoru bu duruma çok kızdı. Papa'ya karşı yapacağı her harekette Photohius' u desteklemeye karar verdi. Zaten daha önceki birçok piskopos da Papaya kızgındı.

Yalnız İmparator,Papalıktan ayrılmak işine Bulgaristan meselesini bahane etmek istemiyordu. Bu anlaşmazlığın şahsi ve dünyevi tarafları üzerinde ehemmiyetle duruldu. Papa zorla alınan piskoposluklardan bahsedebilir, açgözlü bir imparatorun üzerine saldırdığını söyleyebilir, daha sonra tertemiz ve siyasetle uğraşmayan bir dinin lideri olduğunu ilân ederek çevresine caka satabilirdi. Photohius bu yüzden daha başka bir yol düşündü. Büyük bir cesaretle Papa'yı kilise doğmalarına karşı gelmekle suçladı.

Bu cüretli hücumdaki en belli başlı silâh Ruhulkudüs'ün meydana gelişiydi. İstanbul Konsülü, Nikene inancının üçüncü bölümünü şöyle bir parça ile tamamlamıştı. "Baba'dan meydana gelen, baba ve oğulla beraber olarak ibadet edilen ve yüceltilen Ruhulkudüs.." Filioque Maddesi olarak bilinen bu hüküm ilk defa V. yüzyılda İspanya'da eklenmişti. İspanyol Kilisesi Arya-

nizm'den çok ıstırap çektiği için, hiç şüphe yok baba ve oğul arasında bir farklılık yaratacak bir "Tek Meydana Geliş" görüşüne meyilliydi. Bu mesele 809 yılında Aix–la–Chapelle Konsülünde de tartışılmış ve Papa kesin olarak fikrini söylemeyi reddetmesine rağmen, formül yavaş yavaş Roma inancına yerleşmişti.

Photohius, Doğu piskoposlarına bir tamim göndererek onları kilise doğmalarına karşı gelme, ruhban sınıfın bekâr olması, Cumartesi günleri tutulan oruçların usülleri, Paskalya'dan önce gelen büyük perhizin ilk haftasında süt içme meselesi ve papazların tasdik ettiği hükümlerin tanınmaması konusunda haberdar etti. Bu mektuptan hemen sonra 867 yılında İstanbul'da toplanan bir konsül Papa'yı afaroz etti. Photohius bakımından talihsiz bir olay yine bu senede oldu. Makedonyalı Basil, Michael'i öldürdü ve Bizans tahtını ele geçirdi.Basil'in ilk işi Patriği vazifesinden azletmek ve Ingatius'u eski vazifesine geri getirmek oldu. Bu hareketin sebebi Photohius'un yeni imparatora karşı cephe alması, belki de yeni bir siyaset düşünmesi olabilir. I. Basil, Doğu ve Batı hıristiyanlığının müslümanlara karşı birleşmesi gerektiğini savunan kimselerin büyük ümidi idi ama bu harekette başarılı olamadı.

I. Basil, İmparator II. Lui ile Arabistan çöl kabilelerine karşı kısa süren bir ittifak imzaladı. Böylece İstanbul ve Roma arasında açılmış olan boşluğu doldurmak istiyordu. 867 yılındaki konsülde alınan kararların değiştirilmesini, asi Photohius ve taraftarlarının afaroz edilmesini isteyen Papa II. Adrian'la uzlaşma yoluna gitdi. Kendisine teklifler sunuldu.I. Basil şartları çoktan kabul etmişti. Papa bunun üzerine İstanbul'a elçiler yolladı. Bu elçiler sekizinci Kiliseler Birliği Konsülü'nü topladılar (*) (869–870) Photohius afaroz edildi.

Böyle bir karardan sonra bile taraftarlarını dağıtma-

(*) Bu konsül Ortodoks Kilisesi tarafından tanınmamıştır.

ması Photohius'un büyüklüğünün bir başka örneğidir. Taraftarları Photohius'a sadık kaldılar ve Patriklik Camiasında bir bölünme yarattılar.

Konsül dağılmadan önce Roma ile yapılan sahte bir andlaşmanın getirdiği buhranlar, parçalanmış kitleler halindeki Yunanlılar ve Lâtinlerin bazı kuvvetler tarafından sürüklenmeleri zaten su yüzüne çıkmıştı. Roma' ya yazdıkları mektuptan biraz önce bahsettiğimiz Bulgaristan Kilisesinden bir temsilci gerçek inancı öğrenmek için İstanbul'a geldi. Doğu Piskoposları, Bulgaristan'ın Batı Kilisesine değil de Doğu Kilisesine bağlı olduğunda hemfikirdiler; Papanın diğer piskoposluk bölgelerine karışmasına şiddetle çatıldı. Bulgaristan'ın, İstanbul Patrikliği sınırları içinde olduğu resmi bir şekilde ilân edildi. Papalık elçileri buna itiraz ettiler. Ancak İstanbul'a geldikleri zaman gördükleri büyük nezaket ve misafirperverliğin tam tersine bu sefer bir gemiye bindirilip İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Papalık elçilerinin gemisi yola çıktıktan hemen sonra korsanların hücumuna uğradı. Konsülün yazıları çalındı.

Photohius gibi İgnatius'un da Papa ile aralarında büyük çatışmalar geçmiştir. Papa II. Adrian'ın yerine geçen VIII. John, İgnatius'u afarozla tehdit etti. Photohius, fırsatlardan faydalanmasını bilen bir adamdı.Basil, Doğu Kilisesini birleştirmek istiyordu. Papa Batıda kendisini destekleyecek başka bir imparator da bulamadığı için Basil'le iyi geçinmeye mecbur oldu. Bütün bunların sonunda şu oldu: İgnatius 877 yılında öldü; Photohius yeniden patrik oldu; (879–880) yıllarında İstanbul'da bir başka konsül toplandı; Papa yine elçiler gönderdi ve yine İstanbul Kilisesini kendisine boyun eğdiremedi. Elçilere verilen teklifte Photohius'un daha önce yaptığı hareketler için özür dilemesi ve Bulgaristan'ın Roma'ya bağlı kalması isteniyordu. Talimatın tam tersine, Konsül Papa'nın bütün hareketlerini değer-

sız ve geçersiz saydı. Bulgaristan'ın İstanbul'a bağlı olduğu bir kere daha bildirildi. Bildiride Filioque Maddesinin tanınmadığı da yazıyordu. Papa, Photohius'u üçüncü defa afaroz etti ancak eski düşmanı Basil'in himayesi altında rahat olan Photohius mevkiini korumayı başardı. 886 yılında VI. Leo Basil'in yerine taht'a geçince Photohius'u bir manastıra sürgüne gönderdi. Kendi kardeşini patrik yaptı.

Ortodoks ve Roma Kiliselerinin sözde bir uyuşma içinde birbuçuk asırdan fazla devam etmeleri garip görünebilir; ama bunun iki sebebi hemen verilebilir.Birinci sebep, Kiliseyi bir bütün halinde görmeye meyilli olan tabii bir görüştür. Fikir ayrılıkları ve mücadele çok sık olmuştur ama bu çatışmaların hepsi de aynı şekilde kiliseden bir grubun atılmasıyla sona ermiştir. Hepsi de tek bir vücut halinde birleşmekle neticelenmiştir. Hiç kimse kiliselerin ayrılacağını, birbirine karşı olan iki diliine bölüneceğini düşünmemiştir. Sebeplerden ikincisi, Photohius ve Michael Cerularius arasındaki yıllarda Papa ve Patrikleri birbirine düşürmemek için birçok gizli ittifakların yapılmış olduğudur.Bu devir Papalık tarihinin belki de en utanç verici devridir. Papalardan çoğu dinle ilgisi olmayan, rüşvete alışmış, fesat kişilerdi. Skandallarla dolu bir hayat yaşıyorlardı. Hiçbiri de kendilerinden önceki Papaları Yeni Roma ile anlaşmazlığa düşüren doğmalar ve Papa'nın yetkileri konularında düşünmüyorlardı. Aynı devrede, İstanbul Patriklerinin –içlerinden gerçekten âdil biri hariç– hepsi de Bizans İmparatorlarıyla şahsi kavgalar içindeydiler. 906 yılında VI. Leo yeni bir evlilik yapmıştı. Kilise kanunlarına göre bu evlilik geçerli değildi. VI. Leo, bunun üzerine Patrik Nikolas'ı vazifesinden azletmiş, yerine Euthemins'u tayin etmişti. Tıpkı Photohius gibi Nikolas'ın da büyük taraftarı vardı. Mesele Roma'ya kadar gitti ve imparatorun evliliği hususi bir durum olarak kabul edi-

lerek tasdik edildi. İmparator, ölümünden biraz önce Nikolas'ı eski vazifesine geri getirdi.Bu sefer Euthemius kızdı. Bir hayli de taraftarı olduğu için Kiliseyi ikiye böldü. 933 yılında, Romanus'un oğlu Theophylact, henüz 16 yaşında olmasına rağmen Patrik ilân edildi. Bu toplantıya elçilerini yollamış olan Papa, Theophylact'a yazılı bir mesaj göndererek Patrik ve haleflerinin tören cübbesini Roma'ya sormadan giyebileceğine dair bir izin verdi.

Theophylact, patriklik vazifesinde tam yirmidört sene kaldı. Dünyevi zevklerin her türlüsüne kendini kaptırmıştı. Devri, Bizans kilisesi için büyük skandallar devri olmuştur. Theophylact'tan sonra yerine Polyeuctes geçti. Bu çok sofu ve hoşgörüsüz bir adamdı. İmparator Nicephours'la bir evlilik meselesi yüzünden münakaşa etti. Daha sonraki İmparator John Zimisces'le de aralarında, Nicephorus'un katledilmesi yüzünden büyük kavgalar geçti. (John Zimisces, Nicephorus'u öldürtmüştür.) Kendi aralarında olan bu çatışmalardan dolayı Polyeuctes'in Roma ile mücadele edecek vakti pek olmadı. Ama Roma'ya olan antipati büyüyordu. X. yüzyılın sonunda patrik olan Sisinnius, Photohius'un saldırılarını tazeledi, onun yerine geçen Patrik Sergius Aşai Rabbani'den Papa adını kaldırdı.

İmparator II. Basil ve Patrik Eustathius (1019–1025) Papa XIX. John ile dostça geçindiler. Roma Kilisesi bütün hıristiyanlığın dini merkezi kabul edildiği için İstanbul Kilisesinin kendi içinde bir dini merkez yapılması için sarfettikleri çabalar boşa gitti. Papa,sonsuz yetkilere sahip olduğunu iddia ediyor, başka hiçbir şeyi kabul etmiyordu.

Zaten parçalanmış olan Kiliseler Birliği fikrinin tamamen dağılması, 1043 yılında İstanbul Patrikliğine getirilen keşiş Michael Cerularius zamanında oldu. Kiliseler ayrıldı. Bu ayrılığın bu yıllarda olmasının iki se-

bebi vardır. Birincisi İstanbul'daki Lâtin Kilisesi ve rahibeler manastırıdır. Buradakiler, Bizanslılara her zaman Roma Kilisesi âyinlerinin, dilinin ve dini disiplinin Bizans'tan farklı olduğunu söylüyorlardı. Papa'nın, İstanbul Patriğiyle konuşurken ne kadar kibirli bir ifade kullandığını düşünecek olursak, İstanbul'daki bu Lâtin halkın küstah ve kendini beğenmiş hareketlerinin Bizans halkı ve din adamlarını ne kadar kızdırdığını rahatça anlayabiliriz. Cerularis bu hareketler üzerine Lâtin Kilisesi ve rahibeler manastırını kapadı. Halk, Patriğin bu davranışını destekledi. Kiliselerin ayrılışının bu devirde oluşunun ikinci sebebi şudur: Normanlar bu devirde Apulia'yı fethetmişler Papa'yı tanıdıkları için de bu bölge otomatikman Roma Kilisesi sınırları içine girmişti. (Ama gördüğümüz gibi İmparator III. Leo bu bölgeyi Roma'dan ayırmıştı.) Ochrida bölgesinin Bulgar Başpiskoposu, Cerulasius'la ittifak halindeyken, Tran Piskoposu John'a bir mektup yazdı. Bu mektupta Batılılardan "Yarı–Musevi", "Yarı–Dinsiz" diye bahsetti. Batılıların hamursuzu kullanışlarını, Paskalya'dan önceki perhizde Allelvia'yayı ihmallerini, aynı mevsimde Cumartesi günü tuttukları oruçların usullerini ve mundar hayvanların etlerini yemeleri için verilen izni rezalet olarak vasıflandırdı. Studium rahibeler manastırı başrahibi Nicetas Pectoratus da ruhani sınıfın evlenmeme yeminlerini kınayan bir tez yayınladı.

Lâtin kiliselerinin kapanışı ve İtalya'daki Lâtin dinine karşı olan bütün bu hücumların eninde sonunda Roma'dan büyük bir tepki göreceği açıktı. Bizans İmparatoru Konstantin Monomachus, diğer bütün imparatorlar gibi dini bütünlüğü korumaya azimli bir kişiydi. Papa IX. Leo, İstanbul'a 1054 yılında elçiler göndererek barışın sağlanmasını istedi. Eğer müzakereler nezaketle devam etseydi, kiliseler belki bir süre daha ayrılmazlardı. Fakat Papalık elçilerinin başı olan Kardinal Hum-

bert di Silva Candida'nın Yunanlılara, hususiyle Nicetas'a karşı kullandığı ağır sözler, meseleyi bir çıkmaza sürükledi. 16 Temmuz 1054'de Ayasofya'da yapılan dini bir tören sırasında, Humbert ansızın içeri girdi ve altarın(*) üzerine Patriğin ve taraftarlarının afaroz edildiklerine dair bir emirnâme koydu. Ortalık karıştı. Humbert linç edilmekten kendini zor kurtardı.

Böylece kiliselerin ayrılması 1054 yılında kesinleşmiş oldu. Bu hadise Doğu ve Batı münâsebetlerinde İstanbul'un kuruluşu veya Şarlman'ın taş giyme töreni kadar önemli bir yer tutar.

Kiliselerin birbirlerine olan kinleri, hıristiyanlığın iki büyük coğrafi bölgeye ayrılması, mühim bir düşmana karşı birleşememelerine yol açtı.

Bu da Bizans İmparatorluğunun yıkılışının ve Türklerin Avrupa'ya yerleşmelerinin en başlıca sebebi oldu. I. Basil, II. Lui'yi, Afrika ve Arabistan çöl kabilelerine karşı birlikte çarpışmaya ikna edememişti; müslümanlara karşı açılan Haçlı Seferleri, Doğu hıristiyanlığının üzerine yöneldi; Yunan halkı 1182'de Lâtinleri kılıçtan geçirdi fakat 1204'de lâtinler şehri ellerine geçirmeyi başardılar.

İstanbul yağma edildi; Batı Avrupa, Türklerin 1453 yılında İstanbul'u almalarını önleyemedi.

Kiliselerin ayrılması konusunda dikkate değer bir nokta da, herşey olup bitene kadar, Ruhulkudüs'ün oluşu hakkında birşey söylenmemesidir. Pahalılık mevkii üzerinde bile pek fazla tartışılmamıştır. Bu devrede

(*) Altar—Kurban kesilen yahut buhur yakılan özel yüksek yer. (Çevirenler)

Cerularius'un Papa'ya genel bir papalık tanıdığı, İstanbul'u "Roma'nın Kızı" diye adlandırdığı görülüyor; kendi psikoposluğu adına aşırı isteklerde bulunduğuna dair bir delil de bugün elimizde mevcut değildir. Doğu Avrupa hakkındaki umumi kanaat Lâtinlerin yabancı ve saldırgan oldukları idi şüphesiz; yoksa dünya yüzündeki hiçbir din böylesine aptalca ve sudan bahanelerle parçalanmazdı.

lisi topladığı görülüyor. Bu kilise toplantısında lâtin kilisesi kilise doğmalarına karşı gelmekle suçlanmış, papa adına kilise dualarından çıkarılması istenmiştir. Ancak yapılan bu kilise toplantısı hakkındaki bilgilerimiz çok kıttır. Yalnız bu devirde Yunanlıların Lâtinler aleyhindeki hedeflerinin onların Yunanlıların aleyhindeki plânlarından daha fazla olduğu da açıktır. Papaların 1054 yılındaki ayrılışının, diğer ayrılışlar gibi olmadığı hemen kavrayamadıkları görülür. XI. yüzyılın ikinci yarısında, Roma tekrar birleşmek için İstanbul'a birçok teklifler yapmıştır.Bu teklifler, Bizans İmparatorları tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Zira bu devirde kiliseler birleştiği takdirde Papa'nın Bizans İmparatorunu hıristiyanlığın geçici lideri kabul etmesi gibi bir durum vardı. Ama Bizans din adamları ve Bizans halkı, bütün bu çabaları engellemişlerdir.

Kiliselerin ayrılmasından sonraki birbuçuk asır Yunanlıları ve Lâtinleri daha samimi bir havaya sokacak, ırk ve din ayırımı güden, kıskanç duyguları yumuşatacak iki hadiseye şahit oldu. Bu olayların her ikisine de aynı gayenin iki değişik yolu diyebiliriz. Bunlardan birincisi, Akdeniz'in doğu sahilindeki Fransız ticaretinin gelişmesi, diğeri Haçlı Seferleridir. Birinci olay, 1182 yılında İstanbul'daki Lâtin katliâmına, ikincisi ise İstanbul'un 1204'de Haçlılar tarafından zaptedilmesine ve yağma edilmesine yol açmıştır. XII. asırda imparatorluk ticaretinin hemen hepsi Venedik ve Cenovalıların eline geçmişti. Bunların İstanbul'da hususi ma-

halkleri, kendi hususi kiliseleri ve din adamları vardı. Bizans İmparatoru, Venedik ve Cenovalıların ağır gümrük vergilerinden muaf tutulmalarını emretmişti. Bu durum, Bizans ekonomisini bozuyordu. Bizans halkı ve din adamları, kendi şehirlerinde yaşayan bu imtiyazlı yabancılardan, hele hele kendilerinin sefil olduğu bir ortamda bu yabancıların böylesine ihtişamlı bir hayat sürmelerine çok kızıyordu. Bu öfke ve nefret, sonunda birden patladı. Şehrin Lâtin kesimi yıkıldı, yağma edildi. Bu yağma ve kavgada altı bin kadar insan öldü. Bu kavgalar sırasında Papalık elçilerinden birinin kafasının bir köpeğin kuyruğuna takılarak, zafer nâraları içinde sokak sokak dolaştırıldığı söylenir.

Bunlardan daha kötüsü Haçlı Seferlerinin getirdikleri oldu. Haçlı Seferleri, önceleri birleşik hıristiyan ordularının müslümanlara karşı giriştikleri bir hareketti. 1095 yılında İmparator Alexius, Papaya bir elçi göndererek Türklere karşı bir yardım istemişti. Birinci Haçlı Seferi sırasında Papa Urban Bari'de bir konsül toplayarak kiliseler arasındaki meseleleri inceledi; artık hıristiyanlık birleşecekti. Avrupa, müslümanları ortadan kaldıracaktı. Bunun tam tersi oldu. Kiliseler arasındaki kavga daha da derinleşti; daha da büyüdü. Müslümanlar, birbirlerine düşmüş hasımları karşısında zaferden zafere koştular. Bunda olağanüstü bir durum yoktu. Uzun bir yolculuktan sonra Bizans İmparatorluğu sınırlarına gelen Haçlı Orduları, Yunanlılara göçebe Türkler gibi göründü. Şark dillerini bilmeyen Haçlı Ordusunun açgözlü şövalyeleri, İstanbul'a girdikleri zaman şiddet hareketlerine başladılar. Akdeniz'in doğusunda oturan hıristiyanlar için böyle güzel bir fırsat kaçırılmazdı. Her tarafta ihanet ve sahtekârlık aldı, yürüdü. Bizanslılar, Haçlı ve Araplar arasındaki düşmanlık, dini sebepler de katılınca daha da büyüdü. Batıda, Papa İstanbul'u çekemiyordu; Transilvanya, Hırvatistan, Sırbistan ve Bulga-

ristan'ın içişlerine karışıyordu. Doğuda, Haçlılar sadece lâtin devletleri kurmakla kalmıyorlar, Doğu ve Batı hıristiyanlığının birbirinden tamamiyle ayrı dinler olduğunu anlatıp, bu görüşte olan kiliseler, lâtin patriklikleri kuruyorlardı. Doğu Akdeniz'deki bu teoloji düşmanlığı hiçbir devirde XII. yüzyıldaki kadar tehlikeli ve öldürücü olmamıştı.

Ve sonunda, 1024 yılında, 4. Haçlı Seferinin şövalyeleri, müslümanlara karşı savaşacakları yerde, silâhlarını İstanbul'a çevirdiler. Şehri ellerine geçirdiler ve müthiş bir şekilde yağmaladılar. Burada bir lâtin imparatorluğu kurup, St. Chrysostum piskoposluğunun başına bir lâtin patriğini getikdiler. Bu olayın siyasi tarafını diğer bölümlerde görmüştük. Lâtin İmparatorluğunun kuruluşundan sonra neden sadece ruhani sınıfın değil, bütün Bizans halkının Papanın karşısına çıkması ondan nefret etmesini anlamak çok kolaydır. Bu nefret Batının Doğuya saldırışıyla patlayacak dereceye gelmişti. Hele Notaros'un söylediği şu sözler Bizans halkını daha da çileden çıkardı. "Ayasofya'da bir kardinal şapkası göreceğime, sultan sarığı göreyim daha iyi.."

Papa'nın, İstanbul'a yapılan bu saldırı ve şehrin yağma edilmesinden ne derece mesul olduğu tartışılabilir. Papa, İstanbul'a saldırılmadan önce suçluydu ve bu suçundan ötürü affedilebilir. Ancak İstanbul yağmalandıktan sonra, Papa alışılagelmiş durumunu korumaya devam etmiş, hıristiyanlığın iç kavgalarından büyük üzüntü duyduğunu söylemiştir o kadar. Papanın bu üzüntüsünde samimi olup olmadığı da tartışılabilir. Papa Kilisenin yüceltilmesi uğruna, Haçlı ordularının yaptıklarını haklı göstermeye çalışmıştır.İstanbul'daki lâtin piskoposlarına gönderdiği 7 Aralık 1204 tarihli mektubunda Yunan kiliselerinde dini ayin ve törenleri idare etmek için lâtin papazların vazifelendirilmesini istemiştir. Bu mektubun hemen arkasından gönderdiği

bir diğer mektupta İstanbul'daki lâtin piskoposları kendisinden bir emir almadıkları halde Morosini'yi patrik seçtikleri için suçlamıştır. Mektubun sonunda ancak, "Bu şartlar altında, papalık makamının erdemi için bu seçimi tasdik ediyorum" diye eklemiştir.

İstanbul'daki bu lâtin patrikliği, imparatorluğun ortadan kalkmasına kadar sürdü. Venedikliler, patrikliğe devamlı olarak bağışta bulundular. Bizans İmparatorluğunun toparlanmasından sonra Papa buraya piskopos tayinine devam etti.

Doğu bakımından, hiçbir şey 4. Haçlı Seferi tarihi kadar skandallarla dolu değildir. III. Innocent'ın lâtinlerin İstanbul'u almaları iki kiliseyi birleştirmiştir diye ortaya çıkması, onun ne derece hataya düşen bir papa olduğunu açıkca gösterir. Doğu, Roma kilisesini hâlâ nefretle anar. Bu nefreti İngiltere'deki "Papalığa hayır" duygusuna benzetebiliriz. Beklendiği gibi, Doğu Kilisesi mücadeleden çok kötü bir durumda çıkmıştı. Durumu, Batı kilisesinden çok daha kötü idi. Roma'nın ortodoks kilisesini "Bölücü—âsi" diye kabul etmesine karşılık ortodoks kilisesi Papalığı din doğmalarına karşı gelmekle suçlar.

Bizans İmparatorluğunun toparlanmasından İstanbul'un alınışına kadar olan devrede (1260—1453) iki kilisenin tekrar birleşmesi yolunda birtakım gayretler görüyoruz. Papa, kiliselerin birleşmesini, cihanşumülleri yolundaki çabalarının sebebi ise imparatorluklarının çökmemesi için dini bir ittifak kurulması idi. Gibbon, bu sıralardaki durumu şöyle anlatır. "Bizans İmparatorlarının Papa'ya ve lâtinlere dostça veya düşmanca davranışlarını onların büyüklüklerine ya da ümitsizliklerine bağlamak gerekir. "Gibbon" şöyle de diyebilirdi." Yunan halkının lâtinlere karşı duydukları nefret, İmparatorlarının siyaset icabı Papa'ya tanıdığı imtiyazlara karşı duydukları nefretle aynıdır."

Petrach (Rer. Sen. L. II) Yunanlıların birleşmek için sabırsızlandıkları hıristiyan dostları için neler hissettiklerini şöyle anlatır. "Hangisinin hıristiyanlık için daha kötü olacağından emin değilim. Kudüs'ün elden gitmesi mi, yoksa kiliseleri birleştirme fikrinin Bizans'a gelmesi mi? Bir tanesinde İsa tanınmıyor; diğerinde ibadetler İsa'yı gücendirecek. Düşman, Doğu Akdeniz kavimleridir; diğerleri bölücüdürler. Bölücülük düşmanlıktan daha kötüdür. Bu bölücülerin bizi köpek gibi gördüklerinden hiç şüpheniz olmasın. Bizi, yüzleri tutsa, köpek diye çağırırlar. İçimizden biri onların kilisesine girerse, sanki kanla veya pis birşeyle kirlenmiş gibi hemen kefaret kabilinden adamcağızı yıkamaya kalkarlar. İşte Roma'nın uzun bir zamandan beri tanıdığı ve katlandığı kilise budur. Durumu sizin takdirinize bırakıyorum."

Ama, her iki taraftaki bu kızgınlığa rağmen mantık Bizanslı Paleologos sülâlesini iki tehlikeden kurtarması için Roma ile yakınlaşmaya mecbur etti. Taraflar biraz olsun düzenbazlık ve iki yüzlülükten vazgeçtiler. Kendi iç anlaşmazlıklarını çözümleme yoluna gittiler. Tehlikelerden birincisi ve en gözle görüleni yaklaşan Türk tehlikesi idi. İkinci olarak yeni haçlı seferi tehlikelerinden korkuluyordu. Yunanlılar, sözde, müslümanlara karşı teveccüh eden Haçlı Seferlerinden ağızlarının payını almışlardı; şimdi kendilerinin de pek uyuşmadıkları yeni bir fikirden korkuyorlardı. Bu yeni fikir şuydu: Müslümanlar Kudüs'ten çıkarılacaktı. Bunun için yapılacak ilk iş bölücülük yapanları Bizans'tan uzaklaştırmaktı. Ama bu fikir pek tutulmadı. XIV. yüzyılda birbiri ardından Haçlı Seferleri yapıldı. Avrupa'nın düzensiz durumu, Papaların Papalığa karşı olanlar ve konsüllerle mücadeleri, müslümanların tesirli akınlar yapmaları, lâtin imparatorluğunun yeniden kurulmasını engelledi.

Papa V. Clement 1316 yılında yeni bir fikirle ortaya çıktı. İstanbul'a yapılacak bir Haçlı Seferine katılacakların günâhlarının, Filistin'de müslümanlara karşı çarpışan Haçlılar gibi affedileceğini ilân etti. Bu çağrı karşısında Bizans imparatorları büyük telâşa kapıldılar.Böyle güçlü bir düşmana karşı savaşamayacakları için yerine getiremeyeceklerini bile bile Roma'ya söz ardından söz verdiler. Roma'ya kabul edilirlerse, İstanbul Kilisesini inkâr edeceklerini, tanımayacaklarını ilân ettiler.

Michael Paleologos, Bizans İmparatorluğunu topladığı sırada, IV. Urban papa seçildi. IV. Urban Kudüs Patrikliği ve Haçlı Ordusunda kumandanlık yapmıştı. Doğu meselesi ile yakından ilgileniyordu. Bizans imparatoruna sadece şiddetli bir dille çatmakla kalmadı, aynı zamanda IX. Lui'ye bir mektup yazarak yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesini istedi (1262) Paleologos, Papa'ya elçiler gönderdi. Papa'nın verdiği cevap ağır oldu.Bütün bu bölücülük Yunanlıların başı altından çıkmıştı. Bu yüzden Yunanlılar herşeye lâyıktılar.Papa bundan sonra St. Thomas Aguinas'ı vazifelendirerek, herşeyin yalanlanmasını istedi. Ama bütün bunlar olup biterken Haçlı Seferi tehlikesi gelip geçti. Paleologos, Papa'yı eskisi kadar mühimsememeye başladı. Ancak 1270 yılında IX. Lui gerçekten ordularını toplayıp Doğuya yürümeye başlayınca, Paleologos için tehlike çanları çalmaya başladı. Hemen Roma'ya elçiler gönderdi. Uzun süren görüşmeler 1274'de yapılan Lyon Konsülü ile neticelendi. Bu toplantıdan sonra kiliselerin birleştiği ilân olundu. Yunanlılar gereksiz buldukları halde Filioque Maddesini tanıdılar. Buna rağmen kendi âyinlerine bu cümleyi eklemediler. Papa, Paleologos'a Lyon Konsülü için şöyle yazdı. "O meclisin hazzını duydun, değil mi oğlum?" İmparator o sıra birşeyi çok iyi duyuyordu; Bizans halkının öfkesi... Ümitsiz bir şekilde de olsa yapabileceği tek şeyi yaptı. Halkına Papa'yı kendi tarafı-

na çektiğini bildirdi. Emrindekiler imparatorun ayaklarına kapandılar. Bir dış savaştan çekinmemesi için yalvardılar. İçteki bir isyan çok daha tehlikeli olabilirdi. Ama imparator siyasetinde israr etti. Patrik Joseph, vazifesinden azledilip, yerine saray gibi, Roma ile birleşme taraflısı olan Beccus getirildi. St. Peter bayramında Ayasofya'da yapılan büyük bir âyin ile kiliselerin birleşmesi kutlandı. İncil, Lâtince ve Yunanca okundu. Papa, bu ayin için dua etti. Bu birleşme halkda o kadar büyük bir öfke yarattı ki, bundan sonra "Yunanlılar ve Lâtinler" yerine "Hıristiyanlar ve Lâtinler" denilmesi âdet oldu.

Durum pek parlak değildi. Ama daha kötüsü geliyordu. İki yıl sonra Papa III. Nicolas, İmparator Michael'den daha fazla isteklerde bulundu. Filioque Maddesi sadece kabul edilmekle kalmayacak, âyinlerde de kullanılacaktı. Dahası, İstanbul'a bir elçi gönderilecek, bu elçi Bizans din adamlarının Papa'ya karşı işlemiş oldukları günâhları çıkartacak, ancak bu muameleden sonra Bizans din adamları vazifelerine döneceklerdi. İmparatorun durumu gerçekten zordu.Papa'nın Anjon'lu Charles ile arası iyi idi. Charles, Bizans'ın yıkılmasını istiyordu. Asya'da Selçuklular Bizans'a hücum için hazırlanıyorlardı. Ama bütün bunlar olup biterken İmparatorun iki yüzlü davranışı bütün terbiye ve nezaket kaidelerini çiğnedi geçti. Bizans din adamlarını toplayan imparator, onlara durumu anlattı. İnancını değiştirmeyecek ve Filioque Maddesine inanç formülünü koydurtmayacaktı ama papalık elçilerine yumuşak cevaplar verecek, onları geriye belli belirsiz vaatlerle gönderecekti. Nitekim bütün bunları yaptı. Elçilere saygı ve hürmette kusur etmedi. İmparator onlara birleşme aleyhinde olanların tıkıldığı zindanları gezdirdi ve kaçamak bir cevapla geriye gönderdi. O zamanlarda İstanbul'dan Roma'ya gitmek epey zaman alıyordu ve ayların ehemmiyeti

büyüktü. 1281 yılında Nicolas'ın yerine geçen yeni papa –ki bu da Anjonlu Charles'ın arkadaşı idi– IV. Martin, Charles'ın üstelemesi üzerine Michael'i afaroz ettiğini bildirdi. Etrafındaki prenslere onunla artık hiçbir münâsebetleri kalmadığını, ona yardım etmemelerini söyledi. Birliğin hâlâ var olduğuna artık hiç kimse inanamazdı. Papa ismi yeniden dıptıklardan (*) silindi.

Michael ertesi yıl öldü. Daha önceden, Papa tarafından afaroz edildiği için kendi ortodoks anlayışına göre hıristiyan usulü gömülmeyi reddetmişti. Oğlu II. Andronicus, batıl inançlara köle gibi bağlı birisiydi. Tabiatıyla, birleşme için İstanbul'un dini kızgınlığını harekete geçirmekten uzaktı. Zamanı bir felâket devri oldu. Babasından kocaman bir tehlikeyi devralmadı. Bu tehlike Anjonlu Charles'dı. Ancak 1282 yılında Sicilya'da Fransızlara karşı girişilen katliâm, Anjonlu Charles'ın gücünü kırdı. Doğu İmparatorluğu üzerindeki bu tehlike böylece yavaş yavaş kaybolmaya başladı. İtiraf etmek gerekir ki, Bizans Kilisesinin iç kavgaları ve ayrılıkları Michael'in iki yüzlü hareketleri kadar alçakça yürütülmüştür. Papalık elçilerinin ve lâtin ayinlerinin kirlettiği Ayasofya Kilisesi bu devirde yavaş yavaş kirlerden temizlenmeye başlandı. Michael tarafından zindanlara atılmış, birleşmenin aleyhinde olan binlerce kişi, zafer şenlikleri arasında serbest bırakıldı. Ertesi yıl Blachene'da büyük bir dini toplantı yapıldı. Birleşme isteyen din adamları lânetlendi, halka elleri ve ayakları bağlı teslim edildi. Yaşlı imparatoriçe ortodoksluğun ne olduğunu açıklamaya mecbur edildi. Kocasının cesedini imparatorluk mezarlığına gömdürtme gibi, bir teşebbüste bulunmayacağına dair söz verdi.

Bu sırada Arsenist ve Josephistler arasındaki tartışmalardan büyük gürültüler koptu. Arsenistler, Michael Paleologos'u daha saltanatının başında afaroz eden, or-

(*) Dıptık—Kitap gibi kapanan iki levhalı resim.(Çevirenler)

todoksluğun savunucusu Arsenius'un taraftarıydılar; Josephistler ise Michael tarafından Patriklikten uzaklaştırılan, Beccus'a sürülen, daha sonra Andronicus'un yeniden görevine geri getirdiği, Arsenius'a nispetle daha yumuşak huylu olan Joseph'in tarafını tutuyorlardı. Bu iki değerli kişinin ölümünden sonra kavgalar uzun süre devam etti. Arsenistler, azizlere ve mukaddes emanetlere tapınmanın bozulmuş tarafları üzerinde aşırı bir şekilde durdular. Bu da kendilerine bir hayli taraftar kaybettirdi. Sonunda Adramyttium'da yapılan bir toplantıda ayrılık bir sonuca bağlandı. İmparatorun da bulunduğu bu toplantıda iki taraf, mangalın üzerindeki ateşe inançlarının yazılı olduğu bir parşömen tomarı koydu. Tanrının adaletine uymaya, parşömenlerden hangisi yanmamışsa o inancı kabul etmeye karar verildi. Sonunda mucizevi birşey oldu. Herkesin şaşkın bakışları arasında iki parşömen tomarı da yandı. Gruplar kavga etmeyi bırakarak, Patriği tanımaya karar verdiler.

Bir müddet sonra, Tabor Dağındaki yaratılmamış ışık hakkında münazaralar başladı. Belki Hint, belki de daha başka şark fikirleri tesiri altında kalmış Atos Dağı keşişleri, midelerini düşünürlerken birden olağanüstü bir ışık seli aktığını görmüşlerdi. Acaip bir sebepten dolayı da bu fenomen, Hz. İsa'nın tecellisi sırasında (Suretinin belirmesi) Tabor Dağında beliren sonsuz ve yaratılmamış olduğu beyan edilen ışığa benzetilmişti. Bu görüş III. Andronicus tarafından Roma'ya elçi olarak gönderilmiş olan Calabrialı Keşiş Barlaam tarafından alay konusu edildi. Fakat Selânik Piskoposu Palamas ve John Kantakuzen bu görüşü benimsediler. Barlaam'ın tarafını tutanlar ile Palamascılar, Doğu Kilisesini bir tarafa bırakarak bu konuda tartışmalara giriştiler. Sonunda yapılan dini bir toplantıdan sonra Barlaamcıların fikirleri kabul olundu. Tabor Dağındaki ya-

ratılmamış ışık görüşü dini konsüller devrinden sonra, İstanbul Kilisesinin, hıristiyan doğmasını diriltme yolundaki boş bir çabasıdır.

III. Andronicus, keşiş Barlaam'ı 1339 yılında Roma'ya bir vazife için gönderdi. Türk orduları bu sırada Bursa, İznik ve İzmit'i almışlar, imparatorluğa Asya yakasında Kadıköy'den başka bir yer bırakmamışlardı. İstanbul için tek ümit Michael Paleologos'un politikasına geri dönmekti. Barlaam'ın Roma'ya yaptığı teklifler çok zekice oldu. Kiliseler arasındaki bu ayrılığı şeytan yaratmıştı. Bunda Doğunun ve Batının hiçbir suçu yoktu. Barlaam "Ortodoks Kilisesi", dedi, "Genel bir kurul önünde yapılacak bir birleşme plânını hiç bekletmeden kabul etmeye hazırdır. "Yalnız Barlaam'ın dediği bu genel kurulda İskenderiye, Kudüs ve Antakya Patriklikleri de vardı. Ama o sıralarda bu yerlerin hepsi de Türklerin elinde bulunuyordu. Kiliselerin birleşmesi münakaşalarını Türkler üzerine yeni bir Haçlı Seferi düzenlemek takip edecekti. Papa bu tartışmaları anlayış ve şuurla karşıladı. Sonra konuyu en mühim noktaya getirdi. Bu nokta şuydu: Roma ile birleşmek, Batıdan yardım istemekten önce gelir. Andronicus'a gönderilen bu papalık cevabı, kiliselerin tekrar birleşmesine doğru atılan bir adım oldu. (*) Selânik Başpiskoposu Nilus Cabasilas, Dominikem tarikatından Humbert bu konuda tezler hazırladılar. Humbert, Yunan aleyhtarı olmasına rağmen, bu birleşme için gerekli en mühim şeylerden birinin dil meselesi olduğunu belirtti. Humbert'e göre ve çok mantıkî olarak, Yunanlılar ve Lâtinler serbestçe görüşebilmedikten, birbirlerinin duygularını anlamadıktan sonra hiçbir şey yapılamazdı.

John V. Paleologos'un hükümdarlığı zamanında, İmparatorluk, diğer tehlikelere ek olarak bir iç savaş ile yüzyüze geldi. Kantakuzen, birleşme için konsül toplama çalışmalarına girişti.Bu, Papa VI. Clement tarafın-

(*)Mektupta, "Yunanlıların meclis başkanı ve kendilerini Doğu Kilisesi Patriği diye adlandıranlara" diye bir başlık vardı.

dan memnuniyetle karşılandıysa da, ortada daha kesin birşey yokken Papa öldü. Kantakuzen vazifesinden alındı ve bir manastıra sürüldü.

John V. Paleologos, Papa ile olan münasebetlerde kendisinden önceki imparatorlardan çok daha ileriye gitmiş, Roma'yı bizzat ziyaret etmiştir. John V Paleologos'un annesi vaftiz olduğu inancını inkâr etmek zorunda bırakılmış ama yine de inancından asla vazgeçmemiş Katolik bir prensesti. Oğlunu da lâtin taraflısı olarak yetiştirmişti. Bu gençlik fikirleri imparatorun Batı Kilisesine dönmesini sağladı; imparatorluk bu devirde öylesine sallantılı bir durumdaydı ki, yıkılışının 100 yıl sonraya kalması bile bir mucizedir. John V. Paleologos 1335 yılında Papa'ya yazdığı bir mektupta Papalığın yüceliğini tanıyacaklarını, buna karşılık maddi bir yardım bağışlanmasını istemişti. Yardımdan hiçbir haber alınamayınca, Papa V. Urban'ı 1369'da bizzat ziyaret etti. Papa Avignon'dan Roma'ya yeni gelmişti. İmparatora papalığın prestijini düzeltmek için "Hoşgeldin" dedi. John, halkının, papalığın yetkisine boyun eğdiğini söyledi. Bundan sonra imparatora saygı gösterildi, misafir edildi. John, böyle bir davranışla kendisini seleflerinden daha mütevâzi bir duruma sokmuş olmasına rağmen inatçı St. Peter Kilisesinden teolojik bir imtiyaz veya askeri yardımdan başka hiçbir şey sağlayamayacağını anladı. Hıristiyan Doğunun savunulması için bir İngiliz maceraperesti olan Hawkwood'u istemesi boşa gitti. İmparatorun bu Avrupa yolculuğu tam bir fiyasko ile bitti. John, masraflarını ödeyemediği için Venedik'te bir süre alıkonuldu. John' un Papa'ya boyun eğişinin tamamen şahsi bir sebepten dolayı olup, bu hareketin kiliseler arasındaki münâsebetlere hiçbir tesiri olmadığı görülür.

Kiliselerin birleştirilmesi için son ve daha ciddi bir çaba onun torununa kısmet oldu. John V. Paleologos'

un oğlu ve VI. John'un babası Manuel, Avrupa saraylarını ziyaret edip yardım istemiş (1400–1402) ama, o sırada Papa taraftarları ile Papalık aleyhinde olan kimseler tarafından bölünmüş olan, kiliseyi ziyaret edememişti. Daha sonraki yıllarda Papalık ile görüşmelere başlanmış, İmparator yaşlandığında oğlu VI. John'a dini politikasını anlatmıştı. Bu politika şöyle idi: Birleşmek imkânsızdır. Birleşme için yapılacak bütün teşebbüslerden sakınmak gerekir. Eğer birleşmek için herhangi bir hamle yapılırsa, Türkler kiliselerin parçalandığına ve bizim zayıfladığımıza hükmederler. Ancak siyaset icabı lâtinlerle birleşme hileleri ve birleşmek için antlaşma yapmak yerindedir. Bu hile ve antlaşmalar Batıda ciddi bir tesir yapmaktan çok, Türkleri telâşa düşürmek için yapılmalıdır.

Ancak VI. John daha faal bir siyaset takip etmek istiyordu. Osmanlılara karşı yardım istemek için elinde kuvvetli sebepler vardı. Kilise bu sırada Papalar, I. Constance ve daha sonraki Bale konsülleri arasındaki kavgalar neticesi bölünmüştü. Batı Kilisesi bu yardım isteğini kabul edecek durumda değildi. I. Constance ve Bale konsülleri gerçekten Ortodoks Kilisesinin en mühim prensiplerinden birini de ihtiva ediyordu. Buna göre, bütün dini meselelerde danışılacak son kişi Papa değil, Papa'dan daha yüksek olan dini bir konsüldü. Yunanlıların sonunda Papa'ya müracaat etmeleri ve konsülün tarafından yer almamaları, bu birleşme çabalarını tanımlayacak "Dinin mühimsenmemesi" cümlesinin bir başka ispatıdır.

1435 yılında IV. Eugenius, İstanbul'a elçi olarak Nicolas de Cusa'yı gönderdi. Nicolas, Yunan Kilisesinin de katılacağı, İtalya'da yapılacak bir konsül düzenledi. Bale konsülüne ümitsizce de olsa düşmanca davranışlarda bulunuldu; Papa toplantıya kendi adına bir donanma gönderdi ve 1437 yılında 700 kadar Yunanlı ile Bi-

zans İmparatoru, İstanbul Patriği, Rus Kilisesini temsil eden Antakya, İskenderiye, Kudüs Patriklikleri, İsidore Başpiskoposluğu ve beraberlerindeki bir sürü dini ve sivil ileri gelenleri Venedik'te karaya çıktılar. Konsül Ferrana'da 1438 yılında toplandı. Bu konsülde pek fazla ilerleme kaydedilmedi. 1439'dan konsül, Papalık bir yıl öncesine kıyasla daha iyi bir durumda bulunduğu için Floransa'ya nakledildi. Floransa'daki toplantı Aşai Rabbani ayini, (Şarap ve ekmek yeme ayini) mayasız ekmeğin kullanılışı, Arafın vasıfları, Filioque Maddesi ve Papanın hakları tartışıldı. Toplantılar sırasında ölen Patrik Joseph'in son sözleri "Birlik için çalışın" oldu. Sonunda Yunanlılar, lâtinlerin isteklerine boyun eğdiler. Tören hakkındaki sualler muameleden geçirildi.Papa'nın ululuğu tanındı, Filioque Maddesinin, Ruhulkudüs'ün "Baba ve oğuldan çıktığı"na dair Yunan formülü ile aynı mânâda olduğu kabul olundu. 6 Temmuz 1439'da kiliselerin birleşmesi işi Papa tarafından Letentur Celi'de tasdik edilerek imzalandı. Buna itiraz yalnız Efes Piskoposu Marc'dan geldi. Marc bu şartlar altında bu birleşmeyi kabul etmeyeceğini bildirdi. Doğu Kilisesi'nin gerçek duygularını konsülde, son sözü "Hiçbir lâtinin ruhuma dua okumasını istemiyorum" olan bu, sözünün eri piskopos belirtmiş sayılır. Toplantıya katılanlar ülkelerine döndükleri zaman vatan hainleri, dinlerini değiştirmiş insanlar olarak karşılandılar. Halk, onlara inançlarını menfaat karşılığı satan kişiler olarak davrandı. Daha tesirli piskoposlara vazifeyi kabul etmeleri için yapılan çabalardan sonra, Yzicus Piskoposu Metrophanes patrik seçildi; ama birleşmeyi yürütmek için harcadığı çabalar boşa oldu. İstanbul Patrikliği ve Ayasofya Kilisesi tanınmadı. İstanbul Kilisesinin geri kalan kısmı tarafından "Bölücü" diye vasıflandırıldılar. 1443'de Floransa'da vekillerle temsil edilen İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patriklikleri bir toplantı ya-

parak, birleşme ve Roma ile olan bütün komünyonların reddini kararlaştırdılar. Rus Kilisesi daha da ileri gitti. Başpiskoposu hapse attırdı. 1448 yılında İmparator John vazifesinden çekilmek ve Roma ile birleşmeden vazgeçmek zorunda kaldı.

IV. Eugenius, kilisenin Doğu kısmı olarak tanıdığı bölgenin menfaatlerini savunmak için elinden geleni yapmıştır. Gerçi Avrupa'nın büyük devletlerini yeni bir Haçlı Seferi için harekete geçirmemişti ama en azından Türklere karşı savaşmak için Polonya ve Macaristan Kralı Ladislas'ı göndermişti. Fakat artık iş işten geçmişti; Ladislas, Varna Savaşında yenildi. Türkler 1452 yılında Boğaziçi'ndeki Rumelihisarı'nı kurdular.

Roma'ya daha önce yapılmış olan teklifleri takip etmiş olan okuyucu, bu yeni durum karşısında Doğu ve Batı Kiliselerinin tekrar birleşme yoluna gideceklerine herhalde şaşırmayacaktır. Bu acaip komedi son defa ama bu sefer en pahalı biçimde oynandı. Yunan Milleti, içinde prensip adına hiçbir şey bulunmayan bir diplomasi örneği verdi. Buna göre siyasi menfaatler için din feda edilebilirdi. Törenlerde yapılacak ehemmiyetsiz ufak tefek değişiklikleri kabul etmeyen koyu taassup, devleti çöküntüye götürüyordu. Yunan Milleti, İstanbul'u, Türklerden bir ilâhi okunmuş ekmeğin müdahalesinin kurtaracağına inanmıştı. Bunun için de lâtin papazlara ve onların ikram edecekleri hamursuza katlanmak gerekecekti.

XI. Konstantin, 1452 yılında V. Nicolas'a başvurdu. Papa'dan, Doğu'nun Floransa görüşmelerine ehemmiyet vermeyişi için özür diledi. Papanın cevabı sert oldu. "Yunanlılardan başka bütün hıristiyanlık âlemi birleşmeden haberdardı" diyordu Papa, "Sadece İstanbul bunu mühimsemedi. Eğer Yunanlılar, Floransa toplantısının aldığı kararları yürütürlerse, Roma Kilisesi kendilerine yardım edecektir. Eğer bu kararlar tanınmazsa Yu-

nanlıların kurtuluşu ve Papalığın şerefi için gerekli en iyi şekilde davranılacaktı Yunanlılara.

Bu cevap ve aynı devrede Sultan Mehmed ile olan daha nâhoş yazışmalar İstanbul'dan Roma'ya acele bir temsilciler heyetinin gönderilmesi için yeterli sebeplerdi. Temsilciler Roma'ya Ocak 1453'de vardılar. Papa, yine Batılı güçleri bir Haçlı Seferi için ikna edemediyse de Yunan din adamları ve İstanbul Patrikliğinin bölünme ve ayrılmayı bir tarafa bırakarak, Papalığın otoritesini tanımaları şartıyla İstanbul'a papalığın elinde ne kadar maddi güç varsa hepsini derhal göndereceğini söyledi. Yunanlılar bu şarta razı oldular. Bu işle ilgili olarak Kardinal İsidore hususi elçi olarak İstanbul'a gönderildi.(*)

12 Aralık'ta Ayasofya'da İstanbul Patriğinin de katıldığı bir Te Deum (**) düzenlendi. Daha önce birbirlerine düşman birçok din adamının dua ettiği bu kilisede Papa için bir defa daha dua edildi. Bu merasim, İstanbul'da bile o güne kadar görülmemiş bir taassup patlaması yarattı. Keşişler "Lâtin olmaktansa Türk olalım, daha iyi" diye bağırdılar. Birleşme için yapılan törenlerde boy gösterenlerin vaftiz yönetmeleri ve dini âyinleri idare etmeleri yasaklandı. Ayasofya Kilisesi âdeta ıssızlaştı. İkonların önündeki lâmbalar söndürüldü.(***)Birleşmeye karşı çıkanlar arasında mühim bir şahıs Gregorius Scholarius'tu. Bu, keşişlik adı olan

(*) Bu şahıs, Moskova Başpiskoposu olmuş, Rus göçmeni birisiydi. Floransa'da Rus Kilisesini temsil etmiş, birliği kabul etmişti; fakat geri döndüğünde, birleşmeyi tanımamış, bu yüzden de hapsedilmişti. Maamafih, sonunda Roma'ya kaçmayı ve orada kardinal olmayı başardı.

(**) Te Deum—Hıristiyanlarda eski bir şükran ilâhisi— bu ilâhi ile yapılan dini tören. (Çevirenler)

(***) İkon—Ortodoks Kilisesinde azizlerin resmi. (Çevirenler)

Gennadius ismi ile tanınan, Floransa konsülüne katılmış, sonradan cayıp, görevinden istifa etmiş, Pancrator manastırına çekilmiş bir rahipti.

Gregorius, 12 Aralık'ta etrafını sarıp kendisinden fikirlerini soran kalabalığın önüne çıkmadı. Manastırın önüne bir levha asarak, Yunanlıların inançlarını terkederlerse günün birinde şehirlerini de terketmek zorunda kalacaklarını bildirdi. Bir keşiş bu levhayı okurken, "Kahrolsun lâtinler" diye bağırmıştır. Bizim lâtinlere ihtiyacımız yok. Bizi daha önce İranlı ve Araplardan Tanrı ve Meryem korumuştu. Şimdi Mehmed'ten de onlar koruyacak, onlar kurtaracak."

29 Mayıs 1453'de Sultan Mehmed İstanbul'u aldı. Yunanlılar bu felâketi lâtinlere ve bilhassa Papaya yüklediler; Papa ve taraftarları bunu Yunanlıların bölücülük yapmasının tabii bir neticesi olarak karşıladılar. 1472' de İstanbul'da yapılan bir toplantıdan sonra İstanbul ve Roma Kiliselerinin kesin olarak ayrıldığı resmen açıklandı.

Ortodoks Kilisesinin müslüman sahipleri elindeki durumuna bakmadan önce, Balkan Yarımadası'ndaki islâv kiliselerinin 1453 yılına kadar olan tarihlerini öz bir şekilde anlatmak iyi olacaktır.

Ortodoks Kilisesi tarihinin en parlak devresi olan islâv milletlerinin din değiştirmeleri Selânik'e iki kardeş olan Cyril (*) (Yahut Konstantin) ve Methodius' un teşebbüsleriyle olmuştur.Bu kardeşler islâv dilinin sadece yazıda kullanılması ve İncil'den tercümeler yapılması gibi yollarla hıristiyanlığı yaymayı hayatlarının en büyük ülküsü haline getirmişlerdi. Başlangıçta Ulu Tanrının adının sâdece Yunanca, İbrânice ve Lâtince anılmasını savunanlara karşı mücadele etmelerine rağmen, bütün bu çabaları başarıyla neticelendi. So-

(*) Keşiş, oldu, bu yüzden adını değiştirdi. Tarihte dini ve sivil kişi olarak ayrı adlarla anılır.

nunda sadece Balkan Yarımadası'nın bütün islâv halkına hıristiyanlığı kabul ettirmekle kalmadılar. Aynı zamanda Moravya ve Bohemya'nın en uzak köşelerinde yaşayan halka da bu dini aşıladılar. Bulgaristan'da İmparator III. Michael ile savaşmakta olan Kral Boris vaftiz edildi. Barış yapılmasından sonra yüksek sınıftaki muhafazakâr bir partinin karşı çıkmasına rağmen, hıristiyanlık bir devlet dini olarak yerleşti. Bulgaristan Kilisesini devamlı olarak karıştırmış olan Doğu ve Batı meselesini (Ortodoksluk veya Roma) tekrar ortaya çıktı. Coğrafi bakımdan İstanbul ve Roma arasında olan Bulgaristan ve Sırbistan Kiliseleri kuvvetli komşularına karşı birleştiler. Bu devletlerin tarihlerinin birçok yerinde devletin hangi mezhebi kabul ettiğini anlamak güçtür. Boris'in din değiştirmesi bir Yunan tesiri ile de olmuş olabilir. Ama Boris geniş görüşlü bir adamdı. İstanbul'un dinini körü körüne takip etmekten başka bir niyeti yoktu. Papa'ya elçiler gönderdi. Hıristiyan hayatı ve âdetleri hakkında sualler sordu. Suallerden bâzıları kralın çok meraklı bir kimse olduğunu gösteriyor.Bu sorulardan bir tanesi şuydu: Acaba hıristiyanlar pantalon giyer miydi? (*) Bu saf suallerin arasında bir tanesi büyük ehemmiyet taşır: Acaba Bulgaristan'ın bir patrik bulundurmasına izin verilecek miydi; Bu devre ve bundan sonraki yüzyıllarda da patriğin, imparatorun en gerekli yardımcılarından ve imparatorluğu tamamlayıcı ögelerden bir kimse olduğunu unutmamak gerekir. Eğer Boris'in yerinde daha tecrübeli biri olsaydı. Roma Papa'sının kolay geçinilecek biri olmadığını hemen anlardı. Sorduğu 106 suale karşılık Boris'e cevap olarak bir sürü nasihat ve bir de piskopos gönderildi.

Bulgaristan Kilisesi üzerindeki kavga daha önce Pho-

(*) Bu, elbiselerin ve elbiselerin belirttiği şeylerin nasıl değişebileceğinin güzel bir örneğidir. Yunanlılar rop giyerlerken, Bulgarlar diğer Avrupalılar gibi çuvala benzeyen pantalonlar giyiyorlardı. Boris rop giymenin hıristiyanlığın bir emri olacağını düşünmüş olabilir.

tohius'un Roma ile olan münakaşalarında da görüldüğü gibi İstanbul'a sıçradı. İstanbul Patrikliği Bulgaristan'ı Prima Jüstinyen piskoposluk bölgesi içinde sayıyor ve Bulgaristan'ın dini bağımsızlığını kabul etmek için pek istekli görünmüyorlardı. Ama I. Bulgaristan Krallığını kuran Boris'in oğlu Simeon sonunda "Çar" ünvanını aldı ve başkent Preslav'a bir patrik tayinini başardı.Patriklik bölgeleri başta Sofya, Manastır, Vidin,Presba ve nihayet Ochri'da oldu.Rumen Kilisesinin de bu patriklikle ilgisi olduğu görülüyor.Kısa bir müddet sonra Bulgar Kasabı diye de bilinen Basil Bulgaroctonus, Bulgar İmparatorluğunu yıkınca (1018) Ochrida Patrikliğini basit bir piskoposluk haline getirdi. Patriklik Yunan papazlarının eline geçti ve tamamiyle Helenleşti. Bu yüzden II. Bulgaristan İmparatorluğu kurulduğu zaman (1186–1398) yeni milli patriklik Tırnava'da kuruldu. Birkaç yıl sonra Çar Kaloyan Papa'ya bâzı tekliflerde bulundu. Lâtinlerin İstanbul'u alması Çar'ın dini meylini Roma'ya doğru kaydırmıştı. En çok yardımı ihtiyaçları bulunduğu devirde Roma'nın isteklerini kabul etmeyen Yunanlıların aksine, Bulgar çarı Kaloyan, Roma'ya boyun eğmenin en kolay siyaset olacağını sezmişti. Bulgaristan Roma Kilisesine katılmayı kabul etti. Papa III. Innocent, mükâfat olarak Kardinal Leo Tırnovo'ya bir asalet tacı, Basil'e de Bulgaristan Başpiskoposu sıfatını haiz bir cübbe gönderdi. 7 Kasım 1204 de Leo, Velbuzh ve Preslev Başpiskoposları, Vidin, Niş, Üsküp, Branchievo piskoposları Basil'i takdis ettiler.Ertesi gün Kaloyan taç giydi.Papa'nın, mektubunda siyasi bir hata neticesi başpiskoposluk ile patriklik aynı mânâdadır demesine rağmen hiç şüphe yok bu törenlerde bir "İmparator ve Patrik"ten çok bir "Kral ve Başpiskopos"u kutlamak ve tasdik etmek istemiştir. Kurnaz Bulgar, hatadan yararlanarak patriklikle başpiskoposluğun aynı şeyler olduğunu ortaya attı. Papa'ya gönder-

diği teşekkür mektubunun altını "Çar" diye imzaladı; patriği takdis ettiğinden dolayı memnuniyetini bildirdi.

1237'de İstanbul'daki lâtin imparatorluğu zayıf durumdaydı. II. Asen, Roma ile olan ittifakı bozdu. Milli Tırnova Patrikliğini Yunanlıların rızası ile, daha doğrusu onlardan bir karşı koyma görmeden tekrar kurdu. Papa II. Asen'i afaroz etti. Macar Kralı Bela'yı, Lâtin İmparatoru II. Baldwin'i çağırarak, Bulgaristan üzerine bir Haçlı Seferi düzenlenmesini istedi.Ama böyle bir teşebbüs için günün siyasi şartları uygun değil. Pupanın bu tehditlerinden Asen'e bir zarar gelmedi. Öte yandan İstanbul Kilisesi bir zaman sonra zaruret karşısında kurulan Bulgaristan Patrikliğini tanıdığına pişman oldu ve Tırnova Piskoposluğunu müstakil bir kilisenin başı olarak kabul etmeyi reddetti. 1335'de İstanbul Patrikliği Callixtus, adının Bulgar Kilise âyinleri kitabında anılması için üstelediyse de, bu istek kabul olunmadı. 1393 de Tırnova düştü. Milli kilise yıkıldı. Ülkenin dini idaresi Yunanlıların eline geçti.

Bulgaristan gibi Sırbistan'da da hıristiyanlığı yerleştirenler Cyril ve Methodius olmuştur. Bu kardeşler IX. yüzyılın ortalarında, Kral Radoslav'ı vaftiz ettiler. Sırbistan tarihinin ilk devirleri, gerek dini, gerek din dışı bakımlardan Bulgaristan'ın tarihi ile sıkı sıkıya bağlıdır. İki ülke tarihinin ayrıldığı yerlerde bile ülkeler aynı yolu –zor zamanlarda Roma ve Bizans'a sığınma, şartlar uygun olduğu zaman müstakil bir patriklik kurma yolunu– takip etmişlerdir. 1050 yıllarında Normanlardan korkan Michael Voislavich, Papalığı tanımış ve Papa VII. Gregory'den kral ünvanı ve takdis edilmiş bir bayrak almıştı. Bu birleşmenin ne kadar sürdüğü pek bilinmiyor ama Stephen Nemanya hanedanı sırasında artık görülmediği de açıktır. Stephen Nemanya' nın en küçük oğlu, St. Sava, önceleri Atos Dağında ya-

şayan bir keşiş olup, daha sonra ülkesinin en küçük efsanevi ve dini kahramanı olmuştur. St. Sava ismi hâlâ saygıyla anılır. Yaptığı işleri masallarda, halk şarkılarında hâlâ duymak mümkündür. St. Sava, anlaşılan başkalarının mücadelelerinden en iyi bir şekilde yararlanmasını bilen çok ihtiyatlı bir adamdı. İzmit'te ziyaret ettiği Theodore Lascaris ve Patrik Germanus'u Sırp Kilisesi'nin müstakil olduğunu ilân etmeleri için kandırmıştır. Ama 1217'de papalıktan bir elçinin gelmesi ve Sava'nın kardeşi Stephen'i Sırbistan Dioclea, Terbunia ve Dalmaçya kralı olarak ilân etmesi papalık yetkilerinin tanınmasına yol açtı. Maamafih 1222 yılında Sava kardeşine İzmit'ten gelme bir taç giydirdi ve onu Ortodoks Kilisesinin âyinleri ile başa geçirdi.

Bütün bu işler ile, Kaloyan ve Asen'in aynı devirde yaptıkları işler arasında yakın bir benzerlik olduğu görülecektir. Yalnız Bulgaristan Kilisesi Roma'ya bağlandığı zaman Lâtin İmparatorluğu kuvvetliydi. İmparatorluk, kararlara itiraz edemeyecek derecede zayıfladığı zaman, Bulgaristan Kilisesi istiklâlini ilân etmiştir. Aynı şekilde Sırbistan Kilisesi de gerek Roma, gerek İstanbul'la iyi geçinmeye çalışmasına rağmen, sonunda Doğuya dirsek çevirdi. St. Sava'nın piskoposluk bölgesi Uzhitsa'ydı ama XIV. yüzyılın başında bu bölge İpek'e devredilmiş ve İpek şehri uzun yıllar ülkenin dini merkezi olmakta devam etmiştir. 1346'da, Sırbistan Krallığı en geniş sınırlarına ve ihtişamına kavuştuğu zaman Stephen Duşan kendisini "Sırpların ve Yunanlıların İmparatoru" olarak ilân etmiş, hemen arkasından da bir patrik istemişti. Sırp ve Bulgar din adamlarının yaptıkları bir toplantı, İpek Piskoposluğunu bu gayeye "Patriklik" ünvanına yükseltti. Seçilen yeni piskopos Duşan'a Üsküp'te imparatorluk tacı giydirdi. Bu yüzden Sırp Kilisesi uzun müddet müstakil kalmayı becerdi ve Türklerin Sırp Krallığını fethetmelerinden sonra da

kaybolmadı. Daha sonraki devirlerde de Helenleşmedi. Ama İstanbul'da olan hadiseler daha küçük bir ölçüde Sırbistan'da da oldu. Türk fetihleri İstanbul'da olduğu gibi, bu ülkedeki kavgaların da menşei oldu. Sırplar, Macarların yardım tekliflerini kabul etseler bu sefer Papa'nın eline düşeceklerdi.

Balkan İslâvlarının dini tarihinde mühim bir yeri de, yaygın inançlara tamamen karşı olan Bogomiller tutar. Bogomillik Asyalı bir mezhep olup, Maniheen asıllıdır. İstanbul Kilisesini altüst eden karşı gruplardan çoğunun —monofizism, ikonoculuk, bogomilizm— Asya menşeli oluşu ve bunların arasında ortak benzerlikler bulunuşu dikkate değer. Bogomillerin ermeni dualistlerinin (*) bir kolu olan paulicanların bir dalı olduğu görülüyor. 750 yıllarında, ikonocu olup, paulican doktrinine karşı düşmanca bir tavır takınan İmparator Konstantin Copronymus bu gruptan büyük bir topluluğu Trakya'ya getirmişti. Bunlar dinlerini burada çabucak yaymaya başladılar. Bunu Asya'dan yeni kolonilerin gelişi takip etti. En büyük göç X. yüzyılda İmparator John Zimisces devrinde oldu. Roma ve Bizans baskılarının devam etmesine rağmen bu mezhep İstanbul'un fethine kadar hususiyle Bosna'da son hızla devam etti. Bunlar Bosna'da hemen hemen bir milli din kurdular.

Bogomillerin doktrinleri tıpkı ikonocular gibi tamamiyle düşmanlarının kayıtlarından bilinir. Bogomiller hakkındaki en iyi bilgileri Çar Sumuel zamanında dini kayıtlar tutmuş olan bir Bulgar papazı, Presbyter Cosmas ve İmparator Alexius Comnenus'un, bu grubun lideri olan Basil'in durumunu incelemesi için gönderdiği Euthymius Zygabenus'dan öğreniyoruz. Bu devirde ortada iki mezhebin olduğu görülüyor; bunlardan birincisi; basit dualistler, ikincisi; Tanrının iki oğlu olduğu-

(*) Dualizm — Felsefede cihanda zihin ve madde olarak iki prensipten meydana geldiği görüşü. (Çevirenler)

nu büyük oğul olan Satanael'in çok başarısız bir dünya yarattığını, küçük oğul olan İsa'nın bu dünyayı düzeltmek için gönderildiğine inanan mezhep. Maamafih bu iki mezhep de şekillere veya azizlere tapınmanın yanlış olduğu görüşünde birleşirler. Her ikisi de haç işaretine itiraz etmiştir; muhtemelen çarmıha gerilmeye de inanmıyorlardı; merasimleri vaftiz merasimlerine ve Aşai Rabbanilere benziyordu. Yalnız kutsi şeylerin herhangi bir değişikliğe uğradığına da inanmıyorlardı. Sade bir hayat sürme taraflısı idiler. Evliliğe, şarap ve ekmeğin kullanılışına itiraz ediyorlardı. Diğer mezhepler gibi iki gruba ayrılmışlardı. Dünya akışını takip eden alelâde inançlılar ve ilâhi bir hayat süren din mütehassısları. Bu ikinci grup, oruç tutma ve perhiz konularında aşırılığa kaçıyorlardı; açık havada uyuyorlar, gelecekleri için hiçbir plân yapmıyor, verilen zekâtlar ile yaşıyorlardı. Yürürken devamlı olarak dua mırıldanıyorlardı. Duaya büyük ehemmiyet verdiklerini görüyoruz ama Paternoster'den (*) başka bir formülü de kabul etmiyorlardı. Gündüz ve gece beşer defa Paternoster'i tekrarlıyorlardı. Diğer dinlerle harici olarak uyuşmayı kanunlarına koymaları hayret vericidir. Bütün bu hususiyetlerinden, bogomillerin dualistik, hıristiyanlık öncesi dinler, hıristiyanlar ve daha sonra müslümanlık fikirlerinden müteessir oldukları görülür, Yezidiler, drusesler, sabeanlar, kızılbaşlar ve birçok dervişler de belki aynı şekilde meydana gelmişlerdir. Rusya'da hâlâ görülen bazı garip mezhepler –Phillop, powtsky, skoptsy, duk hobortsy ve diğerleri– belki de bogomillerle irtibatlıdır. Bunlardan sonuncusu diğerlerinde olmayan iki taraflı tarihi bir ehemmiyete sahiptir. Birincisi, doktrinleri batıya taşmış, modern protestanlığın öncüleri olan albigensleri, cathariləri ve diğerleri meydana getirmiştir. İkincisi, islâv devletleri arasında dini

(*) Paternoster — Hz. İsa'nın öğrettiği "Rabbin Duası" (Çevirenler)

bir münakaşa yaratmış, bu münakaşalar neticesi sadece Türk fetihleri hızlanmakla kalmamış, aynı zamanda (Bilhassa Bulgaristan ve Bosna'da) büyük sayıda ıslâvın müslümanlığı kabul etmelerine yol açmıştır.

Bogomillerin baş kaldırışlarını incelerken, Ortodoks Kilisesi'ne atfedilen "Ortodokslar adam öldürmez" erdeminin yalan olduğu görülür. Ortodokslar, kendilerine atfedilenin tam tersine bogomilleri inançlarından ötürü büyük kitleler halinde ölüme göndermişlerdir. Alexis Comnenus, başkaldıranlardan Basil'i Hippodrom'da yakmış, Manuel 1143 yılında tekrar şiddet hareketlerine başvurmuştur. Bu şiddet hareketleri Makedonya ve Yunanistan'da dolaşan dinsizlere ve asilere karşı savaşan eşkiya keşişlerle tam bir keşmeşe döndü. I. ve II. Alexis hanedanları sırasında bu çeteler hakkında devamlı şikâyetler geliyordu. Bu keşişler çapulcu takımından olup, isyancıları durdurma bahanesiyle kiliseyi tanımıyorlar, günümüzde görülen başıbozuklar gibi hareket ediyorlardı.

ORTODOKS KİLİSESİ (TÜRK FETHİNDEN SONRA)

Biraz garip görünecek ama müslümanların üstünlüğü, kilisenin diğer hıristiyan dünyasından ayrılması bakımından İstanbul için kârlı olmuştur. Türkler Roma ile birleşmek için yapılan Yunan plânlarından, hıristiyanların İslâmiyete karşı birleşeceklerinden haberdardılar. Fatih Mehmed, Ortodoks Kilisesi bağnazlığının böyle bir birleşme için en büyük engel olduğunu görüyordu. Türk tehlikesinin en büyük olduğu sırada tutucu ortodokslar şöyle bağırmıştı: "Lâtinler yerine Türkler gelsin. Daha iyi, daha iyi..." Lâtin yardımının değeri ne olursa olsun bu yardım reddedilecekti. İstanbul'un fethi de Roma'ya yapılan din dışı tekliflere bağlandı.

II. Mehmed, bu davranışı destekledi. Bizans Kilisesini himayesine aldığını, Papa'ya karşı savunacağını söyledi. Bu siyaset neticesi olarak da, iç kavgalar sebebiyle iki yıl boş bırakılan patriklik makamına Gennadius'u getirdi.

Gennadius patrik olduğu zaman durum eskisinden çok değişikti. Eskiden imparatorlar kilisenin başı olabiliyorlar, dokunulmaz kişilikleri ile dini politikaya karıştırıyorlardı. Müslüman bir sultanın böyle bir isteği olamazdı. II. Mehmed, kendi deyimi ile bütün "Yunan dinini" murakebe etmeyi patriğe bıraktı. Ama bunun yanında mesele yaratan papazları cezalandırma veya idam ettirme gibi selâhiyetleri kendinde topladı. İstanbul Patrikliği, hıristiyanlığın daha önce görmediği papalık yetkilerine kavuştu. II. Mehmed devrinde . Dahası müslümanlık İstanbul Patrikliğinin durumunu yükseltti. Fatih, hıristiyanlara müsamaha etmiş, toplum ve şahıs olarak müslümanlardan daha aşağı mevkide olduklarını, uslu uslu oturup vergilerini ödedikleri müddetçe hıristiyanların dinlerine, örf ve âdetlerine dokunmayacağını bildirmişti. Patrik yeni düzende, sadece kilisenin değil, bütün bu bağımlı çevrenin başı olacak, Yunan milletinin temsilcisi Osmanlı Hükümeti ile Yunanlılar arasında aracı olacak, hıristiyanlar arasındaki münakaşaları ve diğer iş konularını çözümleyecekti. Yunanlılar Türk mahkemeleri önüne çıkmaya pek gönüllü olmadıklarından evlilik ve miras gibi konuları Yunan dini mahkemesi çözecekti. Türkler, hıristiyanların bu konuları kendi aralarında nasıl çözümlediklerine pek aldırmadıkları için patrikliğin kudreti bütün işlerde yavaş yavaş yayıldı. Patriğin kendi ahalisinden ondabir gelirini zorla toplamasına, emrinde zaptiyeler bulundurmasına izin verildi. Gerçekten de Türklerin baskısını asıl, içlerinde dar fikirli din adamlarının da bulunduğu köylü sınıfı duydu. Yüksek tabakadakiler

ve bu tabakaya bağlı din adamları bu baskıyı çok az hissettiler. Türklerin para kazanma ve ticarette yeteneksiz oluşları, sivil halka hususiyle başkentte muazzam paralar kazandırdı. Sonunda, panaryotlar (Rumlar) Osmanlı İmparatorluğu idaresinde komisyoncu olarak büyük söz sahibi oldular. Rumların yaptıkları zulümler ve zorbalıklar atasözleri haline geldi; fakat İstanbul'un fethinden hemen sonraki yıllarda toplumun zararına gelişen ve büyüyen İstanbul Kilisesi oldu. Türkler bu gelişmeyi siyaset icabı benimsiyorlardı. Bunun üzerine Bizans din adamları halkı Osmanlılara itaate çağırdı. Osmanlı Hükümetinin yeniçeri eğitimi için Yunan çocuklarını toplayıp müslüman yapmalarına razı olundu.

Bu durum sahte idi. Tabii değildi. Hıristiyan Kilisesi, müslüman bir hükümdara hıristiyanlara zülum etmesi için yardım etmekle birşey kazanmayacaktı. Baştaki ilk birkaç patrik de bu durumu anlamış olmalılar ki, içlerinden bir tanesi istifa etti, diğeri intihara kalkıştı; ama II. Mehmed'in de iyice anladığı gibi Ortodoks Kilisesi ahlâk bozuklukları ve çürüme içindeydi.Burada şunu da belirtmek gerekir. Türk hanedanı devresinde İstanbul Patrikliğinin tarihini okumak pek de hoş değildir. Bu tarih cinayetler rüşvetçilik, fesat ve kin ile doludur.

Gennadius, patriklik vazifesinde sadece beş yıl kalabildi. 1458'de görevinden çekilerek Serres yakınlarında bir manastıra yerleşti. Onun çekilmesiyle zaten entrikalar, hileler ve mücadeleler yuvası haline gelmiş olan kilise ve patrikler makamı artık hiç çekilmez hale geldi.

Bütün bunlar olurken II. Mehmed, Fener Okulunu kurdu. Patriği, yerine bir cami kurulan 12 Havari Kilisesinden çıkarıp Altın Boynuz (Haliç) kıyısındaki bu yere gönderdi.Gennadius'un yerine patrik seçilmiş olan Joasaph çevresinde dönen entrika ve kavgalardan usan-

mış olacak ki, kendisini bir kuyuya atarak intihar etmek istedi. Fakat kurtarıldı. Finlay, bu hadise hakkında şunları yazar: "Yunanlılar, patriklerinin dünyadaki ortodoks kilisesini idare etmek eziyetinden kurtulmak için kendisini gönüllü olarak cehennem kuyusuna attığına inandılar." Joasaph daha sonra bir Türk veziri ile bir hıristiyan kızının evlenmesine müsaade etmediği için vazifesinden alınmıştır.

Joasaph'ın yerini Marcus aldı. Papazlık makamlarının alınıp satılması, patriklik koltuğunun açıkca satışı Marcus devrinde başlar. Bu olay, İstanbul Kilisesinin bir devresine damgasını vuracak vasıftadır.

1461 yılında Trabzon'un fethinden sonra, Trabzonlu birçok aile İstanbul'a göç etmiş, kendileri için açık olan işlerden en ehemmiyetlisi olan patriklik makamına göz dikmişlerdi. Bu durum, zaten İstanbullular ve Trabzonlularla arası açık olan Yunan halkında yeni bir ihtilâf yarattı. İstanbullular Marcus'u vazifesinden almak istiyorlardı; Marcus'a karşı yaptıkları hücumlardan sonra sonunda kendi adayları olan keşiş Simeon patrikliğe seçildiği takdirde Osmanlı hazinesine yılda 1000 duka altını vermeyi teklif ettiler. Sarayın tasdikine sunulan bu teklife sultanın önce güldüğü, daha sonra derhal imzaladığı söylenir. Ancak ertesi yıl bu makama Filibe Metropolitanı Dionysius talip oldu. Yılda 2000 duka altını verdi. Ve tabii koltuk onun oldu. Simeon'a da yol gözüktü. Ama Simeon vazifesinden ayrılırken Dionysius'a alçakça bir iftira attı. Dionysius'u İslâm dinini tanıtıcı merasimler yapmakla suçladı.Derhal araştırmalara geçildi. Bir toplantı yapıldı. Sonunda Dionysius suçsuz bulundu. Kendisine böyle hakaret ve iftiralarda bulunanları afaroz ettiğini bildirdikten sonra vazifesinden istifa etti. Yerine geçen Rafael, Sırph olup, patriklik mevkiine oturmak için 500 altın hediye verdi; ayrıca yılda 2000 duka altını verecekti. Yunan tarihçi-

leri, Rafael'i devamlı içki içen, kiliseye geldiğinde çoğu zaman sarhoş olan bir kişi olarak tanıtırlar; ama Yunan tarihçilerinin yazdıklarını da onların anti–islâv oluşlarına bağlamak haksızlık olmaz sanırım.

Bundan sonra patrikliğin fiatı arttı. Kısa bir müddet için resmi değer 3000 altın oldu ama bahşiş müessesesi yürürlükteydi. Vezirler, harem ağaları, kadınlar, hepsi hepsi paylarını istiyorlardı. 1583 yılında zengin bir tüccarın kardeşi olan cahil bir keşiş, II. Jeremias'ın yerine geçmek için çeşitli yerlere 12.000 duka altını dağıttı. İskenderiye Patrikliği ve Yunanlılar çaresizlik içinde böyle ehliyetsiz birinin patrikliğe seçilmesini istemediklerini bildirdiler. Fakat bu bildiri hiçbir işe yaramadı. Sultanın buyruklarına karşı gelme suçundan kurtulabilmek için kendileri 3000 altın vermek zorunda kaldılar. Bir müddet sonra bu keşişi yerinden atmak için plânlar yapıldı. Filibeli Metrophanes patriklik makamını 24.000 duka altınına satın aldı. Fakat bir grup, Jeremias'ı tekrar patrikliğe seçmek için çalışıyordu. Osmanlı Devletinin yeni adayı tanımayacağını öğrenen Jeremias, kardeşi Nicephotos seçildiği takdirde 40.000 altın vereceğini bildirdi. Metrophanes alelacele aynı miktar parayı topladı. 40.000 duka altınını götürüp sultanın dizi dibine yığdı. Sultan "Bu adam bu makama lâyıktır" dedi. "Onunla uğraşmayın."

1620 yılında Vezir–i Azâm, Timotheus'dan on yıllık patrikliği boyunca 300 metropolitanı memuriyete aldığı için 100.000 duka altını istedi. Timetheus'dan sonra başa geçen Cyrillus Lucaris Cizvitler tarafından yerinden edildi. Cizvitler, Lucaris'i atmak için 40.000, bu yere kendileri geçmek için 180.000 altın verdiler.

Bu korkunç fiatlar tabiatıyla patriğin cebinden çıkmıyordu. Türkler patriğe nasıl davranıyorlarsa, o da kendi ahalisine öyle davranıyordu. Patrikliğin kazancı piskoposları takdis etmek için alınan paradan geliyor-

du; piskoposlar bu parayı papazları takdis etmekle kazanıyorlardı; papazlar da halktan en basit dini bir merasim için para alıp, geçimlerini sağlıyorlardı. Kilisenin yapısı bu şekilde, hıristiyanlardan para sızdırmak için işleyen bir mekanizmadan ibaretti. Yüksek rütbedeki din adamlarının birbirlerine karşı olan davranışlarını şu örnekle görebilmek mümkündür: Patriklik mührü dört parçaya bölünüyor, bu dört parça dört başpiskopos tarafından saklanıyor, dört parçayı birleştirecek anahtarı da patrik kendisi saklıyordu. Netice olarak, herhangi bir vesikanın tasdiki için beş kişinin biraraya gelmesi gerekiyordu.

İstanbul Kilisesi en kötü devirlerini XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaşamıştır. Türkler çok geçmeden, hıristiyanlığın kendilerine karşı birleşmeyeceğini, Papa'nın Venedik veya etrafındaki devletlerle çatışma halinde bulunan alelâde bir İtalyan prensinden daha fazla ehemmiyeti olmadığını anladılar. Bizans prenslerinin imparatorluklarının kurtuluşu için tek yol olarak gördükleri hıristiyanlığın, Türklere karşı birleşmesi fikrinden artık eskisi gibi korkmuyorlardı. Bu yüzden ilk başlarda bir tehlike olarak gördükleri ve bu tehlikeyi o tipik Osmanlı hususiyetleri olan tepeden bakış, kibir ve azametle karşıladıkları, şimdi ise müslüman efendilerine kim daha fazla rüşvet verecek diye yerlerde sürünen din adamlarının manzarası karşısında telaşlanmış İstanbul Kilisesini ortadan kaldırmak için birtakım hazırlıklara giriştiler. Gerek I. Selim,gerek İbrahim, imparatorluktaki hıristiyanları ortadan kaldırmak için plânlar yapmışlar, ancak böyle bir katliâmın şeriata uygun olduğunu reddeden şeyhülislâmlar tarafından bu işten binbir güçlükle vazgeçirilmişlerdi. Aynı anda Selim ve daha sonra II. Murad başkentteki bütün kiliseleri camiye çevirmek tehdidini savurmuş, İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in patriğe verdiği hediyeler gösterile-

rek güçbelâ durdurulmuşlardı. Bundan sonra Yunan din adamlarını tahkir ve hakaret Türklerde âdet haline geldi; vezir–i âzâm yeni seçilen patrik Dionysis'den, divan önünde "Köpek" diye bahsetmekten çekinmedi. Daha çabuk, daha sık rüşvet için patrikler mümkün olduğu kadar çabuk değiştirilmeye başlandı. Patriklerin üçü idam edildi. Ortodoks Kilisesinin dertleri lâtinlerin düşmanca davranışları ile daha da arttı. Fransızların himayesinde olan Cizvitler kuvvetlendiler, şarklı hıristiyanlara karşı Türklerle birleştiler.

Bu devri belirten hususiyetlerden en ehemmiyetlisinin bu devirde birçok kişinin İslâm dinini kabul etmesi oluşu ilgi çekicidir. Bunun sebebini reayanın sefil bir durumda oluşu, vergilerin yüklü olması, kilisenin kendini koruyacak güçte olmaması ve yüksek bir tabakanın meydana gelişinde bulmak mümkündür. Bu şartlar altında hıristiyanlığın devam etmesi insanı hayrete düşürebilir; Türkler böyle bir hareketin tehlikeli olabileceğini, zira hareketin ilerlemesine izin verirlerse, müslümanlara kolay yaşama imkânının sağlanamayacağını anlamışlardı. Bu yüzden 1691 yılında sadrâzam, reayanın durumunu ıslah etmeye çalıştı. Reayanın ellerindeki ile avunmasını istedi.

Burada devrin entrika ve düzenbazlıklarından sıyrılmayı başarmış bir patrikten, Patrik Cyril Lucaris'den bahsetmeden geçmemek gerekir. Lucaris öğrenimini Almanya'da yapmış, burada protestanlık tesiri altına girmişti. Alman reformcuları Ortodoks Kilisesine teklifler yapıyorlardı. Melanchton 1558'de Patrik Joasaph'a bir mektup göndermiş ve 1576–1581 yılları arasında Luther'in elçisi olan Tübingen, Jacop Andrea ve Martin Crusius Patrik Jeremias'ı ziyaret etmişti. Ancak bu hareketler hiçbir netice vermedi. Ama Lucaris, doğuya Kalvenist fikirlerle dönünce batıya yaklaşma çabalarına girişti. 1602 yılında İskenderiye, 1621'de İstanbul Pat-

riği oldu. Bu yıllar zarfında Luther ve İngiliz Kilisesi ile olan bağlarını koparmadı. Başpiskopos Laud ile yazıştı. I. Charles'a İskenderiye hakkında yazılmış bir el yazması kitap hediye etti. 1629 yılında Kalvenizm'e meyilli bir "İnanç İtirafnâmesi" yayınladı. Burada kilisenin yanılabileceğini kabul ediyor, Kitab–ı Mukaddes' in Baba'nın tefsiri hâriç esas olduğunu ve ortodoksluk standardına uygun olduğunu belirtiyordu. Buna sadece Yunanlılar değil, Cizvitler de müthiş bir şekilde itiraz ettiler. Bâb–ı Ali'de keşiş Metaxa'nın başkanlığında açılmış olan matbaanın kapatılması için tahrik edici davranışlarda bulundular. 1639 yılında Lucaris'in yerine geçen Cyrillus Contari, İstanbul'da bir meclis topladı. Bu itirafnâme ve yazarı afaroz edildi. İkinci bir lânetleme 1642'de Jassy kilise meclisinde yapıldı. Bundan otuz yıl sonra da Kudüs Patriği düşmanca bir itirafnâme yayınlayarak, kilisenin yanılmaz ve sasmaz olduğunu, kilisenin selâhiyetinin kitab–ı mukaddes'e müsâvi olduğunu tekrar beyan etti. Bu hâlâ Ortodoks Kilisesince yürürlüktedir.

XVIII. yüzyılda ortaya Rumlar veya Fenerli Yunan aristokrasisi diyebileceğimiz kimseler çıktı. Bunlar Osmanlı Devleti ve donanmasında mühim iki mevkii devamlı olarak ellerinde bulunduruyorlardı. Eflâk ve Boğdan hospodarlıkları da bunların elindeydi. Rumların arzuları, Osmanlı İmparatorluğundaki hıristiyan ırkları helenleştirmekti. Bu da, bu kavimlerin bu sefer iki toplumun –Türkler ve Yunanlılar– boyunduruğu altına girmesi demekti. Romanya'da idarenin tamamı Yunanlılarındı. Fakat Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan'da Türk memurları vardı ve Rum tesiri sadece din ve öğretimde kalıyordu.

XVIII. yüzyılda kilise bâzı sebeplerden dolayı otoritesini kaybetti. Patrik de artık milletin yegâne başı değildi. Ticaret işleri artık doğrudan doğruya Osmanlı

Devleti ve donanmasındaki tercümanlar tarafından görülmeye başlandı. Ama bir bütün olarak, din adamlarının kaybettiklerinden daha fazla kazandığı söylenebilir. Çile çekenler köylüler, hususiyle Balkan islâv köylüleriydi.

Eski, bağımsız İpek ve Ochrida Kiliseleri Yunan tesirini genişletmek ve İstanbul Patrikliğinin tamtakır hazinesini öşür ve aşarlarla doldurmak isteyen Rumlar tarafından yıkılmıştır. İpek, Türk fetihlerinden sonra bağımsızlığını korumayı başarmasına rağmen, 1679 yılında büyük bir darbe yemişti. Sırp piskoposluğunun Türklerle anlaşıp müstakil bir Avusturya kuvveti kuracağından korkan İmparator Leopold, Patrik Arsenius'u İpek'den kendi bölgesine göç etmeye çağırmıştı. Arsenius yanında 37.000 aile ile Karlofça'ya göç etti. Eski Sırbistan'ın büyük bir kısmı Arnavutlar tarafından istilâ edildi. İpek Patrikliği sonunda 1766 yılında İstanbul Patriği Samuel tarafından ortadan kaldırıldı. Samuel 1767'de Ochrida'daki Bulgaristan Kilisesini de ortadan kaldırmayı başarmıştır. Bu piskoposluk, daha önce gördüğümüz gibi uzun zamandan beri Helenleşmiş olmasına rağmen sözde hâlâ müstakildi. 1737'de John Ypsilanti Bâb—ı Ali'yi Ochrida meselesinin bir Avusturya entrikası olduğuna ikna etmeye çalıştı. Ochrida derhal İstanbul'a bağlanmalıydı; fakat Bâb—ı Ali bu teklifin bir hile olduğunu düşündü ve Ypsilanti'yi vazifeden aldı. Ama 1767 yılında Ochrida'nın Bulgar piskoposu Arsenius işini bırakmaya mecbur kaldı.Athos Dağına çekildi. Patrik Samuel de onunla beraber gitti. Bâb—ı Ali Yunanlılara gâvur olduklarını hatırlatmaktan zevk duyuyordu. Yunanlılar, İslâvlar ve Rumenler gibi gâvurdular.Onlardan hiçbir üstün yanları yoktu.

Dini bakımdan rumların hüküm sürdükleri devir hakkında pek iyi şeyler söyleyemeyiz. Bu devir, Yunan Kilisesinin entrikaları ile doludur. Bulgaristan, Doğu

Rumeli ve Makedonya'daki rum din adamları, İstanbul Patrikliğinin islâv halkı soymak için gönderdiği haris, açgözlü ve zalim vergi toplayıcıları idiler. Dini vazifeleri için değişik adlar altında çeşitli vergiler topluyorlardı. İslâv din adamlarının eğitimi, tesirleri, terfi şansları yoktu; kendilerinden üstün olan Yunanlılar tarafından aşağılık hizmetkârlar olarak kullanıyorlar, efendilerini kızdıran bir harekette bulundukları zaman kilise âyinlerinin ortasında bile dövülüyorlardı. Efendilerinin ahlâk seviyesi çok bozuktu. Yunan dili ve kültürünün Balkan Yarımadası'na yayılması belki övülmeye lâyıktır ama Yunanlıların islâv âbidelerini ve yazma eserlerini barbarca yok etmelerini de hatırlamadan geçmemek gerekir. Bâzı yerlerde insanlar Kiril Alfabesini bile bilmekten âcizdiler. 1825 yılına kadar İlarion Başpiskoposluğunun Tırnova Patrikliği eski kütüphanesindeki bütün islâv kitaplarını halkın gözü önünde yaktığı söylenir.

Maamafih islâv kiliselerinden bir tanesi, Karadağ Helenizme karşı koydu. Fener Patrikhanesinin yaptığı gibi Türklere de karşı direndi. Crnoievic hanedanının son kişisi Karadağ'ı terkedince hükümet, Piskopos Babylas'a güvenemedi. 1516'dan 1851'e kadar ülke Vladikaslar veya prens piskoposlar tarafından idare olundu. Bu piskoposlar ilk başta halk tarafından seçiliyorlardı. Ama 1696'dan itibaren idare ailede amcadan yeğene geçmeye başladı. Babylas Obod'da dini kitapların basıldığı bir matbaa kurdurmuştu; bu matbaa yüz sene sonra tahrip edildi.

İstanbul Kilisesinin XVIII. yüzyıldaki tarihi hakkında yazılacak çok az şey vardır. 1722 yılında Fener'de, Antakya Kilisesi'ni 1560'dan beri ikiye bölmüş olan ortodoks ve melchitesler arasındaki ayrılığı gidermek için bir konsül toplandı. Bu konsülün yayınladığı bir tamimde Roma'nın yaptığı hatalar belirtildi. Papa'nın

ayakkabıları üzerine haç diktirme âdeti lânetlendi ve Papa afaroz edildi.

XVIII. yüzyılın hususiyeti, Yunanlıların diğer toplumlara kıyasla Türk idaresi altında daha üstün bir durumda bulunmaları idi; XIX. yüzyılın hususiyeti hıristiyan tebaanın Bâb–ı Ali idaresine karşı, isyanları oldu. Osmanlı İmparatorluğunun gün geçtikçe zayıflaması neticesi bu hareket kaçınılmaz gibiydi. Yunanlılara nispetle daha kötü bir durumda bulunan islâvların da böyle hareketlere girişeceklerini tabii karşılamak gerekir. Ama Fener aristokrasisi ve yüksek seviyedeki din adamlarının böyle inkilâpçı hareketlere karşı olacaklarım da aynı şekilde tabii karşılamamız gerekecek. Her ikisi de bu durumlarını Osmanlı Hükümetine borçluydular; Eugenius Bulgares ve Coraes gibi kurtuluş hareketi önderleri ortodoks bağımsızlığına karşı Türk ve ortodoks antlaşmasını tanımışlardı. Ama Yunan Kilisesinin bu devirdeki durumunu, hiçbir düşmanca ve hicivli bir tenkit Eugenius doktrinine karşı çalışmalar yapan Kudüs Patriği Anthimus'un sözleri kadar tavsif edemez. Anthimus şöyle diyordu,"Son İstanbul İmparatoru batının yaptığı hatalara kucak açtığı zaman, Osmanlıları, Yunanlıları delâletten korumak ve kurtarmak için Tanrı gönderdi. Yunanlılar böylece katoliklik, ıtherizm, kalvenizm ve şeytanın Avrupa'yı kendisine esir ettiği diğer hilelerden kurtuldular.

Ayaklanma ilk defa Eflâk ve Boğdan'da başladı. (Mart 1821) İstanbul Patriği Gregory ve Kudüs Patriği hemen bir bildiri yayınlayarak isyanın liderlerini afaroz ettiler. "Şükran, faziletlerin en başında gelir"diye başlayan patriklik mektubu şöyle devam ediyordu: "Sadece başıboş insanlar minnet duymadan iyiliği hak ederler." Bu prensiplerin ışığı altında âsilerin derhal silâhlarını bırakmaları, velinimetleri yüce Osmanlı Hükümetine karşı saygısızlık etmemeleri isteniyordu. Bu

mektup Eflâk Başpiskoposluğuna gitti gitmesine ama Bükreş Kilisesinde okunduğu zaman kopan gürültülerden ne kadar büyük bir tepki uyandırdığını da anlamak zor olmayacaktır. Patriğin afarozu kendi kafasına geri tepildi. Patriğin kardeşi, Peloponez'deki Tripolitza piskoposu âsilerin başına geçti. Gregory, Fener'de bir paskalya pazarında diğer altı piskoposla birlikte asıldı. Cesedi ufak parçalara ayrılması ve sokak köpeklerine atılması için yahudilere verildi. Ancak yahudiler cesedi 100.000 piastrese hıristiyanlara satmayı tercih ettiler ve ceset iki ay sonra Odessa'da törenle toprağa verildi. İstanbul'daki birçok kilise tahrip edildi; imparatorluğun çeşitli bölgelerinde birçok piskopos öldürüldü.Sultan tarafından biraz da usulsüz olarak patrikliğe atanan Eugenius yeni bir tebliğ yayınlayarak tebanın Osmanlı Hükümetinin yaptığı iyilikleri unutmamasını istedi ve Ruhulkudüs aşkı için "Bize karşı hoşgörüyle davranan hükümdarımıza" itaat edilmesi istendi.

Fakat Yunan halkı, buna karşılık 28 piskopos ve yaklaşık 1000 papazın imzaladığı bir bildiri yayınlayarak Yunanistan'a hürriyet tanınmasını istediler. Asiler Papa VII. Pius ve Eugenius'un yerine geçmiş bulunan yeni Patrik Anthimus'a başvurarak yardım istediler. Anthimus 1822 yılında âsilerin devlete itaat etmeleri için bir bildiri daha yayınladı; 1828'de Patrik Agathangelus bütün Yunanlılardan "Tanrıya karşı hürmet, iyilik ve duygu ateşinin daha sönmemiş olduğu Yunanlıların, dünyanın en müsamahalı devleti olan Osmanlı Hükümetine itaat etmelerini" istedi. Yunanistan'daki geçici hükümetin başı Capodistrias aynı yıl Patrik'ten gelen bir elçiyi kabul etti. Elçiye, itaat etmeye dair bu teklifi dinlemeyeceğini söyledi. Fakat patriğin kendisini takdis etmesini istiyordu. Onu Kilisenin başı olarak tanıyacağına söz verdi. Ancak takdis edilmedi. 1833 yılında küçük Yunan Krallığı kurulduğu zaman dini ilişkile-

ri bir düzene koymak için Nauplia'da yapılan bir toplantıda şu kararlar alındı:

1)Helen Kilisesi müstakildir. Yabancı hiçbir kuvvetin Helen Kilisesi üzerinde selâhiyeti olamaz.

2)Yüce dini kuvvet Rus Kilisesi örneğinde olduğu gibi kral tarafından tayin edilecek kutsi bir mecliste toplanır.

Bu kararlar tabiatıyla patriklik ile arayı daha da açtı. Patriklik, 1850 yılına kadar Helen Kilisesini müstakil olarak tanımadı. Helen Kilisesinin tanınması büyük ölçüde Rus tesiriyleydi.

Modern Sırp ve Rumen Kiliseleri tarihleri de Helen Kilisesi tarihine benzer. İpek Patrikliğinin 1766'da ortadan kaldırılışını daha önce yazmıştım. Bu tarihten sonra Sırbistan, (Bu adın değişik zamanlarda çok değişik yerleri içine alan bir isim olduğu unutulmamalıdır.) İstanbul'un sadece dini bir ili haline geldi. Fakat 1833 yılında Sultan bir Hatt—ı Şerif yayınlayarak Sırpların İstanbul Kilisesi'nin tasdikiyle, kendilerine bir patrik seçmelerine izin verdi. 1838'de dini bir hükümetin ilk koltuğu Belgrad'da kararlaştırıldı. Sırbistan Kilisesinin başı "Başpiskopos" ünvanını taşımasına rağmen selâhiyetleri bir patriğinki kadardı. Sırbistan istiklâline kavuştuğu için, kilise de bağımsız olarak kabul edildi.

Rumen Kilisesi de bir başpiskopos idaresinde müstakildi. 1812 yılına kadar Beserabya'yı içine alan bu ülke Sırbistan ve Bulgaristan'dan daha kuvvetli bir Helen tesiri altında kaldı. Bu tesir sadece dini olmakla kalmadı, idare de Yunanlıların eline geçti. Ülkede birçok eğitim kurumları ve manastır açıldı.İstanbul Patrikliği gelirinin en mühim kısmını Romanya'daki dini arazilerden sağlıyordu. 1861 yılına kadar Rumen Kilisesi Belgrad ve Yaş'da bulunan iki başpiskopos tarafından idare edilmişti ama; Aralık 1861'de Couza'nın idaresi altındaki prensler birliği ilân edilince kilise müstakil oldu ve

Yaş ile Bükreş'de bulunan iki başpiskoposun himayesi altına girdi.

İstanbul'da "Yunan" diye bilinen hükümet yukarıda sözü geçen dini araziye el koyup kamulaştırdığı için patriklikle arası biraz açıldı. Ama şimdi İstanbul, Rumen Kilisesini ve diğer patriklikleri müstakil olarak tanır.

Bulgar Kilisesinin yakın tarihi çok daha karışıktır.Bu tarih, siyasi bakımdan da ehemmiyetli olduğu için daha teferruatlı bir şekilde incelenmesi gerekir.

Bulgaristan bir millet şuuruna XVIII. yüzyılın sonunda vardı. İlk isyan tabiatıyla rumlara karşı oldu,zira Yunanlıların dini despotluğunu ortadan kaldırmadan Bulgarların, Türklere karşı birleşmeleri imkânsızdı.Bulgar dini hareketinin öncüleri, milli bir hiyerarşi kurulmasını isteyen yüksek seviyedeki papazlar Neophit Bozveli ve İlarion Mikhailovsky olmuştur. Neophit, İstanbul'da bir Bulgar Kilisesi kurmuş, Yunanlıların düşmanca bir tavır takınmalarına, kendisini Athos Dağına sürgün etmelerine rağmen, bu heyecan fırtınası ve çalkantılı durum onun ölümünden sonra da sürmüş, Osmanlı Hükümetinin bile dikkatini çekmişti. 1851 yılında Bâb–ı Ali, patrikliğe bir Bulgar piskoposunun getirilmesi için emir verdi. Bu vazifeye aday İlarion, kendisini Tanrı'ya adamış biri idi. Ama bu emir dinlenmedi bile. İlarion'u patriklik yerine Macariopolis'de bir piskoposluğa tayin ettiler. Bu devirde Odessa, Bulgar milli hareketinin merkezi durumundaydı; bir komite kurulmuş, Rus Hükümetinin yardımı ile çok şeyler bekleniyordu. Kırım Savaşı bu ümitleri suya düşürdü;ama Tuna havzasındaki illerin Ruslar tarafından işgal edilmesi hiç olmazsa Rusları güney islâvlarla yakınlaştırma bakımından tesirli oldu. Daha sonraki yıllar boyunca Rusları, Bulgarlara okul ve kilise yapımında yardımcı olurken görüyoruz. Bu okul ve kiliseler günümüzde

Bulgaristan ve Makedonya'da hâlâ mevcuttur. 1856 yılında dış kuvvetler, Osmanlı Devleti'nin bir Hatt–ı Hümâyun yayınlamasını, sadece tam bir dini hoşgörü değil,aynı zamanda reformlar yapılmasını,hususiyle hıristiyanların piskopos ve patriklere ödedikleri çeşitli vergiler yerine, düzenli bir maaş sistemi getirilmesini istediler. Şartlar belki Türklerden daha çok Yunanlılar için tatsızdı. 1857'de Vidin'de yaşayanlar Osmanlı Hükümetine başpiskoposlarının düzenli maaşının bağışlanması ricasında bulundular. Değişik şehirlerden buna benzer birçok ricalar geldi ama bu sırada patrik bulunan Cyril bu isteklerin hepsini reddetti.Bâb–ı Ali ertesi yıl dini reform meselelerini çözmek için bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya değişik vilâyetlerden 28 delege katıldı.Yunan Partisi, Bulgar temsilcilerini bir hile ile dörde indirdi. Bu dört Bulgar temsilcisinden üçü hâdiseyi protesto ederek çekildiler. Bulgar meselesini savunmak için ortada bir tek Tırnova delegesi kaldı. Sanırım bu temsilcinin çabalarının boşuna olduğunu söylemeye gerek yoktur. Toplantı 1860 yılında sona erdi. Alınan kararlar arasında kilisenin piskopos seçiminde ırk ve millet ayrılıklarını dikkate almayacağı vardı.Bu toplantıda Bulgarların ayrı insanlar olduğu görüşü bile reddedilecek kadar ileri gidildi.

Bu menfi cevap patlamaya zaten hazır olan Bulgarlara bir kıvılcım tesiri yaptı. 1860 yılında İstanbul'da Bulgar Kilisesinde yapılan bir pazar âyininde Macariopolis Piskoposu İlarion'un dediği gibi cemaat patriğin adının dualardan silinmesini istiyordu. Daha önce Roma ve İstanbul arasındaki kavgalarda kiliselerin ayrılmasının başlangıcı olan bu konuyu incelemiştik. Piskopos biraz karşı koyduktan sonra bu isteği kabul etti; Bulgaristan'ın her yerinde bu örneğin arkasından gidildi. Ortalık o kadar karışmıştı ki, sadrâzam bizzat kendisi bu vilâyete gelerek haklarında şikâyet olan bir

sürü piskoposu tevkif ettirdi ve yerlerinden attırdı.Patrik Cyril vazifesinden çekildi, yerine Joachim geçti. Joachim'in ilk işi İlarion'u afaroz etmek oldu. Dini etiketini böylece tatmin ettikten sonra, Bulgarlara ne istediklerini sordu. Bulgarlar, kendisine 7 madde sıraladılar. Bunlar arasında dini muhtariyet ve kendilerinin seçecekleri bir başpiskoposun murâkabesi altında milli bir hiyerarşi vardı. Bütün bunlara karşılık, patrikliği tanıyacaklarını ve yılda belli bir miktar vergi vereceklerini bildiriyorlardı. Patrik bu teklifi reddetti; yerine Bulgar bölgelerine Bulgar veya en azından Bulgarca konuşan piskoposların tayin edileceği maddesini de içine alan 15 madde teklif etti. Lâkin bu maddeler güven vermediğinden, reddedildi. Patrik, Bulgarların kolay kolay yola gelmeyeceğini anladığından Bâb–ı Ali'yi İlarion ve diğer din adamlarını Anadolu'ya sürülmesi için kandırdı.

Bulgaristan Kilisesi gördüğümüz gibi, doğuşundan beri Doğu ve Batı arasında çalkalanıp durduğundan, Bulgaristan'ın İstanbul'la olan kavgası sırasında Roma'ya yaklaştığını duymak pek şaşırtıcı olmayacaktır. 1861'de bir Bulgar temsilciler heyeti Roma'ya gitti.Eski bir eşkiya olduğu söylenen Joseph Sokolski, Bulgar Uniat Kilisesi piskoposu olarak takdis edildi. (*) Ama bu hareketin başarılı olduğu söylenemez. Sokolski meçhul bir şekilde bir Rus manastırına kaçırıldı. Bu bölgede bugün, Filibe hariç hâlâ birkaç Uniat manastırı bulunur.

Teklifler birbiri arkasından sürüp giderken, Bulgar diyakozluğundan gelen delegeler Bâb–ı Ali'ye sekiz maddelik yeni bir teklif getirdiler. Teklifte, 6 Yunan ve 6 Bulgardan meydana gelen bir kilise meclisi, 6 sivil

(*) Uniat — Papa'nın yetkisini tanımakla beraber kendi âyin ve âdetlerini muhafaza eden Doğu kiliseleri üyesi. (Çevirenler)

Bulgar delegenin de katılacağı birleşik bir meclis kurulması ve bir başpiskoposun İstanbul'a yerleşmesi isteniyordu. Osmanlı Devleti bu sırada Sırbistan'da başarısız bir durumdaydı. Belgrad topa tutulmuştu. Bulgarların kaprislerine boyun eğmek belki bir akıllılık olabilirdi. Yunanlılar ve Bulgarlardan meydana gelen bir kurul, sekiz maddeyi incelemek için toplandı. Katı bir Bulgar düşmanı olan Patrik Joachim azledildi. Bâb–ı Ali, ortalığı yatıştırıcı bir çözüm bulması için bu mevkiye Sophronios'u tavsiye etti. Fakat nafile; Yunanlılar sekiz maddeye de itiraz ettiler. "Bulgaristan Kilisesi" veya "Bulgaristan Piskoposluğu" deyimlerinin kilise kanunlarına aykırı olduğunu bildirip, cihanşümul kilise doktrinini reddettiler. Bâb–ı Ali sürgüne gönderilmiş Bulgar piskoposlarının belli bir ücret karşılığı Ortaköy'e dönmelerine izin verdi.

Bütün bunlar 1864'de olmuştu. Hâdise, Bulgaristan ve Makedonya'da büyük bir heyecan kasırgası estirdi. Osmanlı Devleti, vilâyet idaresinde reform diye tanıtılan mühim değişiklikler yapmış, eski paşalık sistemi yerine modern vilâyet sistemi getirilmişti. Bulgaristan "Tuna Vilâyeti" adını aldı ve Mithat Paşa tarafından idare edilmeye başlandı. 1869 yılında sadrazam, patriğe hem Yunanlıları, hem de Bulgarları memnun edecek yeni bir teklif sundu. Fakat Bulgarlar bu teklifi reddettiler. 28 Şubat 1870'de Sultan'ın bir fermanı ile Bulgaristan Kilisesi kuruldu. Bu kilise, o zaman sınırları belli olmayan şimdiki Bulgaristan Prensliği, Edirne, Selânik, Kosova ve Manastır'ı içine alıyordu. Kilisenin başı Bulgaristan Valisi veya Bulgaristan Yüksek Piskoposu adını aldı. Yüksek Piskopos, İstanbul'da oturacak, güneyde Florina'ya kadar olan bölgede ve Makedonya'da bütün piskoposların tayinini yapmak hakkına sahip olacaktı. (*) Lakin bu hak yıllarca kullanılmadı,hiçbir piskopos

(*) Bulgaristan Kilisesi günümüzde prenslik sınırları içinde Sofya'daki bir kilise meclisi tarafından idare olunur. Ama topluluğun gerek Bulgaristan, gerek Türkiye'deki dini başkanı İstanbul'da yaşayan yüksek piskoposdu.

yeni Bulgar Kilisesi kurulduğu zaman henüz Bulgaristan tayin olunmadı.

Sultan'ın bu fermanı çıkarmasında en büyük etkenlerden biri Büyük Britanya, Fransa ve Rusya devletleridir. Bu devletler nüfuzlarını kullanıp Bulgaristan Kilisesinin kurulmasına yardımcı olmuşlardır. Zaten bizler her zaman Bulgaristan'ın emellerini hoş görmüşüzdür. Nitekim Fransızlar, Bulgar Kilisesinin Roma Kilisesiyle birleşip, katolik çıkarlarının Doğuda artabileceğini düşündüler. Ruslar da yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan pan–islâvik düşüncelerden müteessir olmuşlardır. Fakat Türk Hükümetinin bu davranışının, dıştan gelen baskılardan tamamen ayrı olarak, daha başka sebepleri de vardı. Bu durum imparatorluğun parçalanışının adetâ uygulamalı bir örneğiydi. Türkler önceleri bütün Doğu hıristiyanlarının aynı olduğu görüşündeydiler. Bu görüşe dayanarak bütün hıristiyanları "Rum" adıyla çağırırlardı. "Bulgar" adı hemen hemen hiç kullanılmazdı. Halbuki şimdi birbirleriyle cebelleşen çeşitli hıristiyanlar vardı. Hıristiyanların arasındaki bu farklılıkları üzerine basa basa belirtip aralarındaki tartışmaları sürdürmek tamamen siyasi sebeplere dayanıyordu. Tecrübeler bütün tahminlerin doğruluğunu ortaya çıkardı. Sultanın Makedonya'daki dayanağını, Bulgar Başpiskoposluğuyla İstanbul Patrikhanesi arasındaki çatışmalardan başka hiçbir şey kuvvetlendirmemiştir.

Bulgar Kilisesi'nin dayandığı prensibin, Yunan Romanya ve Sırbistan Kiliselerinin dayandığı prensiplerden temelde farklı olduğu görülür. Romanya'da ve Sırbistan'da lâik bir idare sultandan, dini idare de İstanbul Patrikliğinden esinlenerek hazırlanmıştır. Halbuki yeni Bulgar Kilisesi kurulduğu zaman henüz Bulgaristan yoktu. Bulgar Kilisesi, İstanbul Patrikhanesi temsilcilerinin bulunduğu bölgelerde kurulmuştur ve gerçekte, bütün insanların belli bir ırka dahil olduğunu ileri süren

ve başkalarını kendi dinine sokmak isteyen bir mezheptir. Patrikhane ise bir piskoposluk bölgesinde sâdece bir piskoposun bulunabileceğini iddia ederek bu konuda ortodoks camiasının kesin prensibini ileri sürmüş, ayrı ırklara dahil olup ayrı dilleri konuşanların yine ayrı bir dini idare altında olmaları gerektiğini savunmuş, ırk ayırımı yaparak kendi adını lekelemiştir. Şüphesiz patriğin bu mücadelesinde ortodoks tarihinin ve ortodoks öğretisinin yardımı olmuştur ama diğer yandan bu rakip kilisenin doğuşundan mesul tek kuruluş gene Fener Patrikhanesidir. Fener Patriğinin takip ettiği siyaset bütün dünya kiliselerinin birleşmesi fikrinden çok uzaktır —sadece Yunan'a mahsustur.—Irk ve dil ayırımının ötesinde tarafsız davranmamış, aksine bütün dini kuruluşları Helenleştirmeye, Helen olmayan bütün unsurları ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiştir. Dolayısıyla bu davranış diğer hıristiyanları isyana sürüklemiştir.

1872 yılında patrik, İstanbul'da mıntıkavi bir toplantı tertipledi ve aynı yılın Ağustos ayında Bulgar Kilisesi dinde mezhep ayrılığı yaratan bir kuruluş olarak ilân edildi. Antakya, İskenderiye ve Atina Kiliseleri bu afaroz kararını tasdik ettiler; Kudüs Kilisesi ise bu kararı tasdik ederken tereddüt etmişti; çünkü Bulgar hacılarının Kudüs'ü ziyareti sayesinde oldukça büyük bir gelir elde ediyordu. Başta Rus Kilisesi olmak üzere Rumen ve Sırp Kiliseleri tarafsız kaldılar. Rus Kilisesi bir yandan Patriği gücendirmek korkusuyla Bulgar Kilisesini kesinlikle tanımaz ve Bulgar din adamlarına kendi kuruluşlarında asla âyin yaptırmazken, öte yandan patriğin afaroz hükmünü bir türlü tasdik etmiyor, Bulgar din adamlarını gizli gizli destekliyordu. Nihayet Rus İmparatoru, Bulgar Kilisesine kabul olunduğu zaman Bulgar Prensi Boris'in vaftiz babası oldu. Bütün bu meselelerde Rusya'nın böyle davranması iki duyguya dayanır: pa-

nislavizm ve panortodoksluk. Birincisi tamamen dille ilgilidir; Rus sempatisini yaymak ve Rusça ile hemen hemen aynı olan Bulgar ve Sırp dillerini destekleme gayesini taşır. Panortodoksluğa gelince; bunun da yegâne gayesi Rusya'yı sadece islâvların değil, bütün ortodoks milletlerin önderi haline getirmektir. Şimdi birleşik ortodoks camiasını temsil etme hakkına sahip bir tek din adamı vardır; o da cihanşumül patrikdir. Aslında, bizim de gördüğümüz gibi, cihanşumül patrik ünvanının belirttiği kadar ehemmiyetli bir durumda değildir; ama üstünlüğü kabul edilmiştir ve Rus başpiskoposları İstanbul'a geldikleri zaman onun elini öpmekten de geri kalmazlar. Duruma bu açıdan bakıldığında Rusya'nın,gayretkeş islâv kilisesinin, doğrudan doğruya patrikhaneye karşı olmasını istemediği görülür.

Ortodoks kiliselerinin bir listesini sunmak yararlı olur sanırım. Bunlar sayı olarak Bulgar Kilisesinin hesaba alınıp alınmamasına göre, 12 veya 13 tanedir.

1–82 metropolitiyle İstanbul Patrikhanesi,(*)

2–Sâdece bir metropolitiyle İskenderiye Patrikhanesi,

3–14 metropolitiyle Antakya Patrikhanesi.

4–Bir metropolit, beş başpiskopos ve beş piskoposuyla Kudüs Patrikhanesi.

5–Bir başpiskopos ve beş piskoposuyla Kıbrıs Kilisesi,

6–Bir başpiskoposuyla Sina Dağı Kilisesi,

7–Helen yahut Yunan Krallığı Kilisesi,

8–Sırbistan Krallığı Kilisesi.

9–Romanya Krallığı,

10–Karadağ Kilisesi

11–Bir patrik ve Avusturya dominyonlarındaki ortodoks kiliseleri üzerinde yargılama yetkisine sahip on piskoposuyla Karlofça Patrikhanesi,

(*) Metropolit — Ortodoks Kilisesinde patrik ve başpiskopos arasında bir rütbe. (Çevirenler)

12—Rus Kilisesi,

13—Bulgar Kilisesi

Rus Kilisesinin, bugünkü ortodoks kiliseleri içinde en mühim kilise olduğu itiraz kabul etmez bir gerçektir. Ancak bu kilisenin tarihi pek fazla hadiseli geçmemiştir. Bu kilisenin doğuşu, İstanbul Patrikhanesinin bir dalı şeklinde olmuş ve hemen hemen 600 yıl boyunca resmen cihanşumül patriğin yetkisi içinde kalmıştır. Metropolitler önce Kiev'de, sonra Vladimir'de ve 1320 yılından sonra da Moskova'da yerleşmişlerdir. 1582 yılında Patrik Jeremius 46. Metropolit Job'u, Vladimir, Moskova ve bütün Rusya patriği olarak vazifelendirmiştir. Oğlunu öldürtmekten son derece büyük vicdan azabı duyan Korkunç İvan günâhını affettirmek için İstanbul Piskoposluğuna büyük bağışlarda bulunmuş, Patrik Jeremias'da Bâb—ı Ali'ye vergi ödemek için gerçekten paraya ihtiyacı olduğundan bu tövbekârlığın kendisine sağladığı bağışları memnunlukla kabul etmiştir. Çarın, Rusya'da yerleşme teklifini reddetmesine rağmen Jeremias Moskova'yı ziyaret etmiş, orada dini bir âyin düzenlemiş ve İstanbul'da kilise meclisini toplayarak Rus Patrikhanesinin resmen kabulünü sağlamıştır.

Bu patrikhane, Büyük Peter zamanına kadar ayakta kaldı. Patrikhanenin en dikkate değer adamı Nikon oldu. Oldukça faal ve hırslı bir insan olan başpiskopos Nikon, patriklik tahtına XVII. asrın ortalarında oturdu. Yaptığı reformlarla, eski inançlarına bağlı birtakım mezheplerin doğmasına sebep olan dini bölünmeleri körükledi. Rusya'nın bazı kısımlarında bu mezheplerin küçümsenmeyecek sayıda taraftarları vardır. Bu bozulmaya sebep olan değişiklikler, kilise âyinlerinde okunan mukaddes kitapların imlâ, usulü ve konuları gibi çok saçma ve ehemmiyetsiz noktalarla ilgiliydi. Bu kitapların imlâ ve konu bozukluğu da yeni yeti-

şen cahil hattatların hatalarından gelmekteydi. Üzerinde uyuşulmayan noktalar Haç'ın şekli yahut kutsal işareti yaparken iki mi yoksa üç parmakla mı yapılması gerektiği gibi saçma konulardı. Tabii dini âyinlerdeki bu gibi teferruata dayanan münakaşalar aslında daha derin ayrılıkların sadece satıhdaki belirtileriydi. Nikon zamanında Rus İmparatorluğu henüz kuruluş devresinde olup Rus ve Polonya fikir ve kuruluşlarının bir mücadele alanıydı. Polonyalılar Rumen katolik kilisesini ve aristokrasiyi temsil ediyorlardı. Buna karşılık Ruslar yapı itibarıyla aristokrasiye ve papazlara karşı bir duyguya sahiptirler. Rus köylüsünün köle olduğu devirlerin geride kalmış olmasına rağmen yine de Rus köylüsü, Çarı Tanrı ile bir sayar, dünyadaki diğer insanların hepsinin de aşağı yukarı müsâvi olduğunu düşünür. Her ne kadar boş inanç sahibiyse de, Rus köylüsü rahiplerin yönetici yahut patron durumuna geçmelerine izin vermez. Nikon açıkca, batının aristokrasi ve hiyerarşi prensiplerini Rus Kilisesi içine sokmak istedi, zengindi, dini bir ihtişama sahipti ve görünüşe bakılırsa Moskova Piskoposluğunu Roma Kilisesi seviyesinde bir üstünlüğe ulaştırmak gayesini gütmekteydi. Bâzı bakımlardan gayretleri boşa çıkmadı. Devlet, reformlar yapmasında ona yardımcı oldu ve eski inançlara bağlı kalanları lâik ordu vasıtasıyla sindirmeye çalıştı ama başardı denilemez. Ancak Nikon'un kibirliliği ve ihtirası Rus Çar'ını telâşa düşürdü. Zaten Çar, Rusya'da kendi otokrasisini zayıflatabilecek dini bir kuvvetin doğmasını istemiyordu. Sonunda Nikon'u azledip sürgüne gönderdi. Nikon'un düşüşü Rus Patrikhanesinin yok olmasının başlangıcı oldu. XVIII. asrın başlarında da Büyük Peter, patrikhaneyi tamamen ortadan kaldırdı. Peter sadece patrikhaneyi sindirmekle kalmadı; Rus Kilisesinin devlete rakip bir güç olmasını da önledi.

Dini idareye, beş yahut altı piskopostan ve hüküm-

darı temsil eden lâik memurlardan müteşekkil bir kutsi meclis kurma hakkı tanındı. Bu meclis hâlâ ayaktadır. Rus hiyerarşisi birinci sınıf olarak nitelendirilen üç piskoposluk ihtiva eder—Kiev, St. Petersburg ve Moskova piskoposlukları. Ancak bu piskoposlardan hiçbiri kendi bölgeleri dışında hiçbir yetkiye sahip değildir. Fakat bir bütün olarak kutsi meclis,patriğinkine müsâvi bir nüfuza sahiptir ve Rus Kilisesinin temsilcisi olarak rütbe itibariyle İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patrikliklerinden sonra gelir. Bu garip kuruluş Rusya'daki müslümanlar arasında gerek din gerek siyaset bakımından neredeyse bir düzensizlik yaratmıştır. Önceleri sırasıyla Antakya ve İstanbul Kilisesine bağlı olan Gürcü Kilisesi 1801 yılında Rus Kilisesiyle birleştirildi. Bu kilisenin metropoliti kutsi mecliste bir sandalyeye sahiptir.

Ortodoks Kilisesinin dini değerleri açıktır; kilise belki İsa'ya değil ama M.S. 400 yıllarının hıristiyanlığına, Roma yahut Canterbury'ye olduğundan daha yakındır. Fakat fiili tesirini gözönüne alırsak müspet bir neticeye varmak biraz zordur. Hıristiyanlıkla vatanseverliği birleştirme bakımından en asil ve ağırbaşlı mezhep şüphesiz Ruslarınkidir. Nitekim daha sonraları bütün millet aynı davranış çemberine girebilmiştir. Yunan rahipler tek başlarına yahut bir manastır olarak birçok defalar müslümanlara karşı aynı ruh hali içinde savaşmışlardır ama umumi olarak İstanbul Kilisesi, hıristiyanlığı ve vatanseverliğe başlamış, Türklerden azami derecede yararlanma yoluna gitmiştir.

Gerek Rusya'da, gerek Akdeniz'deki kilise kuvveti ruhani olmaktan çok merasimperverdir. Onları verdikleri meyvalardan tanıyacaksın. Ortodoks Kilisesinin verdiği meyvalar ise ruhani olmaktan çok uzaktır. Ne mensuplarının anlayışlarını, ne moral duygularını canlandırmıştır. Şüphesiz onların sadakatından şüphe edil-

meyen inançlarına, dini âyinlerdeki örf ve âdetleri yerine getirme bakımından gösterdikleri titizlik duygularına ehemmiyet vermeyenler bütün bunları birer fazilet olarak düşünmeyeceklerdir.

Bu vasat başarı büyük nispette, papazların ahlâkına bağlıdır. Hiyerarşinin en yüksek seviyesinde bile rastlanabilecek seçkin kişiler pek azdır. Alt tabakadaki din adamlarının hepsi, sevimsiz kadınların kocaları ve haylaz çocukların babaları olup, komşularından sadece meslek itibarıyla ayırdedilebilen köylülerdir. Birisi ayakkabı tamircisidir; ayakkabının nasıl yapılacağını bilir. Diğeri papazdır; Aşai Rabbaninin nasıl okunacağını bilir. Balkan köylüsü her iki mesleği de aynı değerde tutar. Ayakkabı giymek kadar papaza dua ettirmenin de gerekli olduğuna inanır. Ona göre papazların tertiplediği ayinler, onun öbür dünyada rahat etmesi için gereklidir; bu dünyadaki hayatını yüceltmek için değildir. Müslümanlıkla hıristiyanlık arasındaki yarış doğunun en mühim hususiyetlerinden biri olduğu ve Türk kuruluşları dini meselelere böylesine büyük ehemmiyet verdiği halde, Ortodoks Kilisesi eline geçen fırsatları değerlendirmesini becerememiş, ne kuvvet toplayabilmiş, ne de etrafına ışık saçabilmiştir.

IX. BÖLÜM

BULGARLAR VE SIRPLAR

Bugün herkesin kabul edeceği gibi Arnavutların dışında, Tuna ve Drava nehirlerinin güneyi ile Selânik'in kuzey kısımlarında yaşayan halkın hemen hemen hepsi İslâvdır. Aslında İslâv olmadıkları halde tamamen İslâvlaşmış oldukları için ben bunlara Bulgarları da ekleyeceğim. Çünkü siyaset, din, dil bağları, Bulgarları, Türklere, hattâ Macarlara değil, İslâvlara bağlar. Böylesine geniş bir toprak parçasında yaşayan halkın böyle umumi bir şekilde tavsifi şüphesiz birçok sebeplere dayanır. Serez'de, Drama'da, Selânik'in kuzeyinde, Edirne'yle İstanbul arasındaki topraklarda büyük Yunan kitleleri olduğu kadar Bulgarlar arasında da hatırı sayılır derecede Yunan yerleşme bölgeleri vardır. Meselâ Meriç Nehri üzerindeki Dimotika'da ve Filibe yakınlarında oraya buraya yerleşmiş Rumenler ve Türkler olduğu kadar Yunanlılar da vardır. Buraların nüfus dağılımını gösteren bütün haritalar birbirinden farklıdır; çünkü farklı tarihlerde çizilmişlerdir. Haritayı çizen kişinin siyasi görüşü dolayısıyla da bu dağılımlar farklı gösterilmiştir. Buralarda seyahat eden bir kişi en son çizilmiş haritanın bile aslına uygun olmadığını görür. Benim şahsi görüşüme göre Ege kıyılarının hemen hemen tamamında Yunanlı vardır. Ancak birkaç yıl önce Gümülcine'nin Yunan başpiskoposu, bana, bura halkının tamamen Burlgarlaşmakta olduğundan ve Bulgar dilini konuşmaya başladıklarından yakınmıştı.

Son elli yılın tarihi bize güneydoğu Avrupa'daki İslâvların Türklerden ve Yunanlılardan koptuklarını gösterir. Şimdi ise bu kopma yerini, İslâv ırkların kendi aralarında çözülmesine bırakıyor. Bundan önceki bölümde gördüğümüz gibi, bu asrın başlarında Osmanlı tabiyetindeki hıristiyanların hepsi Yunanlı olarak bilinirdi. 1878 yılına kadar Türkiye'de yaşayan kusursuz ve becerikli bir kadın yazar kendi görüşüne göre, Verian, Doiran, Vodena ve Strumnitsa'da yaşayan halkın İs-

lâvdan ziyade Yunanlı olduğunu söylerdi. On yıl sonra ise Bulgar okulları ve Bulgar kiliseleri sayesinde meydana gelen gelişme, Osmanlı İmparatorluğunun Balkan Yarımadası'ndaki topraklarında, Priştina'nın batısında ve Ohri'de yaşayan bütün halkın Bulgar olduğu görüşünü ortaya çıkardı. Bu görüş kabul edilmeden önce politikacılar ortaya bir başka fikir attılar; ilim adamları da bu fikri desteklediler. En sonunda buralardaki halkın gerçekten İslâv, fakat Bulgar değil Sırp olduğu ortaya çıktı. Makedonya'yı bilenler Vidona ve Serez'de Sırpların haklarını korumak için Sırp konsoloslarının vazifelendirildiklerini duydukları zaman şaşırmışlardı. Sofya ve Belgrad'daki bütün kurum ve dernekler Makedonya'nın kendi temsil ettikleri millete ait olduğunu ispatlamak için her türlü tartışmaya giriştiler. 1897 Türk–Yunan savaşı sonunda Hellenizm ülküsünün dayanağı zayıfladı ve resmen Yunanlı olarak bilinen ve İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı olan İslâvlar, Sırp olarak bilinmek için gruptan ayrıldılar.

Önceki bölümlerden birinde Tuna'nın güneyindeki İslâv yerleşmelerinden ve burada kurulan İslâv krallıklarından söz etmiştim. Bu bölgelerin kuzeybatıdan gelen İslâv kabileleri tarafından ve kuzeydoğudan gelen Bulgarlar tarafından nasıl istilâ edildiğini, fakat Bulgarların kendi dillerini, gelenek ve göreneklerini unutup nasıl İslâvlaştıklarını gördük. Bunlar gerçek İslâvlardan daha hareketliydiler ve siyasi fikir bakımından daha az çekişmeleri vardı; bu yüzden Balkan Yarımadası'nda iki defa en üstün kuvvet haline gelmişlerdi. İlk olarakX. yüzyılda İmparator Simeon zamanında, ikinci olarak Eflâk–Bulgar (Yahut Asenid) İmparatorluğu zamanında Balkan Yarımadası'nın en kuvvetli devleti haline geldiler. Eflâk–Bulgar İmparatorluğu o zamanlar İstanbul'daki Lâtin İmparatorluğu ayarında, kuvvetli bir devletti; sonraları Sırbistan'ın güçlenmesiy-

le kuvveti azaldı. Sırplar ilk ortaya çıktıklarından beri müstakil kabileler halinde bölünmüşler, siyasi bir birlik kuruncaya kadar birçok zorluklarla karşılaşmışlardı. XIV. asrın ortalarında, Stephen Duşan'ın saltanatı sırasında kısa bir müddet için parlayıverdiler ve İstanbul dışında hemen hemen bütün güneydoğu Avrupa'yı fethettiler. Ancak gerek Bulgar, gerek Sırp olsun bütün bu İslâv devletleri dikkate değer olmalarına rağmen kısa ömürlü oldular ve Türklerin önünde dayanamadılar. Fakat bu yenilgi Osmanlı kuvvetlerinin güçlü oluşundan daha çok bu İslâv devletlerinin zayıf oluşları ve bir birlik kuramayışlarından dolayıdır. İlk sultanların bunlarla yaptıkları uzlaşmalar, bunlara tanıdıkları geçici istiklâller, İslâv prensesleriyle yaptıkları pazarlıklı evlenmeler dikkate değer olaylardır. Türklerin davranışı kedinin fareyle oynayışı şeklinde düşünülebilir. Fakat miyop bir insanın bilmediği fakat düz yolları olan bir ülkede engellerin varlığından şüphelenip tökezlemesi şeklindeki bir benzetme daha uygun olur sanırım. Çünkü Türkler bütün hıristiyan âleminin kendilerine karşı birleşeceklerini sanarak yersiz bir kuşkuya kapıldılar.Böyle bir birleşme olsaydı durumları gerçekten tehlikeye girerdi. Ancak bu birlik hiçbir zaman olmadı. Ve şunu rahatlıkla söyleyebiliriz; Türkler böyle bir korkuya kapılmasaydılar, Avrupa'da daha rahat bir şekilde ilerleyebilirlerdi.

II. Mehmed'in fetihlerinden önce Türkler Edirne'yi başkent yapmışlardı. Bu yüzden Türk tesirinin en fazla olduğu ve hürriyetin en çok kısıtlandığı bölge İstanbul'un kuzeybatısı, yani Bulgaristan'dı, Üçyüz yıldan fazla bir zaman Bulgarların sesi soluğu çıkmadı; çünkü bildiğimiz gibi buralarda din, eğitim ve kültür Yunanlıların elindeydi. Burada sadece kuzey Yunanistan'daki kleptlerin ve armatollerin benzeri olan haydut ve momçeta çetelerini görürüz. Bundan başka kayda değer pek

az şey vardır. 1834 yılında Kinglake, Belgrad'dan İstanbul'a kadar seyahat etti. Galiba Bulgaristan'ı da boydan boya geçmişti. Ancak yazar bu seyahatini anlattığı meşhur kitabı "Eothen"de bu ülkeden ve bura halkından hiç söz etmez. Elli yıl öncesine kadar "Bulgar" adı hemen hemen bilinmezdi; Bulgaristan'dan çıkan her aydın kişi de kendisini Yunanlı olarak tanıtırdı.

1762 yılında Atos Dağı rahiplerinden Paysi, "Bulgar Tarihi" adlı bir eser yazdı. Bir müddet sonra Balkan Yarımadasını gezmiş olan Venelin adlı bir Rus, "Eski ve Yeni Bulgaristan" adlı kitabını yayınladı. Veneli'nin kitabı, 1835 yılında Gabrova'da bir okulun açılmasına öncü oldu. Burada ünlü Aprilov, Bulgarca dersler veriyordu. Böylece eğitim ve öğretimin sadece Yunanlıların bir mahsulü olmadığı görüşü çıktı. Yani öğrenim için mutlaka Yunanca öğrenmek gerekmezdi. Eğitim alanındaki bu hareket milli bir uyanışın gerçek müjdecisi ve dayanağı idi. Siyasi bazı birleşmeler Bulgaristan' ı sık sık hürriyete götürür gibi olduysa da bu hiçbir zaman gerçekleşmedi; çünkü Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğunun ayrılmaz bir parçası gibiydi; Yunanistan yahut Tuna boyu prenslikleri gibi imparatorluktan kopamazdı. Gerçi Napolyon'un Tilsit'te Türkiye'yi Rusya ile birlikte paylaşmayı tasarladığı, buna göre Bulgaristan'ın Rusya'ya verileceği ve Rusya'nın 1810 ve 1827 yıllarında ülkeyi işgal ettiği söylenir ama bütün bunlardan bir netice çıkmamıştır.

Bulgarların istiklâl yolunda attıkları ilk adımda romantizm ve kahramanlık yoktu; sadece dini tartışmalar vardı. Onların Yunan ruhani sınıfına başkaldırmaları, Türklere başkaldırmalarının bir ön hazırlığı vasfını taşıyordu. Nihayet V. bölümde değindiğim gibi bu uzun mücadele sultanın Bulgar Kilisesini Fener Patrikhanesinden ayrı olarak tanımasıyla sona erdi. 27 Şubat

1870 tarihli bir fermanla bu kilisenin Exarch (*) adı verilen başkanına, üzerinde yaşayanların büyük çoğunluğunun Bulgar olduğu topraklarda piskopos ve rahipleri tayin etme hakkı tanındı. Bulgar Kilisesine bağlananlar bir "Millet" meydana getirdiler, Yunanlılarla ve ermenilerle aynı haklardan yararlandılar; yani Bulgarların din ve eğitim kurumlarını kendilerinin kurmalarına ve hukuki anlaşmazlıkları bir nispette kendi aralarında çözümlemelerine izin verildi.

Bâb–ı Ali, Bulgarların Yunanlılarla devamlı çekişme halinde olmalarından pek memnundu. Böylece İmparatorluktaki hıristiyan tebaa bölünüyor; tabii bu da Bâb–ı Ali'nin pek işine geliyordu. Bâb–ı Ali İslâvların Osmanlı toprakları içinde teşkilâtlanıp kuvvetlenmesini arzu etmiyordu. Bu yüzden yukarıda sözü geçen fermanı, kendine has bir şekilde, işi ağırdan alarak sadece belirli bölgelerde tatbik ediyordu. Gerçekten bir Exarch görevlendirilmişti ama hiçbir papazın Makedonya'ya tayin edildiği görülmedi. Buna rağmen Bulgarlar Yunanlılardan tamamen ayrı tutuldu. Onlar kendilerini bildiler; Avrupa onları belirli toprak parçalarında yerleşmiş bazı milli düşüncelere sahip bir toplum olarak benimsedi. Ancak bu durum sürekli olarak aynı şekilde kalamazdı; halkın kanı kaynadı; rahiplerden ve öğretim kurumlarından daha başka isteklerde bulundular. 1874 yılında Hersek'te patlayan bir isyan gittikçe Türkiye'deki diğer İslâvlar arasına yayıldı. 1875 yılında "Bulgar gaddarlığı" terimi Avrupa'nın dilinden düşmemişti. Bu şekilde adlandırılmış katliâm hareketleri, Yunan "Etniki Eterya Cemiyeti"ne benzer bir ihtilâl komitesinin fesat ve entrikalarıyla daha da şiddetlendi. Komite üyeleri plânlarını Odessa'da, Bükreş'te ve Türkiye'nin sınır bölgelerinde hazırlıyorlar, halkı isyana kışkırtmak için arasıra Bulgaristan'a geçiyorlardı. Bu kışkırtmalar neticesi Bulgarların gerek sivil Türk

(*) Ortodoks Kilisesinde yüksek rütbeli bir piskopos.

halka, gerek resmi makamlara yaptıkları baskı ve zulüm, sonunda onların kendi hedeflerini baltaladı.Söylendiğine göre, bu olayları yerinde soruşturması için gönderilen Türk yetkilisi, Batak'daki harap olmuş yerleri tetkik ederken, buraları bu hale getirenlere; "Bu iş için Rusya size ne kadar ödedi?" diye sormuştur.Maamafih Türk–Rus savaşı doğrudan doğruya bu yüzden çıkmamıştır. Bu arada İstanbul'da bir buhran başgösterdi. Önce Sultan Abdülaziz, birkaç ay sonra da onun halefi Murad tahttan indirildi. Sırbistan ve Karadağ Bâb–ı Ali'ye savaş ilân ettiler. Fakat yenildiler.Avrupa işe karıştı; Avrupa devletleri İstanbul'da toplanıp bir kongre tertiplediler. Ancak Osmanlı Hükümeti kongrede alınan kararlara uymayı şiddetle reddetti ve sonunda Rusya, Türkiye'ye savaş ilân etti.Bu çarpışmanın ilk sonucu San Stefano Antlaşması oldu. Antlaşma doğrudan doğruya Rusya ile Bâb–ı Ali arasında yapıldı. Bu antlaşmaya göre, Makedonya'yı içine alan ve Ege kıyılarına kadar uzanan büyük bir Bulgaristan devleti kurulacaktı. Fakat bu antlaşma, Berlin Kongresinde değiştirildi. Balkanların kuzeyinde, sultanın hükümranlığı altında muhtar bir prenslik, Bulgaristan Prensliği kuruldu. Balkanların güneyinde ise içişlerinde serbest fakat doğrudan doğruya Osmanlı Hükümetine bağlı Doğu Rumeli kuruldu. Arap saçına dönen bu antlaşmalar serisi nihayet 1885 yılında Prens Alexander'in kendisini her iki Bulgaristan'ın –kuzey ve güney Bulgaristan'ın– prensi olarak ilân etmesiyle sona erdi.

İstiklâllerini yeni kazanmalarına rağmen Bulgarlar henüz geçirmiş durgun devreleri karşılamak için kesif bir çalışmaya giriştiler. Bu hacimdeki hiçbir ülke dikkatleri böylesine üzerine çekmemiş, 20 yıl içinde böylesine şaşırtıcı işler başaramamıştır. 1875 yılından 1895 yılına kadar Bulgaristan Times'in ilk safyalarında hatta ilk sütunlarında yer aldı. Halbuki İsviçre, Dani-

marka gibi devletler derginin en ücra köşelerinde kayboluyorlardı. Bulgaristan'ın bu 20 yılı XIX. yüzyıla ve Avrupa'nın bu yeni kurulmuş prensliğe sunduğu liberal görüşlere tam bir tezat teşkil edecek şekilde ancak Orta Çağda rastlanan hareketli hâdiselerle doludur. Şimdi burada, bu ülkede cereyan eden seçimleri, azilleri, savaşları, birleşmeleri, kopmaları, idamları, suikastları ve uzlaşmaları inceden inceye anlatmam pek yerinde olmayacak. Bütün bunlar tarafsız bir hükme varılamayacak kadar yeni olaylardır. Fakat şurası açıkca bellidir ki, bu devrin göze çarpan hususiyetlerinin, yıllarca ülkenin kaderini çizen üstün devlet adamı Stambulov' un eseridir. Rus İmparatorluğu, bütün dünyanın gözünde olağanüstü bir ehemmiyet taşır. Herşeyden önce bu devlet, Balkanlardaki küçük hıristiyan devletlerin koruyucuları arasında en kuvvetli olanıdır, öte yandan, geçmişte bu küçük devletleri korumaktan daha çok onları ilhak etme temâyülü göstermiştir. Stambulov'un takip ettiği siyaset de böyle bir korkuyla şekillenmişti; her tehlikeyi göze alarak Stambulov ülkesinde Rusların aşırı bir nüfuz kurmasına karşı çıktı. Hatta bu karşı konulmaz komşusuyla olan münasebetlerini kesme konusunda hiç tereddüt etmedi. Rusya ve Bulgaristan yıllarca birbirlerini tanımadılar. Çar Bulgaristan'ın içişlerine karışmadığı halde bu prensliğin varlığını kabul etmedi. Belki de Bulgaristan'ın ilk kuruluş devresinde istiklâlini korunması için böyle çetin yollara başvurması kaçınılmazdı. Ancak şimdi tarafsız düşünülürse bu yabancılaşmanın tabii olduğunu ve daha fazla devam edemeyeceğini kabul etmek gerekir. Gene de Bulgar halkı Rusya'ya neler borçlu olduğunu asla unutamazdı. Maamafih Stambulov'un acıklı sonuna ne kadar üzülsek de şunu kabul etmeliyiz ki onun takip ettiği siyaset uzun süremezdi. Şimdi iki ülke arasında yeniden tabii münasebetler kurulduğundan beri Bulgaristan eskisinden daha

müreffeh durumdadır.

Bulgaristan'ın siyasetinden bu kadar çok söz ettiğime bakıp da Bulgarların diğer alanlarda esaslı gelişmeler kaydetmediğini sanmayınız, tam aksine, Bulgarlar güneydoğu Avrupa'nın en çalışkan en emekçi insanlarıdır. Tarımda, sanayide, ticarette, eğitim ve öğretimde, edebi (*) ve askeri alanda da dev adımlar atmışlardır. Ülkedeki 20 yıllık muhtar idarenin meyvelerini görmek için Türkiye'den batıya doğru gidip sınırı geçerek, ülkeye girmek yetecektir. O küçücük toprak parçasında insan kendini 20 yıllık değil sanki 200 yıllık bir ilerlemenin eşiğinde bulur. Ancak Bulgaristan'ı bilen herkes ülkenin gelecekte eskisi gibi siyasi çatışmaların kucağına düşeceğine inanır; çünkü onlar, üç Bulgar biraraya geldiği zaman ikisinin üçüncüye karşı birleşeceğini, üçüncünün de dışarıdan yardım isteyeceğini düşünürler.

1870 Fermanı ve San Stefano Antlaşması bütün Bulgarca konuşanları biraraya getirdi. Fakat Berlin Antlaşmasında yer alan maddeler Makedonya'da yaşayanların tamamen lehinde değildi. Bura halkı prensliğin siyasetine katılamıyorlardı; Yunanlılar ve ermeniler gibi ismen bir toplum meydana getirdikleri halde pek tanınmadılar. Çünkü kendilerini temsil edecek bir milli meclisleri yoktu. Sadece din alanında teşkilâtlanmışlardı. Fakat Berlin Antlaşmasını takip eden 15 yıl içinde bunlar sessizce, hiç belli etmeden, dikkati çekmeden, kendilerine tanınan yasalardan ve fırsatlardan en iyi şekilde yararlandılar. Selânik de dahil olmak üzere bütün İslâv bölgelerinde Bulgar kilise ve okulları açıldı. Öteden beri Yunanlılardan hoşlanmayan Türk yetkilileri hususiyle 1886 hadiselerinden sonra Bulgarların tehlike yaratmayacak şekilde kuvvetlenmelerine yardımcı oldular.

(*) Vazov'un romanları gerçek bir edebi değer taşır; belki de Yunanca ve Sırpça yayınlanmış eserlerden çok daha üstündür.

Ochrida ve Üsküp'de Bulgar piskoposlara görev almalarına izin verildi. 1894 yılında Nevrokop ve Selez'e (Köprülü) iki tane, 1898 yılında Manastır, Dibre ve Strumitza'ya üç tane daha Bulgar piskopos tayin edildi. Bulgar Kilisesi, gerçekten "Bulgar yaratan" bir kuruluştu. İslâv halka memuriyetler verdi, okullar açtırdı; onların anlayacağı dili konuştu; onların eğitim ve öğretim meseleleri üzerine cömertçe bir ilgi ile eğildi. Bir kısım Bulgarın milli kiliseye bağlanmayışları size belki biraz tuhaf görünecektir. Ancak bunun iki sebebi vardır; birincisi; bu kilisenin konuştuğu dil Sofya Bulgarcasıydı. Gerçi Makedonyalılar bu dili Yunanca'dan çok daha iyi anlıyorlardı ama yeni okullarda öğrenim görmeyenler bu dil karşısında şaşırıp kalıyorlardı. İkincisi, Bulgar Kilisesi dini âyinler için ücret alma konusunda Yunan Kilisesi'nin tatbik ettiği idarenin aynısını tatbik ediyordu. Üstelik mensuplarından talep ettiği âidatlar rakip kilisenin talep ettiğinden fazlaydı. Bundan başka Yunanlı rahipler Bulgar Kilisesi'nin bir "İslâm devleti mahsulü" olduğunu, burada yapılan vaftiz ve evliliklerin aslında hükümsüz bulunduğunu bu kilise törelerine göre gömülen ölülerin vampir olduklarını yayarak anti–propaganda yapıyorlardı. Bunun tartışmaları hususiyle kadınlar arasında sürüp gidiyordu. İşte bu yüzden çok sayıda Bulgar İstanbul Patrikhanesine bağlı kalmakta devam ettiler.

1894 yılının sonbaharında Varna–Üsküp demiryoluyla Makedonya'ya ilk seyahatimi yaptım. Bu toprakların Türk kesimleri hiç de insana güven verecek cinsten değildi. Gerek Edirne üzerinden İstanbul'a, gerek Üsküp üzerinden Selânik'e giderken demiryolu civarında hayat izlerine pek az rastlanır. Bodur meşe ağaçlarının kapladığı tepelerin ötesinde çıplaklığını çelimsiz otların örtmeye çalıştığı ovalar vardır. İşlenmiş araziler ve ikamet yerleri pek azdır. Doğudaki demiryolları umumi-

yetle yol üzerine düşen şehirlerin kenarından geçer. İstasyonlar ismini taşıdığı yerleşme alanlarının daima birkaç mil uzağındadır. Türkler kasabaları kısa bir mesafeden bile görülemeyecek şekilde engebeli yerlere kurdukları için, arazinin görünüşü daha da sıkıcı bir hale gelmiştir.

Üsküp, bu demiryolu üzerindeki kasabaların en çok göze çarpanıdır; oldukça karışık bir nüfusa sahiptir. Hele Kosova –bu mıntıkadaki en mühim şehirdir– öteden beri bir Sırp, Bulgar ve Arnavut yerleşme sahasıdır. Burada pek az Yunanlı vardır ve bunlar çoğunlukla bankerler ve zengin tüccarlardır. Bulgarlara karşı Sırpların, Yunan kilisesine bağlı olmaları, bu sebeple Yunanlı olarak bilinmeleri birçok karışıklıklar doğurur. 1894 yılında Türkler Bulgarların çok kuvvetlendiklerini görerek onların bu kuvvetini azaltma yoluna gitmişlerdir. Bulgarlara imtiyazların tanınmasından cesaret alarak şehirde yeni kiliseler ve okullar açmaya girişen Üsküp Bulgar piskoposunu vali huzuruna çağırtmış ve ona; "Bana bak piskopos efendi!" demiştir; "Kendi yumurtalarının üzerinde kuluçkaya yat; altıma daha fazla yumurta alacağım diye göbeğini patlatma!"

Arasından Vardar Nehrinin geçtiği şirin kasaba Velez'de (Köprülü kasabası) Bulgar nüfusunun çoğunlukta olduğunu gördüm. Burada nüfusun üçte ikisini teşkil eden hıristiyanların hemen hemen hepsi Bulgardır. Ancak kasabanın sayılı zenginleri Yunanlıdır. Bu Yunanlılardan birinin evinde konuk olarak kaldım; sonra onun isteğiyle Yunan piskoposuna uğradım. Piskoposun ikametgâhı eski, kırık dökük, pis bir yerdi. Piskoposun kendisi de öyleydi diyebilirim. Zaten adamın burada doğru dürüst hizmet edeceği bir Yunan toplumu yoktu ki... Adeta çürümeye yüz tutmuş bir emelin insan şekline girmiş bir temsilcisiydi. Halbuki daha geçen baharda işbaşına gelen Bulgar piskoposunun ihtişamına diyecek

yoktu. Debdebeli bir hayatı, etrafında bir sürü tercümanı, kâtipleri vardı. Rusya'dan öğrenim görmüş orta yaşlı, azimli, Bulgar Kilisesinin temsilciliğine yakışır bir adamdı.

Velez'in birkaç istasyon güneyindeki Gratzko kasabasında demiryolunu bırakıp, yolcuğuma Ochrida karayoluyla, Manastır'dan geçip Makedonya'nın İslâv merkezi üzerinden devam ettim. Önceleri Gratzko ile Manastır arasındaki demiryolu Makedonya'nın en işlek yollarından biriydi. Fakat Selânik –Manastır demiryolu yapıldıktan sonra Gratzko--Manastır rayları sadece bölgeye ait ulaşımda kullanılır hale geldi; tamir olunmadı, nihayet birçok kısımları hemen hemen geçilmez hale geldi. Makedonya'nın merkez kısımları güzel bir görünüşe sahip olmakla beraber demiryolu çevresindeki araziler gibi yeknesaktır. Basit âletlerle toprağı işlemeye çalışan birkaç köylüden başka hayat izine rastlanmaz. Dağların eteklerinde küçük Bulgar ve Türk köyleri vardır. Türk köyleri minareleriyle diğerlerinden kolaylıkla ayırdedilebilir. Daha yükseklerde erişilmesi güç Rumen köyleri vardır. Bu köyler dar dağ geçitleriyle civardaki kasabalara açılır.

Bulgarlar tamamen İslâvlaştıkları, Sırplardan zorlukla ayırdedilebildikleri halde, Makedonya köylüsünün yüzü Avrupalılardan daha çok Volga Finlilerini ya da bozkırlarda yaşayan göçebe aşiretlerin yüzlerini andırır. Kafaları sırf geçim derdiyle meşgul, hiçbir mefkureleri olmayan bu insanların, kadın olsun erkek olsun, yüzleri hep asık, donuk taş gibi katıdır. Burada Türkler de diğerleri gibi toprak işlerinde hayvanlardan yararlanırlar. Ancak içlerindeki, hıristiyanlardan üstün oldukları inancı onları daha itibarlı kılar. Bulgarlar ise yüzyıllarca süren aşağılanmadan henüz kurtulup varlıklarını yeni kabul ettirmişlerdir.

Bir sabah erken saatlerde Gratzko'yu terkedip saat

on civarında ıssız, kırık dökük bir hana vardım. Demiryol kurulmadan önce bu hanın oldukça işlek bir yer olduğu besbelliydi. Han sahibi Yunanlıydı; beni tuhaf bir Fransız şivesiyle konuşarak karşıladı. Fransız şivesini nereden kaptığını sordum. Rodos'ta dokuz yıl hapis yattığını, can sıkıntısını gidermek için hapishanede Fransızca çalıştığım söyledi. Bu samimi itiraftan cesaret alarak hangi talihsizliğin kendisini hapse düşürdüğünü sordum. Biran tereddüt ettikten sonra bana kendisinin bir eşkiya çetesiyle işbirliği yaptığından şüphelendiklerini, bu yüzden hapse tıktıklarını anlattı. Hapishane disiplininin, hür yaşamanın güzelliğini düşünmenin kendisini yola getirmiş, onun, düşmüş olduğu hatayı görmüş olduğundan emin bir şekilde Manastır'a doğru yola çıktım. Aceleyle çıktım; çünkü Makedonya'nın dağ geçitleri çok ıssızdır. Üstelik böyle sisli tepeler eşkiya hikâyeleri üzerinde kafa yormak için hiç de uygun yerler değildir.

Manastır, Yunan tesirinin kuvvetli olduğu bir kasabadır. Belki buradaki gerçek Yunanlı sayısı Velez ve Üsküp'tekinden daha fazla değildir ama 1894 yılında bu iki kasabada Bulgar piskoposları yoktu ve Bulgarlar birleşip teşkilâtlanmamışlardı. Gerek Sırplar, gerek Rumenler kendi propagandalarını yapmakta oldukça faaldiler. Ancak buna rağmen buralarda hâlâ Yunanca konuşan büyük Rumen toplulukları vardır ve bunlar gerçek Yunanlılardan çok zor ayırdedilebilirler. Bunlardan birçoğu zengin ve teşebbüs sahibidirler. Birçoğunun Kahire ve Manchester'de işyerleri vardır. Manastır'da nüfusun aşağı yukarı yarısı müslümandır; çünkü Türkler Avrupa topraklarında dağınık olmaktansa birarada bulunmayı yeğ tutarlar. Dağınık olarak yerleşmiş oldukları bölgeler pek azdır. Uyanmaya başlayan hıristiyan halk da köylerden şehirlere akın etmektedir. Bunun en güzel örneği Manastır şehridir. Yunanlıların

kuvvetli, Bulgarlarınsa zayıf oluşu Osmanlı yetkililerinin Bulgarlara müsamahalı davranmasına sebep olmuş, bu yüzden şehrin kenar kısımları, köylerini terkedip, şehirde küçük bir ticaret işiyle uğraşmanın daha iyi olacağını düşünen köylülerin yaptıkları küçük ahşap evlerle dolmuştur. Böylelikle köylük yerler umumiyetle geri kalmıştır. Şehirlere akın edenler siyasete karışırlar, başlarına bir sürü dert açarlar. Bu arada köyler gittikçe boşalır, ıssızlaşır, ihmal edilir; vergi toplayıcılarının,eşkiyaların merhametine kalır.

Manastır'ın mali idaresi de bir âlemdir. Bölgesel bütçe düzenleyicilerinin hazırladıkları işler üzerine yapılan tenkitlerde hiç öfke izine rastlanmaz. Tenkitçiler mali soruşturma komisyonlarının pür hiddet gelişlerini, sonra da cepleri dolu olarak geri dönüp, iyi rapor verdiklerini yazarken onları âdeta takdir ederler. Sırası gelmişken anlatmadan geçemeyeceğim; ben oradayken, şiddetli yağmur yüzünden yolların çok berbat bir durumda olduğu resmen bildirildi. Bu yollarla nasıl geçim sağlandığını görmek doğrusu dikkate değerdi. Gerçi yollar gerçekten rezalet olabilirdi ama yetkililer hiç tamir gerekmeyen yollar için de para harcayamaz mıydı? Nitekim bu iş için tahsis edilen paranın üçte ikisini yetkililer,üçte birini de hiçbir şey yapmayan müteahhitler alacaktı. Böyle diyorum, çünkü Ochrida'ya kadar yolda hiçbir bozukluk yoktu. Sadece yol kenarındaki bir direk derin hendeğe yuvarlanmış yolun bir kısmını da koparıp götürmüştü. Aynı âkibetten kıl payı kurtularak dağlardan aşağı yönelip göl kıyılarına indim. Burada zaptiyeler Karabacak adlı bir eşkiyanın etrafa dehşet saçtığını anlatarak yolda bana refakat ettiler.Böylelikle oraların korunmasının kendilerine ait olduğunu; bir miktar bahşişi hak ettiklerini anlatmak istiyorlardı tabii. Fakat Karabacak gerçekten birkaç gün önce iki asker öldürüp yoğun sis sayesinde kaçıp kurtulmuştu.

Onun aynı zamanda bir korsan olduğu, göldeki kayıklara da saldırdığı söyleniyordu.

Ochrida'yı görünce, daha önce Makedonya'nın umumi görünüşünden yanlış söz ettiğimi anladım. Belki pek az kişi Ochrida ve Presba göllerinin methini duymuştur. Ama yine de bunlar Avrupa'nın en güzel göllerinden ikisidir. Makedonya'nın turist akınına uğrayıp oryantal bir İsviçre olmasını arzu etmeyeceğinizden eminim. Turistler Hindistan'a, Mısır'a, Amerika'ya akın edip, Makedonya'daki güzelliklerden –göllerden, Vodena şelâlelerinden, Olimpos Dağı'ndaki ormanlardan, Kalkandelen'in elmalarından, Ohri'nin balığından – habersiz kaldığı müddetçe Avrupa, şimdiye kadar pek az rastlanan tabii bir güzelliğe sahip kalacaktır. Bildiğim kadarıyla hiçbir avcı Ochrida'da göl alası yakalamayı denememiştir. Ben avcı değilimdir: bir balıkçıya parasını ödeyip ağla balık yakalattırmak dururken kamışla balık yakalamaya çalışanları da bir türlü anlayamam. Ochrida'da balık ağla yakalanır. Ama balığı kamışla yakalayıp yemenin tadı bir başka olsa gerek. Gölün derinliklerindeki balık sürüleri kadar, su yüzünde ağır ağır dolaşan kayıklar da dikkate değerdir. Bunlar basit bir şekilde yapılmış tuhaf görünüşlü kayıklardır. Korsan Karabacak'ın saldırısından kurtulamamaları da olağandır çünkü saatte en çok iki mil hız yaparlar. Bunlara kayıktan ziyade sal demek daha doğru olur. Dip kısımları düzdür ve fazla sallanmamaları için kenarlarına tahta çıkıntılar yapılmıştır. Kayığın ön tarafında merdiven basamağı şeklinde yapılmış tahtalar üzerinde oturan üç kürekçi bulunur. Kayığın bir daire şeklinde hareket etmesi için, bu kürekçilerin üçü de aynı taraftan kürek çekerler. Düz yol almak gerektiği zaman kıç tarafta oturan bir başkası öndekilerin ters tarafında kürek çekerek kayığa yön verir. Doğrusu, azami kuvvet sarfedip asgari yarar sağlamak için bundan daha iyi bir icat ola-

maz.

Ochrida (Ohri) kasabası aynı adı taşıyan gölün kuzeyinde yer alır. Kasaba, aşağı kısım, yukarı kısım olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Aşağı kısımda müslümanlar, yukarı kısımda hıristiyanlar yerleşmiştir. Hıristiyanların çoğu Bulgardır ve burası onların bir çeşit faaliyet merkezidir. Bu kasaba bir zamanlar İmparator Samuel' in başkentiydi. Samuel'in yaptırdığı kalenin ve katedralin kalıntılarına hâlâ rastlanır. Bulgar piskopos buradaki eski metropolitan piskoposluğunun ihtişamını sürdürmek için elinden geleni yapmaktadır. Ben burayı ziyaret etmeden önce Bulgar eğitim kurumları çok büyük faaliyet göstermiş, Osmanlı makamları da Yunan başpiskoposuyla bir olup bu faaliyeti durdurmuştu. Bulgar okullarının toplum adına değil şahıs adına sicile geçirilmesini öngören bir kanun ansızın çıkarılmıştı.Bu pek kötü sayılmazdı. Ancak doğuda bir'yenilik yapıldığı zaman pek güvenilmemelidir; işin ardından muhakkak çapanoğlu çıkar. Bu kanununun yerleşmesine göz yumulsaydı zamanla adlarına okulların yazıldığı şahıslar ortadan kaldırılacak, sonra da bu okulların hiç kurulmamış olduğuna dair delil gösterilebilecekti. Neyse ki bu entrikalar önlendi ve okullar Bulgar piskoposun kendi şahsına değil de, resmen piskoposluk adına sicile geçirildi. Kasaba nüfusunun ancak üçte biri müslüman olduğu halde kasaba temsilciler meclisinde sadece iki hıristiyan temsilci bulunuyordu. Halktan vergilerin ağır olduğuna dair bir sürü şikâyet geliyordu. Kasabanın belli başlı mahsulleri olan balık ve üzümden, değerinin yüzde yirmisinden fazla vergi alınıyordu.

Burada zengin bir Bulgarın konuğu oldum. Ev sahibim çok güzel İngilizce konuşuyordu. Boğaziçi'ndeki Robert Kolej'de öğrenim görmüştü. Bulgarlar bu koleje çok rağbet ederler. Kasabada yüksek mevkilerde İngilizce, Fransızca'dan daha çok konuşulur. Aslında Avru-

pa görgü ve terbiyesi, konuşma ve hareket tarzı Doğuda pek yavaş yer eder. Burada öğrenim görmüş kişiler giyindikleri bir çeşit fraktan tanınırlar. Köylülere gelince; giyilmeyecek bir hale gelmedikçe elbise değiştirmezler. Doğuda kıyafet bir rütbe ve ırk meselesidir; iklimin, hava sıcaklığının tesiriyle de değiştirilmez. Bâzı kimseler çıplak denecek bir şekilde dışarı çıkmayı uygun görürlerken bâzıları da dağ başındaymış gibi kendilerini kalın elbiseler içine gömerler. Ama hepsi de hava soğuk diye üzerlerine bir ceket almak yahut ısı gölgede 42 derece bile olsa üzerlerindeki kürklü cübbeyi çıkarmak fikrini küçümserler. Bulgarlar kalın giyinenler grubuna dahildirler. Gerek kadınlar, gerek erkekler kendilerini kat kat elbiseler, koyun postları ve kürkler içine gömerler. Bayram günlerinde, kadınlar bayramlıklarını giyerler. Bu elbiselerin en altında, eteklerinde ve kol ağızlarında özenle işlenmiş yünlü nakışlar olan gecelik şeklinde entariler bulunur. Bunların üzerine yukarıda sözünü ettiğim nakışları göstermek istercesine kısa biçilmiş kolsuz elbiseler ve en üste de yorgan gibi kalın bir ceket giyip üzerine bir kuşak bağlarlar. Başlarında arka kısmından altın şeritler sarkan birer şapka vardır. Böyle bir kıyafet dansetmek için insana pek uygun görünmez ama bu elbiseler içinde Bulgar kadınları bayramlarda, yazın o sıcak günlerinde bile daire şeklinde dizilip tulumlu çalgının ahengine uyarak, döne döne hora teperler. Tulumlu çalgı Bulgarların millî müzik aleti olarak kabul edilir. Aşağıdaki hikâye bunu belirten güzel bir örnektir.

Bâb–ı Ali'de sadrazamın hizmetçileri, dışarı sır çıkmasın diye sağır ve dilsizler arasından seçilir. İşte bu sağır ve dilsiz hizmetçiler, bir yabancı elçi geldiği zaman el kol hareketleriyle elçinin hangi milletten olduğunu bildirirler. Bulgar elçinin geldiğini bildirmek için de tulumlu çalgı çalıyorlarmış gibi yaparlar.

Bulgarların bir başka eğlencesi de ezberden okunan meşhur şarkı ve şiirlerdir. Bunlar Sırpların milli destanları gibi ince, özenle işlenmiş değildir fakat oldukça uzundur. Ohri'de bir öğrencinin okuduğu şiir tam bir saat onbeş dakika sürmüştü; uzun olmasına rağmen konusu çok basitti.

Sofya'da bir paşa bir Bulgar yiğidini huzuruna çağırır ve üzülerek kendisini idam etmesi gerektiğini söyler. Bulgar yiğidi sebebini sorar; paşa bilmediğini, fakat bunun için İstanbul'dan emir aldığını söyler. Konu aynı çizgi üzerinde uzayıp gider; sonunda Bulgar idam edilir.

Bu şiirler altı yahut sekiz hecelik kısa mısralar şeklindedir. Arada kabataslak, düzensiz kafiyeler bulunur. Birçoğu haydutların yahut Bulgar kleptlerinin maceralarını dile getirir; geri kalanlar aşk şarkılarıdır. Bulgar köylüsü kızına işçi gözüyle bakar, ondan tarlasında yararlanır; kızını elden çıkarmak istemez. Bu yüzden kızlar evlenme çağlarından epey sonra evlendirilir. İşte bu kızların aşklarına karşı koyan ana–babaların öyküleri bu şiirlerle dile getirilir.

Daha önce sözünü ettiğim gibi, Bulgarların en dikkati çeken hususiyetleri çalışkan oluşlarıdır. Makedonya iktisadi bakımdan prenslikten çok daha düşük seviyede kalır. Bununla birlikte Arnavut bölgesinden kuzeydeki islâv bölgesine, diyelim ki Koritza'dan Manastır'a doğru gidildiği zaman Bulgar bölgesine geçtiğinizde buradaki farklılık gözünüzden kaçmayacaktır. Burada, etrafı mısır tarlaları ve balkabağı bostanlarıyla çevrili gösterişsiz köyler görürsünüz. Köyün Bulgar muhtarı "Çorbacı" adıyla bilinir; varlıklıdır. Köyün ortak malı olan çayırlar dışındaki topraklar onları işleyenlere aittir. Bazı islâv ülkelerinde yürürlükte olan komünal sistem burada bilinmez. Beylere ait olan çiftlikler pek çoktur. Umumiyetle bey, maiyetinde çalışanlara ücret ödemez. Fakat onlara tarım âletleri ve tohum vererek

yardım eder; hükümete öşür (Yahut aşar vergisi) ödedikten sonra mahsulün kalanını kendisiyle çiftlikte çalışan köylüler arasında eşit olarak paylaştırır. Böylece köylü, sanki toprağın sahibi kendisiymiş gibi bey ile aynı payı almış olur.

Serez ve Filibe arasında kalan bölgelerde "Pomak" adıyla bilinen müslüman Bulgarlar yaşar. Bu mıntıka Afrika'nın insan ayağı değmemiş bölgeleri gibi hemen hemen hiç bilinmez. Sadece buralarda yaşayanların sloven dilini konuştuklarını, Türklerin arasında olmadıkça islâmın şartlarını hakkıyla yerine getirmeyen, müslümanlığı sonradan kabul etmiş insanlar olduğunu belirtebiliriz; milli erdemlerini yitirmiş, dinlerini değiştirmiş Bulgarlar yahut Peçenekler ya da Kumanlar soyundan geldikleri söylenir. Durum bu bölgede Türklerin yerleşmesiyle daha da karışık bir hale gelmiştir.

Pavlikanlar, Bulgar toplumunun küçük, garip,bir başka kolunu meydana getirirler. Bunların kendi din kaidelerine karşı gelmiş eski bir Asya toplumundan gelme oldukları söylenir. Bunlar Asya'dan göç ettikten sonra Bizans İmparatorları zamanında, hususiyle John Zimescus zamanında Trakya'ya yerleştirilmişlerdi. Fakat pavlikanların bugün, eski hususiyetlerinden hiçbir iz kalmamıştır ve hepsi katoliktir. Bunlar İmparator Alexius zamanında kısmen din, kısmen siyaset yüzünden çok zulüm gördüler; çünkü bunların peçeneklerle aralarının iyi olduğu, onları imparatorluğu istilâ etmeye kışkırttıkları söylenir. Belki de pavlikanlar, gördükleri bu zulüm yüzünden Ortodoks Kilisesi'nden nefret etmişler ve bilmediğimiz bir devirde kendi dinlerini terkedip Bizans'a karşı Roma Kilisesini kabul etmişlerdir. Şimdi bunlar hususiyle Filibe içinde ve civarında,ayrıca Ziştova yakınlarında yaşarlar. Pavlikanların, komşuları olan ortodokslar tarafından mundar et yedikleri söylenir ama belki de bu sadece bir iftiradır.

Sırplar uzun yıllar Üsküp'te ve Türkiye'nin kuzeybatı bölgelerinde yaşadılar. 1895 yılında Makedonya üzerinde hak iddia etmek için buralarda yıllardan beri yerleşmiş olduklarını iddia ettiler. 1895 Yaz'ı, Stambulov' un suikaste kurban gitmesiyle hatırlanır. Bu olay üzerine Bulgaristan'daki Makedonyalılar arasında büyük bir heyecan fırtınası esmişti. Gerek Bulgaristan'da, gerek Sırbistan'da çok sayıda Makedonyalı vardır.Çünkü Türkiye'de yaşayan Makedonyalıların çoğu en küçük fırsatta Türk topraklarını terketme temâyülündedirler. Yunanlıların tam aksine bir islâvın Türkiye'de meslek edinmesi çok zordur. İslâv memur olmaz, banker yahut tüccar da olmaz çünkü reayadandır. Halbuki bir hıristiyan idaresi altında işini pekâlâ yürütür. Bulgaristan' daki Makedonyalı göçmenler yerli halktan daha müteşebbis daha akıllı, daha hırslıdır; hükümet tarafından kolaylıkla kontrol altına alınamazlar. Bulgaristan için en büyük önemi taşıyan Makedonya meselesi aynı zamanda milletlerarası siyaseti ilgilendiren bir meseledir. Makedonyalı göçmenlerin himaye edilmeme yahut sevilmeme gibi bir durumları yoktur. Bu şartlar altında Makedonyalıların sadece manevi değil maddi bir kuvvete de sahip olduklarını anlamak pek güç değildir. "Etniki Eterya Cemiyeti" gibi eski cemiyetlerin tam aksine "Makedonya Cemiyeti" çalışmalarını gizli değil açık açık, büyük mitingler düzenleyerek yürütüyor, şikâyetlerini bütün kamuoyuna duyuruyordu. Pek hoş olmayan Doğuya has bu idare çok kan dökülmesine sebep oluyordu. Makedonyalılar hıristiyan devletlerin dikkatini çekmek için bu, Türkleri zulüm yapmaya kışkırtma usulünü iyi bulmuşlardı doğrusu. Yarı vatanperver yarı eşkiya vasfındaki birkaç çete Türkiye içlerine sızıyordu. Bu çetelerden birisi Dospat'daki bir müslüman köyünü basıp yakmışlardı. Ancak bu çeteler ümit ettikleri velveleyi yaratamadılar. Fakat Makedonya'nın artık

bir "Bulgar İrredenta" (*) olmaya başladığına dair Sırbistan'ın ve diğer mühim hıristiyan devletlerin dikkatini çektiler. Hemen arkasından Bulgaristan Rusya ile barıştı; Prens Ferdinand resmen Bulgaristan prensi olarak tanındı ve henüz bir bebek olan veliaht ortodoks camiasına kabul olundu. Makedonya'da birtakım reformların yapılacağı ve bir sürü teklif ve vaadlerin sunulduğu söyleniyordu. Ayrıca patrik (Yunan) kilisesi ile Exarch (Bulgar) kilisesi arasında uzlaşma olduğu söylentileri de vardı. Bunlar Bulgaristan'ı zor duruma düşürdü; çünkü kiliselerin ayrı oluşu Türkiye'deki Bulgar nüfuzunun başlıca dayanağı idi. Bu iki kilisenin birleşmesi Bulgar nüfuzunun çöküşü demek olacaktı. Bu yüzden Bulgarlar birleşmektense patrik tarafından afaroz edilmeyi yeğ tuttular.

Bütün bunlardan Sırbistan kârlı çıktı. Bâb–ı Ali'nin istediği de tıpkı yüz yıl önce Bulgarlarla Yunanlıların arasının açıldığı gibi şimdi de Bulgarlarla Sırpların arasının açılmasıydı. Bulgaristan, Makedonya üzerinde hak iddia ettiği zaman Sırbistan telâşa düşüp burada kendisinin de çıkarlarının dikkate alınması gerektiğini söyleyince, Bâb–ı Ali bu iki ülkenin arasını açmak için hazır bir koz elde etmiş oldu. Ancak umduğunu bulamadı; bu oyunda bir maşa gibi kullanıldı. "Sırp" adının hemen hemen hiç bilinmediği Serez gibi yerlerde Sırp konsoloslukları kuruldu. Manastır ve Selânik'te Sırp okullarının açılmasına izin verildi. Sırplar, Yunanlılar ve Bulgarlar gibi ayrı bir "Millet" olarak tanınmaları için Bâb–ı Ali'den ricada bulundular. Bu istekler 1900 yılına kadar yerine getirilmedi. Fakat Bâb–ı Ali bundan yararlanarak Bulgaristan'ın, Makedonya'da yapılmasını teklif ettiği reformların bölge halkının ihtiyaçla-

(*) Önceden Bulgaristan'a bağlıyken sonraları Osmanlı topraklarına dahil olan fakat üzerinde yaşayan halk tarafından yine eski sahibine iade edilmesi istenen toprak parçası. (Çevirenler)

rına uygun düşmeyeceğini ispatladı. Diğer devletler de Bulgaristan'ın ciddi neticeler doğurabilecek hâdiselerin oluşunu hızlandırmak istediğini düşünerek Bulgar nüfuzunun azaltılmasını, Sırplarınkiyle denkleştirilmesini uygun buldular. Bütün hıristiyan âleminin lideri olan patrik de aynı neticede karar kılmıştı. Uzun tereddütlerden sonra –çünkü Bulgar piskoposları Fenér'i korumaktaydı– Üsküp Piskoposluğuna bir Sırp piskopos tayin olundu. Bâb–ı Ali 1898 yılında Dibre, Manastır ve Strumnitsa illerine üç yeni Bulgar piskoposu tayin edince hava gerginleşti. Bütün bunların neticesi olarak, Makedonya'nın doğusunda pek kuvvetli olmamakla beraber, en azından yaygara koparıp karışıklık yaratarak ortalığı kızdırmaya hazır faal bir Sırp grubu kuruldu. Bu durumda Sırplar da Sırp ırkının Belgrad'dan Ege'ye kadar yayılmış olduğunu iddia edebilirlerdi.

Türkiye'nin neresinin Sırp,neresinin Bulgar bölgesi olduğuna dair karar vermeden önce Sırp ve Bulgar ne demektir onu araştırsak daha iyi olacak. Kendilerine has adlar taşıyan, ayrı fiziki yapılara sahip olup, ayrı dilleri konuşan; ayrı gelenek ve görenekleri olan toplumları birbirlerinden ayırt etmek kolaydır. Fakat buralarda toplumlar böyle açık seçik ayrılıklar göstermezler. Esas Bulgarlar Balkanların doğusundan batıda Ohri'ye kadar olan bölgede çok rastlanan Mogol hususiyetlerine sahip insanlardır. Düz, geniş, katı suratlı, küçük gözlü, düz siyah saçlı, hantal yapılıdırlar. Sırplar ise uzun boylu geniş kafalıdırlar; Sırbistan, Bosna ve Karadağ'da yaşarlar. Ancak bu iki tip kendilerinin Sırp yahut Bulgar olduklarını iddia edenlerle bir tutulmamalıdır. Bulgar tipi Belgrad'a kadar uzanan Kuzey Sırbistan bölgesinde bulunur. Arnavutlar ayrı bir dil konuşup farklı gelenek ve göreneklere sahip oldukları gibi fiziki olarak da Bulgarlardan ayırdedilebilirler. Uzun boylu geniş kafalı insanlar siyasi ve lengüistik değil ama antropolojik bir konu

teşkil ederler. Tarihe dayanarak da Makedonya'nın Bulgar mı yoksa Sırp mı olduğuna dair kesin bir karara varmamız mümkün değildir. Her iki ülke de ayrı ayrı devirlerde Balkan Yarımadası'nın hemen hemen bütününe sahip olmuşlardır ama Simeon, Duşan ve Asen imparatorlukları yerine bunlardan söz etmek daha yerinde olacak; çünkü bu birbirinden büyük devletlerin her biri bir tek hükümdarın hamlesiyle yaratılmış ve yine bunların ölümüyle çökmüşlerdir. Ancak Bulgarlar bir zamanlar Simeon'un fethetmiş olduğu ülkeler üzerinde bir hak iddia edemezler, çünkü ona bakılırsa Fransızların da bir zamanlar Napolyon'un fethetmiş olduğu ülkeler üzerinde hak iddia etmeleri gerekirdi. Üstelik I. William'ın Versay'da Alman İmparatoru ilân edilmesi ne kadar mühimse Duşan'ın Üsküp'de taç giymesi de ancak o kadar ehemmiyetliydi.

Öyle görülüyor ki, Aziz Kiril ve Methodius'un vaazlar verip İncil'i bütün Balkan Yarımadası'nca anlaşılır bir şekle çevirdikleri IX. yüzyılda Ege'den Adriyatik Denizi'ne kadar olan topraklarda bir islâv dili konuşuluyordu. Bulgarlara has olduğundan emin olmadığımız halde "Eski Bulgarca" diye adlandırdığımız bu dil saf bir islâv dili olup şimdi konuşulmamasına rağmen Rusya'daki ve daha birkaç bölgedeki köylülerce anlaşılabilir. Bu dil ortodoks islâvların konuştukları dini bir dil idi. Şimdiki Bulgarca bu eski Bulgarcadan çok farklıdır. Asenid zamanından sonra Bulgar tarihi üzerine çöken bilinmezlik perdesi yüzünden eski Bulgarcanın nereden çıktığını, nasıl geliştiğini bilemiyoruz. Şimdiki haliyle, belirli birkaç hususiyeti sayesinde diğer islâv dillerinden ayırdedilebilir.

Bu hususiyetlerden en bariz olanı bu dilin çekimliliğini ve mastar halini yitirmiş olmasıdır ki burada şunu açıklamak gerekir; Bulgarca islâv olmayan bir ırk tarafından bozulmuştur. Ancak teferruatına inildiği zaman

bu görüşte karşımıza bazı terslikler çıkar. Bu dili bozan tesir nedir? Bu tesir, islâvlaşmamış Bulgarlardan geliyor olamaz.Çünkü hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız halde, bütün ihtimaller bu dilin, edatsız ve bir sürü hal takısına sahip olan Türkçe, Fince ve Macarca gibi bitişken (Sonradan takılı) bir dil olduğu üzerinde toplanıyor. Ayrıca belki bu dilde ismin maskülin–feminin farkı da yoktur. Halbuki şimdi konuşulan Bulgarca ismin üç şeklini (*) de muhafaza etmektedir.Belki de Bulgarcanın hususiyetleri Rumen dilinin tesiriyle meydana gelmiştir. X. yüzyılda Tuna'nın kuzey ve güney kıyıları arasında yakın münâsebetler olduğunu biliyoruz; Asen İmparatorluğu umumiyetle Eflâk–Bulgar imparatorluğu diye bilinir ve şimdi sadece Makedonya'da değil Bulgaristan prensliğinde de yerleşmiş büyük Rumen kitlelerine rastlanır.Rumen dili son derece gelişmiş bir art–takı (Harfi tarif) sistemine sahiptir. Ancak bu hususiyetine karşılık hal takılarını tamamen yitirmiştir.

Edebi Bulgar dili Rusça ile büyük bir benzerlik gösterir. Rusça bilen birisi Bulgar gazetelerindeki bir başmakaleyi okuyup anlayabilir. Ancak bu benzerlik bu iki dilin aslından gelmemektedir. Bunlar gramer bakımından daha çok kelime hazineleri bakımından aynılık gösterirler. Bulgar istiklâli gibi Bulgar edebiyatı da Rusların kanatları altında doğmuştur. Bu yüzden Bulgarcadaki bütün siyasi ve teknik terimler tamamen Rusça'dan alınmıştır.Ancak Bulgarcada bir cümle basitleştikçe Rusçayla olan benzerliği azalır. Her kelimesi İslâv asıllı olduğu halde muhtemelen hiçbir Rus "Az go obicam po mnogo ot sebe si" (Onu kendimden çok seviyorum) cümlesinden birşey anlamaz. Bulgarcanın fiil şekilleri de Rusçadan daha çok Sırpçaya benzer.

(*) İsmin maskülin (Eril), geminin (Dişil) ve cansızlar yahut hayvanlar için kullanılan halleri.

Sırpça, Türkçeden alınan birkaç kelime dışında,hiçbir tesire uğramamış saf bir İslâv dilidir. Birbirlerinden sadece şive farkıyla ayrılan Boşnak, Karadağ ve Hırvat dillerini de içine alır. Bulgarca'nın aksine son derece çekimli, yedi tane hal takısı olan, iki şekilde sıfat cinsinden isim çekimi yapılabilen bir dildir.İslâv dillerinin birçoğunda olduğu gibi Sırpçada da fiil zamanları biraz sınırlıdır ve bileşik olmayan cümlelerin geçmiş zamanı mı yoksa geniş zamanı mı belirttiği pek kolay belli olmaz. Fakat bir mastar en az bir ortaç (Sıfat fiil) kadar kullanışlıdır.

Edebi Sırpça ve Bulgarca birbirlerinden farklı olmakla birlikte bunlardan hangisinin Makedonya'nın hangi bölgelerinde konuşulduğunu belirtmek kolay değildir. İslâv dillerinin en dikkate değer hususiyetlerinden biri bunların birbirlerine çok benzemesi ve şive farklarının pek az oluşudur. Bu hususiyet belki de İslâv dillerini konuşan milletlerin çoğunlukla münasebetlerin ve düzenin kolaylıkla yürütebileceği ovalık bölgelerde yerleşmiş olmalarından doğar. Bu açıdan bakılırsa Balkan Yarımadası'nın dağlık bölgelerinde daha büyük dil farklılıklarının bulunması olağandır. İslâv dilleri arasındaki farklılıkların az oluşunun tek sebebi bu olmalı. Karadağ dilinin Sırpçayla aynı oluşu ise, Türk fethinden sonra Sırpların Karadağ'a sığınmış olmalarındandır. Bunun dışında dağlık bölgelerin büyük bir kısmında konuşulan diller farklılık gösterirler. Bâzıları Bulgarcayı, bazıları Sırpçayı andırır; bazıları ise her ikisinden de farklıdır. Eski Sırbistan'da yaşayan İslâvların Sırpça konuştukları bir gerçektir. Bulgaristan'ın hemen güneyindeki bölgelerde ve Doğu Rumeli'de ise Bulgarca konuşulur. Fakat Makedonya'nın merkez kısımlarındaki şivelerden biri ile ayrı bir edebi geliştirme gösterilmiş olsaydı bu şive diğerlerinden tamamen ayrı bir dil şekline dönüşebilirdi. Bugün bir Makedonyalı hem Bulgar-

cayı hem Sırpçayı anlayabilir. Hattâ birbirlerinden uzakta olsalar bile Bulgarlar Sırpçayı, Sırplar da Bulgarcayı anlayabilirler.

Bir başka tartışma konusu da Makedonya'da belirli bâzı geleneklerin varlığıdır. Bunlardan dikkate değer olan biri "Slava" denilen azizler bayramıdır. Ortodoks camiasında, yeni doğan çocuklara azizlerin adlarını takmak âdettir ve çocuğa ad verilen bugüne çocuğun doğum gününden daha çok ehemmiyet verilip, bugün için daha büyük törenler yapılır. Sırbistan'da ise her ailenin hıristiyanlığı kabul ettiği zaman seçip benimsediği bir aziz vardır. O gün, ailenin aziz bayramı olarak kabul edilip bir ziyafetle kutlanır. Bu ziyafetlerde ekmek törenle parçalara bölünür ve günün şerefine içilir. Bu âdet Bulgaristan ve Romanya'da da olmakla birlikte, buna Sırbistan'da diğer yerlerdekinden daha çok ehemmiyet verilir. Hattâ Slava'ya Sofya'da bile rastlandığı söylenir.

Bütün bunlar, kendi ülkelerinin sınırları dışında Bulgarlarla Sırpları birbirlerinden ayırt etmenin pek kolay olmadığını ortaya koyar. Aslında buradaki insanları üç sınıfta toplayabiliriz; saf İslâvlar, İslâvlaşmış Bulgarlar (Gerçek Bulgar ırkı uzun zaman önce ortadan kalkmıştır) ve İslâvlaşmış Bulgarlardan müteessir olan saf İslâvlar. Bu üç sınıf da uzun zaman, başta Türkler olmak üzere Yunanlılardan ve Rumenlerden müteessir olmuşlardır. Birbirleriyle böylesine kaynaşan toplumlar arasında bu gelenekler, bu dil şu ırkı belirler diye kesin bir ayırım yapmak pek doğru olmaz.

Netice olarak şu karara varıyoruz; Makedonya üzerinde ne Yunanlıların, ne Sırpların ne de Bulgarların hakları vardır. Zaten üçünün birden burada hak iddia etmeleri bu iddialarının asılsız olduğunu gösterir.

Sırplar büyük bir siyasi birlik meydana getiremedikleri, küçük dağınık gruplar halinde yaşadıkları için onla-

rın sayıca çok oldukları pek göze çarpmaz. Pek az kişi Sırpların dağılmış oldukları alanın genişliğini farkeder. Halbuki sadece Sırbistan Krallığı topraklarında değil Novi Pazar Sancağında, Karadağ'da, Bosna'da, Hersek' te hattâ Avusturya'nın Dalmaçya'daki illerinde,İstriya' da, Tuna havzasının, Belgrad ile Orsova arasında kalan kuzey kısmında da çok sayıda Sırp yaşar. Sırplarla Hırvatlar arasında bir düşmanlık vardır. Bazı otoriteler Hırvatların gerçekte İslâv olmadıklarını savunurlar. Ancak bugün Hırvatlar, kiril alfabesini değil lâtin alfabesini kullanmalarına rağmen Sırpça konuşurlar.

Kuzey Sırbistan'da yaşayan toplum Sırp ırkı için iyi bir örnek teşkil etmez. Millet olarak bağımsızlıklarını kaybettikten sonra Sırpların en seçkin ve cesur olanları Bosna ve Karadağ'ın dağlık bölgelerine çekildiler; bir kısmı da müslümanlığı kabul etti. Netice olarak krallığın kuzey kısımlarında ve ovalık yerlerde halkın uyuşuk kısmı kaldı. Bulgaristan'a "Köylü Devleti" ünvanı verilmiştir; halbuki Sırbistan bu ünvana daha çok lâyıktır; çünkü Bulgarlar arasında çorbacılar, Türklerden sonra, köylülerden üstün bir zümre teşkil ederlerdi.Halbuki Sırbistan'da gerçek bir sosyal eşitlik hüküm sürer. Burada sefalet nedir hemen hemen bilinmez. Hali vakti yerinde olan köylülerin bâzıları toprak sahibidir ve yılda yaklaşık olarak (O zamanki İngiliz değer ölçülerine göre) 1.000 İngiliz lirası gelir sağlarlar. Fakat bunlar çoğunlukla basit, gösterişsiz biraz da aptalca olan yaşayış tarzlarını değiştirip Avrupai bir havaya girmezler. Varlıklı olduklarını belli eden tek şey, alış–veriş yapmak üzere kasabaya inmek için kullandıkları kupa arabalarıdır. Sırbistan'ın bu kısmında göze çarpan şaşırtıcı hususiyetlerden biri de buranın zırai durumudur. Burada bir parça boş arazi göremezsiniz. Sahipli arazilerin hepsi, santimetrekaresine kadar otlak yahut meyva bahçeleri olarak, ya da mısır ekmek için kulla-

nılır. Bu bahçelerde, Sırpların milli içkileri olan "Slivovitz" –erik konyağı– yapmak için erik yetiştirilir. Tarım bakımından buradaki bir başka şaşırtıcı hususiyet de tarım usullerinin basitliğidir. Etrafta bir sürü devedikeni ve sarmaşık vardır. Her konuda olduğu gibi bu konuda da Sırplar intizamsızdırlar. Bulgarların aksine Sırplar işgüzar değildirler. Mısırlarını, eriklerini,domuzlarını emniyete almak için üstünkörü bir tedbir aldıktan sonra köyün meyhanesine gidip demlenirler. Ancak hiç şüphesiz bu durum onların her türlü gelişmelerini önler. Büyük servetlerin olmayışı sermaye gerektiren işlerin yapılmasını zorlaştırır. Yeraltı zenginliklerinden yararlanılamaz; yollar pek azdır çünkü yapılması ve bakımı çok masraf gerektirir.Ticaret, ham madde ihracatından öte gitmez. Sırplar domuz yetiştirirler ama jambon imal edip satma imkânları yoktur.

Sadece Türk sınırlarında değil, Drina vadisi taraflarında yaşayan dağ köylüleri de dikkate değer. Bu bölgelerde büyük çam ormanları yerlerini yüksek dağ bitkilerine terkederler. Nehirler derin dağ yarıkları arasında akar. Niş'den doğuya doğru trenle gidilirken bu gibi manzaralar sık sık görülebilir.Sırbistan'm batısında, Uzhitsa'dan bir günlük mesafede bir başka derin bir dere üzerinden geçmiştim. Bu ötekilerden daha derindi; güneşin tam tepede olduğu zamanların dışında dip kısmı hemen hemen karanlık olacak kadar derindi. Galiba bu derenin adı yoktu; çünkü derenin civarında kimsecikler yaşamıyordu ve köylüler evlerinden 10–15 mil uzak olan yerleri bilmiyorlardı. Köylülerin yiğitçe bir görünümleri vardır. Giyim ve davranışları bakımından Karadağlılara benzerler. Fakat bir bakıma İslâv geleneklerine onlardan daha çok bağlıdırlar. Eski bir İslâv geleneğine göre buralarda sosyal hayat "Zadruga" sistemi şeklindedir. Bu sistemde, köyler aile temeline dayanır. Sistemin en eski şekline göre köy, bir evde yaşayan bir

aileden ibarettir. Bu ev büyük, biçimsiz bir yapıdır. Ailenin erkek fertlerinden biri evlendiği zaman bu eve yeni bir oda eklenir. Sonraları bu tek ev usülü terkedildi; her evli çift için birbirine bitişik kulübeler kuruldu.Ancak tek ev usulü birkaç yerde halen süregelmektedir.Bu sisteme dayalı köylere de "Zadruga" adı verilir. Zadruga'nın emlâk ve arazileri ortakdır. Çoğunlukla 60–70 kişi olan köy halkı köyün en yaşlı şahsı tarafından müstebit bir şekilde idare edilir; onun izni olmadan köyün fertlerinden hiçbiri evlenemez; başka yere göç edemez. Bu yaşlı kişi öldüğü zaman onun yerini çoğunlukla erkek kardeşleri arasında ondan sonra gelen en yaşlı olanı alır. Fakat ölenin karısı onun yerini almak isterse, bu davranış saygı ile karşılanır ve mühim bir iş ona danışılmadan yapılmaz. Zadruga'da evlilik, sonu gelmez bir münakaşa konusudur. Buralarda kadına Bulgarlarda olduğundan daha çok işçi gözüyle bakılır. Evlenen bir kadın kocasının yaşadığı Zadruga'ya geçer. Bu yüzden halk ailedeki erkekleri biran önce evlendirmek, kızların evliliklerini ise elden geldiğinde geciktirmek ister. Netice olarak bu sistem zoraki izdivacın hazırlayıcısı olan kız kaçırma olaylarını doğurur.

Güney ve batı Sırbistan'ın büyük köylerinde ve küçük kasabalarında da Zadruga sisteminin izlerine rastlanabilir. Her semtte belli bir aile yerleşmiştir ve bu semt, üzerinde yerleşmiş olan ailenin adını taşır. Fakat bu sözünü ettiğim bölgelerin dışında bu sisteme hiç rastlanmaz. Sırbistan hükümeti vergi ödeyen herkese, haciz konmayacak şekilde ikibuçuk hektarlık bir arazi vermeyi garanti eder. Bu düzenlemenin bâzı mahzurlu taraflarının olduğu söylenir; çünkü köylü bundan yararlanıp durumunu daha iyi bir şekle sokacak parayı bulamaz. Arazisini ipotek ettiremez; çoğunlukla para biriktirmek için arazisinden başka yararlanacağı bir mülkü de yoktur.

Güney Sırbistan'daki kasabalar seyrek fakat kalabalık nüfuslu olduğundan kasaba halkı zaman zaman civarda geçici köylerin kurulmasına ve buralarda sığır ve diğer mahsullerin satılmasına alışıktır. Pazarlama bittikten sonra sığırlar bütün bir halde ateşte kızartılır; ziyafetler verilir ve milli şarkılar söylenip dansedilir. Böyle günlerde tek telli bir müzik aleti refakatinde yeknesak bir tonda, ezberden destanlar okunur. Destan yeknesak fakat çok içten gelen bir ifadeyle okunur. Doğu ülkelerinin çoğunda olduğu gibi burada da usta ozanlar çoğunlukla gözleri görmeyen kişilerdir.

Türkiye'deki bütün ırklar —Yunanlılar, İslâvlar, Rumenler ve Arnavutlar— hikâye şeklindeki halk şarkılarına düşkündürler. Bu şarkılar gerçekten Balkanların kendine has edebi mahsulleridir; umumiyetle 8—10 hecelik mısralar halinde düzenlenmiş parçalardan ibaret olup ya aşk hikâyelerini ya da hıristiyanların Türklere karşı giriştikleri bitmez tükenmez mücadeleleri sırasında geçen olayları dile getirirler. Sırplar dışındaki ırklarda bunlar tabii uzunluktadır. Ama Sırplarınkiler bir Kalevala destanı kadar uzun,milli vasıfta destanlardır. Bu eserlerin ne zaman ortaya çıktığı bilinmez. Elli yıl kadar önce Karacık tarafından derlenip yayınlanmıştır. Tarihi konuları içine alan halk şarkıları, arasıra varyasyonlara (Çeşitlemeler) da yer verilerek on hecelik bir ölçüyle yazılır. Başlıca üç bölümden meydana gelirler; bir bölümde Duşan saltanatının ihtişamından, diğer bir bölümde Kosova yenilgisinin verdiği üzüntüden, son bölümde de Marko Kralyeviç ve yağız atının maceralarından söz edilir. Marko Kralyeviç'e verilen değer tarihi değerinden daha çok onun maceracı şahsiyetinden gelir; bu yüzden halkın hayalinde ve şiirlerde tarihi değer taşıyan diğer kahramanlardan daha sağlam yer etmiştir. Bu halk şarkıları, sadelikleri, canlılıkları ve derin duygular ifade etmeleri bakımından takdire şayan eser-

lerdir. Belki çağdaş Sırp edebiyatı Bulgarlarınki kadar iyi değildir ama İslâvlar, usule uygun olmasa bile duygularını sade bir şekilde aktarmayı bilmişlerdir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Sırp yazarlarından –hususiyle şairlerinden– meydana gelen bir ekol Ragusa'da oldukça gelişmiş; İtalyanlarınkine benzeyen birçok destan ve tiyatro eserleri meydana getirmiştir. Ancak daha iç kısımlarda edebiyat çökmüş ve Yunanlılarda olduğu gibi, yayınlanan birkaç dini eserde yapmacık bir dil kullanılmıştır. Seçkin bir yazar, aynı zamanda bir vatansever olan Vuk Karacık (1787–1864) dil alanında bir devrim yaratmış, imlâ usülünü bir düzene sokmuş,meşhur halk şarkılarını unutulmaktan kurtarmış ve Yeni Ahit'i tercüme etmiştir; kısacası, Doğuya has bir düşünce olan "Edebiyat anlaşılmak için değildir" düşüncesini çürütmüştür.

Gezilerimden birinde Drina yakınlarındaki büyük bir manastırın başrahibine konuk oldum. Burada kilisenin sözü, Balkanların diğer bölgelerinde olduğundan daha az geçerlidir; çünkü halk kilise hizmetine pek seyrek başvurur. Ruhani sınıfın kuvveti, onların milletvekili olmalarını yasaklayan bir kanunla sınırlandırılmıştır. Dini birer kuruluş olarak manastırlar da pek gelişmiş durumda değildir. Doğu taraftaki manastırlar çerçevesinde edebi kültür ve hayır kurumları da pek gelişmemiştir. Manastırın üyeleri de ya içe dönük, boş inançlara dayalı bir yol takip ederler,ya da civardaki zenginleri elde etmeye çalışırlar. Konuğu olduğum başrahip bu ikinci yolu seçmişti; yani civardaki zenginleri elde edip onlardan yararlanmaya çalışırdı. Manastırı büyüktü fakat koca manastırda kendisinden başka yalnız bir rahip vardı. O da başrahip gibi davranıyor, arasıra dualar mırıldanıyordu. Manastırın ibadet yerinde bir kılıç muhafaza ediliyordu. Önceden burada bulunanlardan birisinin bu kılıçla birçok Türk öldürdüğü söyleniyordu. Bu-

rada dini mimari ve freskler, Bizansınkinden daha çok İtalyan stilinde, çok süslüdür. XIV. ve XV. yüzyıllarda buralarda Roma (Lâtin) tesirinin olduğu açıkca bellidir. Kendi milletlerinin tarafını tutan Sırp tarihçileri Rönesansın Sırbistan'da doğup sonradan İtalya'ya yayıldığını ileri sürerler. Ev sahibim başrahip,sabahları birtakım hesaplarla uğraşır, öğleden sonra atına binip sahibi olduğu arazileri dolaşır, ekinleri ve ağaçları kontrol eder, akşamları da konuklarıyla meşgul olurdu. Duyduğuma göre ormandan ağaç kesmek isteyen köylülere izin vermediği için civarda pek sevilmez, köylülerle devamlı münakaşa edermiş. Makedonya'da böyle lâikleşmiş manastırlar çoktur. Bunların en bâriz örneği Ohri (Ochrida) gölünün güney kıyısında tüccar ve işadamlarının toplanma yeri olan, arasıra da pazar yeri olarak kullanılan St. Naum manastırıdır. En ehemmiyetli Sırp manastırlarından biri, Atos Dağında Stephen Nemanya tarafından yaptırılan ve içinde İslâv rahiplerin bulunduğu Chilendar (Bin Aslan) manastırıdır. Son yıllarda Sırplar, bu manastırın bir Sırp hükümdarı tarafından kurulduğu için Sırbistan'a ait olması gerektiğini savunduklarından, bu manastır Sırplarla Bulgarlar arasında bir çekişme konusu olmuştur.

Sırbistan'ın batısında ve güneybatısında, esas itibariyle birer Türk vilâyeti olan fakat Berlin Antlaşması gereğince Avusturya tarafından idare edilen Bosna ve Hersek bulunur. Buraların nüfusunu, geleceklerini sağlama almak ve Türk Hükümetinden birtakım imtiyazlar elde edebilmek için müslümanlığı kabul etmiş olan Sırp beyleriyle, Bosna'da çoğunluğu ortodok, Hersek'te ise bir kısmı katolik olan hıristiyanlar teşkil eder. Bazı aileler, müslümanlarla hıristiyanlar arasında bir hadise çıktığı zaman her iki taraftan da dost sahibi olmak için fertlerini ikiye bölmüş; bir kısmı hıristiyan olarak kalmış, diğer yarısı müslümanlığı kabul etmiştir. Bu du-

rumda aile fertleri birbirlerini akraba olarak tanırlar. Ancak umumiyetle Türkçede ve İslâv dilinde farklı şekilde söylenen fakat aynı anlamı taşıyan isimler kullanırlar. Meselâ; Ray–Raykoviç, Cennet–Cennetiç, Sokol–Sokoliç, ya da Şahin–Şahinagiç gibi (*) Müslümanlığı benimseyen bütün Avrupa ırklarında olduğu gibi buralarda da bu yeni inancın kabulü sathi gibi görünür.

Avusturya, bu iki ilin idaresini teslim aldığı zaman halk tarafından aşırı bir direnmeyle karşılaştığı halde, buradaki müslümanlarla katoliklerin arasını bulmak için elinden geleni yapmış ve başarmıştır da. Ortodokslar, bu durumdan pek hoşlanmamışlardı.Fakat belki de onların bu menfi tepkileri, bazı ihtilâlci düşünceler taşıyan gizli cereyanlardan doğmuştur. Avusturya imparatorluğundaki İslâv çalkalanmaları üzerine çok şeyler söylenir ama bu çalkalanmalar ciddi bir çökertme plânı tatbikinden daha çok, hükümetten zorbalıkla birtakım imtiyazlar koparma hareketleridir. Boşnaklar,Bohemyalılar ve Lehler herhalde ayrılıp müstakil fakat zayıf, savunmasız birer devlet kurmaktansa birarada kalmayı evlâ tutmuşlardır. Bosna hıristiyanlarının hoşnutsuzluğu hiç kuşkusuz, sultanın idaresindeyken kendilerine tanınan büyük müsamahanın hasretini çekmelerinden ileri gelmektedir. Bâb–ı Ali yenilenip daha iyi bir şekle sokulmayı istemez, azınlıkları ıslah etmez ama gördüğümüz gibi öğretim kurumlarıyla, kiliseyle, yarı dini kurumlarla ilgili konularda ruhani sınıfa olduğu kadar lâik topluma da kendi kendini idare hakkını tanır. Bir Avrupa hükümeti daha sıkı denetim yapmak

(*) Güneyli İslâvlarda soyadı oldukça dikkate değer. Soyadların birçoğu yenidir. Meselâ yaşlı birisi bir zamanlar bir meyhane işletmiştir ve Türkler tarafından "Şarapçı" diye çağrılmıştır. Yaşlı adam meyhaneyi oğluna devretmiş, oğlu da "Şarapçı" adına İslâv dilinden bir arttakı ekleyip kelimeyi "Şarapçıyef" şekline sokarak bunu aileye soyadı olarak almıştır. Onun, Türklerle İslâvların aralarının bozuk olduğu devrede yaşayan oğlu "Şarapçıyef" adını İslâv dilinde aynı mânaya gelen "Vinar" şeklinde değiştirmiş sonraları "Vinar", "Vinarov" şekline dönüşmüştür. Bulgaristan'ın birçok kısımlarında bazı karı–kocalar hâlâ değişik soyadları taşırlar.

zorundadır. Bu zorunluluğun doğurduğu neticelerden biri de devletin, öncelikle kendi çıkarları istikametinde hareket eden sorumsuz kişilerin tertip ve düzenlerine karışmasıdır. Devlet servetinin gayri resmi kişilerden çıkarılmasının dini hürriyete bir tecavüz olarak vasıflandırılması tabiidir.

Müslüman olan hıristiyanlar Türkiye'de kalmaktan hoşnuttur. İlk işgal hareketinden sonra göçenlerin birçoğu sonraları, göçtükleri yerde şartların daha berbat olduğunu söyleyerek geri dönmüşlerdir. Ancak 1897 baharında mollalar ve diğer dindarlar Boşnakları Türkiye safında Yunanistan'a karşı savaşmak için gönüllü olarak askere yazılmaya davet ettiklerinde ancak yüz küsur kişi bu çağrıya uymuştur. Bu durum oldukça dikkate değer çünkü hem Bulgaristan'dan hem de Kafkasya'dan Türkiye'ye devamlı bir müslüman akını vardır. Bu tezat şüphesiz ırk farklılığından doğar. Arap saçı gibi karmakarışık olan Avrupa ırkları düğümünü çözmek çok zordur. Avrupalılarla Asyalılar arasında ise koca bir körfez vardır. Asyalıya hürriyet, emniyet ve iyi bir idare vaad etmek boşunadır. Asyalı bunları kabul edecek hatta size teşekkür edecek fakat yine de içinden bir sultan yahut emir tarafından soyulup soğana çevrilmeyi, zulüm görmeyi ehven tutacak; en küçük bir fırsatta müslümanların hâlâ uşak olduğu bir ülkeye göçecektir. Ancak müslüman Boşnaklar tamamen değişik duygulara sahiptir. Onlar müslümanlığı siyasetin dışında benimsemişlerdir. Temelde ise düşünceleri Sırplarınkinden farklı değildir ve Avusturya hâkimiyetinde bile olsa, ülkelerinin maddi zenginliklerinden yararlanmayı çok iyi becerirler.

Ancak Avusturya'nın çözdüğü mesele Doğu meselesinin çözüm noktası değildir. Avusturya, üzerinde hıristiyan ve müslüman Sırpların yaşadığı bir ülkeyi idare ediyor. Ama hangi Avrupa devleti yahut Avrupa usulü,

üzerinde her an birbirlerinin gırtlağını kesmeye hazır olan Türk, Arnavut, Yunan , Rumen ve Bulgarların yaşadığı bir ülkenin idaresini başarıyla yürütebilir? Türkler 25 yıl önce tek bir hıristiyan ırkını, Bulgarları idare ederken durum en kötü şekle girmişti. Aynı şey şimdi ermeniler için söz konusudur. Ama Türkler, her biri büyük emeller peşinde olan 5–6 milleti birarada, hem de en adaletli bir şekilde idarede büyük ustalık gösterdiler. Yaptığı ıslahatlar her ne kadar usandırıcı olsa da Bâb–ı Ali tabiyeti altındaki hıristiyanlara birbirleriyle hesaplaşma hürriyetini tanıyan yegâne hükümettir ki, bu hıristiyan halkların değerini bildikleri tek hürriyet şeklidir.

Osmanlı Hükümetinin büyük bir sabır ve itidâl örneği gösterdiği de inkâr edilemez. 1895 yılında Bulgar çeteleri Makedonya'yı istilâ edip burada kargaşalık yaratmaya kalktıkları zaman, onları bastırmak üzere gönderilen Türk askerlerine, ülkedeki bir tek hıristiyanın kılına bile dokunulmayacağına dair talimat verildiği doğrudur. Ve o zaman Türk askerleri, çetecilerle yahut kendileriyle karşılaşmaktan korkup tarlalarına gidemeyen köylülerin ekinlerini tarlalarda çürümekten kurtarmak için toplamışlar; hepsini birden köy muhtarlarına teslim etmişlerdir.

Hersek'le sınır komşusu olarak Sırbistan'dan Novi Pazar sancağıyla ayrılmış; Türkiye ve Avusturya tarafından birlikte zaptedilmiş olan küçük bir prenslik –Karadağ Prensliği– vardır. Karadağ'a deniz yoluyla yaklaşırken Avrupa'nın en güzel manzarasıyla karşılaşırsınız. Üç yanı karayla çevrili limanın hemen arka tarafında, üzerine sanki kalemle işlenmiş, bulutlara uzanan zikzaklı bir patika bulunan yüce bir dağ vardır. Yağız atlar sizi bu patikadan Karadağ'ın doruklarına, bulutların ötesine ulaştırır. Karadağ sınırından hiç farkında olmadan geçersiniz çünkü Avrupa devletleri içinde,

hiç değilse bu noktada, gümrüğü olmayan tek ülke Karadağ'dır. Bulutların ötesindeki araziler bir tek sebzenin bile yeşermesine izin vermeyecek şekilde sert, gri taş bloklarından ibarettir. Yağışsız günlerde uçuşan tozlardan göz gözü görmez; yağmurlu günlerde ise bulutlar, eriyip her tarafı sele boğacakmış gibidir. Bu garip ülkede yaşayan halk, Sırplarla tam bir tezat teşkil ederler; hepsi bey, ya da prenstir. Ovalarda pek az rastlanan sağlam yapılı, terbiyeli insanlardır. Arnavutluk, ya da Karadağ adıyla bilinen Adriyatik kıyılarının bütün bu kısımları gerçekten müstakildir. Ülkenin coğrafi durumu buranın Türkler tarafından fethedilmesini engellemiştir. Gerek Karadağ'da, gerek Arnavutluk'ta "Küçük bir ordu yenilgiye uğrar, büyük bir ordu ise aç kalır." Ama Arnavutlar gerçekten müstakil olmalarına rağmen hiçbir zaman siyasi ya da dini bir birlik kurmamışlardır. Bâb-ı Ali'nin hizmetinde çalışmışlar; çoğunluğu müslüman olmuştur. Öte yandan Karadağlılar hem ortodoks hıristiyanlığı, hem de feodalizm altında birleşmişler, birbirlerine sadık kalmışlar ve devamlı olarak başarılı bir şekilde Türklere karşı koymuşlardır.

Karadağ ilk defa Balşa prens ailesinin burada yerleşip, ilk zamanlar bu ülkeyi kendi topraklarına katmak isteyen Türkiye'ye, Venedik'e ve Sırbistan'a karşı mücadelesiyle adını duyurmuştur. Sırbistan, Bosna ve Hersek'in düşmesinden sonra müslümanlığı kabul etmektense dağlara sığınmayı ehven tutan İslâv asilleri Karadağ nüfusuna katıldı. Böyle bir toplum Türklerin körfezden yukarı kısımlara ilerlemelerini durdurabilecek güçteydi. Ancak bunlar kendi aralarında da kavga ediyorlardı. Karadağ'ın kısmi hürriyetinin böyle iç kavgalara rağmen ayakta kalabilmesi, hepsinin tek bir idare şeklini benimsemesiyle açıklanabilir. 1389–1516 yılları arasında ülke Kara Prensler adıyla bilinen bir sülâle tarafından idare edilmiş. 1516 yılından sonra idare

Vladikaların (Hem dini, hem siyasi lider) eline geçmiştir. Vladikaların ruhani kuvveti onları, politik kıskançlıkların doğurabileceği tehlikelerden, ettikleri bekârlık yemini de İslâv ailelerinin başbelası olan kan davalarından korumuştur. Önceleri Vladikalar seçimle başa gelmiş fakat 1696-1851 yılları arasında,Petroviç ailesinin saltanatı sırasında Vladikalık amcadan yeğene geçerek soydan geçme bir hale gelmiştir. 1851 yılında II. Danilo, vazifenin dini kısmını bırakarak sadece sivil lider olarak görevi üzerine aldı; 1860 yılında suikaste kurban gitti ve yerine şimdiki Prens Nicholas geçti.

X. BÖLÜM

ARNAVUTLAR VE RUMENLER (ULAHLAR)

Adriyatik'in doğu kıyılarında San Giovanni di Medua liman şehrini bazı haritalar gösterir, bazıları göstermez. Bir yolcu Lloyd'un vapuruyla buraya geldiği zaman hangi haritaların doğru olduğu üzerinde şüpheye düşer. Muhakkak ki burası İşkodra'ya gitmek üzere karaya çıkacak olanlar için bir durak noktasıdır. Ayrıca proje halindeki bir demir yolunun da çıkış noktasıdır. Ancak buranın, Adriyatik Denizi'nin geri kalan kıyılarından ayırt edilmesini sağlayan pek az fazlalığı vardır; kıyıda çürümüş bir iskele, biraz içeride birkaç baraka, bir han ve on kadar Türk askeri buranın bir kasaba olduğunu doğrular. Burada pek uzun bir zaman kalmanın akıllıca bir iş olmayacağını anlayarak burayı biran önce nasıl terkedeceğinizi düşünmeye başlarsınız. Uzun yıllar proje halinde kalan demiryolu hâlâ yapılmamıştır. Arabayla da gidemezsiniz çünkü araba bulamazsınız; bulsanız da arabanın geçebileceği yol yoktur. Bu yüzden zayıf,huysuz,yaşlı atlar ve bir de araziyi iyi bilen bir yerli kiralayıp, ülkenin içlerine dalarak İşkodra gölüne, oradan da aynı adlı kasabaya varmayı ümit etmekten başka çıkar yolunuz yoktur.

Türkiye'de görünüş itibariyle fazla bereketli topraklar yoktur ama kuzey Arnavutluk daha boş, daha az işlenmiş olup, diğer bölgelerden daha az çekicidir. Adriyatik kıyısıyla İşkodra arasında kasaba denilebilecek hiçbir yerleşme alanı görülmez; parmakla sayılabilecek kadar birkaç köy vardır. Yol üstündeki birkaç han yegâne sığınak yerleridir. Bunlara han demeye de şahit ister çünkü buralarda bir dilim ekmeği zor bulursunuz. İşkodra'ya varmadan biraz önce bir nehir üzerinde tahtadan bir köprü vardır. Köprünün öbür ucunda Türk gümrük binası bulunur. Gümrük vazifelileri köprünün öte yanında, ağızlarında kaçak tütünden sardıkları sigaralarıyla, üzerlerindeki kama yahut silâhlarla hindi gibi kabarıp kabadayılık taslayan yerli halka oldukça kibar

davranırlar; zararsız turistlere gelince onların bavullarını didik didik ararlar. Kasabanın girişinde konak ve kışla vardır. Bunlar geniş bahçeleri olan büyük binalardır. Vali ve askerleri akıllıca bir davranışla, istenmedikleri bir yer olan kasabanın içinde değil de bu bahçelerde talim yaparlar.İşkodra'nın, Arnavutların bulunduğu kısmı pis ve sıkıcıdır. Büyük binalar daha çok bir avlunun ortasında inşa edilmiş olup avlunun caddeye bakan tarafında beyaz bir duvar bulunur. Kasabaya gelişim buradaki en hareketli günlerden bir Pazartesiye rastladı. Hıristiyan Arnavutlar Pazartesi günleri evlenirler. İki tarafı yüksek duvarlarla çevrili kasvetli dar sokaklar bu düğün günlerinde kırmızı elbiselerle donanmış orta yaşlı kadınların teşkil ettiği düğün alayı ile bir anda şenleniverir. Kadınlar, gelini düğün evine getirirler; gelin de sanki evlenmeye rıza göstermiyormuş gibi davranarak gözlerini kapayıp nazlanır. Sonunda yakın akrabaları çarşaflar içinde gelini düğün evinin kapısından içeri itiverirler. Burada âyinleri tertipleyen papazlar "Don" ünvanını taşırlar. Uzun bıyıkları vardır çünkü Arnavutluk'ta sakal bıyık gibi fazlalıklara sahip olmayanlar saygı değer insanlar olarak kabul edilmezler. Çıkarlar söz konusu olduğu zaman da Roma kilisesi bu gibi durumlarda kılı kırk yarmaz. Buralar garip kişiliklere sahip insanlarla dolu tuhaf bir yerdir. Burada yaşıyanlar yaratıcılıktan ve birlik olmaktan öylesine mahrum insanlardır ki onlarda Arnavut ırkını belirleyecek siyasi görüş, sanat, din, edebiyat hatta yerleşmiş gelenek ve görenek gibi hususiyetler aramak boşunadır. Ama yine de boyunduruk altına girmeyi reddedip, hem sultan hem de papayı,sistemlerini kendi hususiyetlerine uygun bir şekilde belirlemeye zorlayacak bir şahsiyete sahiptirler.

Arnavutların, eski İlliryalıların soyundan geldiklerini söyleyebiliriz. İlliryalılar eskiden Adriyatik Denizinin

doğusunda ve Epir'in kuzeyinde yaşarlardı. Cesur, kolaylıkla yola gelmeyen boyunduruk altına alınması zor insanlardı.Herhangi bir medeniyeti zor benimserlerdi. Bunlardan başka İlliryalılar hakkında bilinen birşey yoktur. Bu hususiyetlerine bakılırsa İlliryalılar şimdiki Arnavutların ilk örnekleri yani atalarıdır. Ancak bu iki toplum arasında bir ilgi kurabilmek için önce Arnavut' un ne demek olduğuna bir bakalım.

Adriyatik Denizi'nin doğu kıyıları birçok defalar İslâv istilâsına uğramış ve onların kolonisi olmuştur. Ancak onlardan önce burada Arnavutların yaşadığını gösterir iki belge vardır; bariz fiziki hususiyetlere sahip bir ırk ve bu ırkın konuştuğu bir dil Arnavutça. Bu ırkın mensupları nispeten sarışın olup dünyanın en uzun boylu ve geniş kafalı insanlarıdırlar. Bunlar Avrupa'nın en bâriz bir etnik tipini teşkil ederler ve Fransız antropoloji uzmanı Deniker tarafından Dinar ırkı mensupları olarak vasıflandırılırlar. Bu gruba dahil kimselerin –Dalmaçyalılar, Hırvatlar, Karadağlılar, Boşnaklar ve birçok Sırp –büyük çoğunluğunun İslâv dillerini konuştukları ve kendilerini İslâv saydıkları bir gerçektir.Ancak yukarıda sözünü ettiğim fiziki hususiyetler bunlar da hemen hemen yok gibidir. İşte bu yüzden o uzun boylu, geniş kafalı insanların daha eski bir toplumdan gelme oldukları neticesine varırız. Üstelik İslâv dillerinin buralara sonradan yayıldığını, Arnavutça'nın da o doğuşu belirsiz İslâv dillerinden biri olmadığını bildiğimize göre bu dilin buralarda çok önceden yaşamış olan bir kavimin konuştuğu bir dil olduğu üzerinde tahmin yürütmemiz yanlış sayılmaz. Bu dilin hususiyetleri temelde Avrupa Aryan dillerinin hususiyetleriyle uyuşur. Bazı hususiyetleri de Yunanca ile benzerlik gösterir. Bütün bunlara rağmen Arnavutça öyle tuhaf ve keyfi bir dildir ki bunun Hintçe gibi parça parça, oradan buradan toplama bir dil olduğunu sanır-

sınız. Görünüşe bakılırsa, bu dilin konuşulduğu alan zaman geçtikçe genişlemiştir. Drin nehrinin güneyine ve Debre'nin batısına düşen Mirditler ülkesi adıyla bilinen bölgedeki yer isimlerinin hepsi Arnavutça'dır. Arnavutların yaşadığı diğer bölgelerdeki yer isimleri ise çoğunlukla İslâv isimleridir. XVI. ve daha sonraki yüzyıllarda İslâvların kuzeyden yaptıkları sürekli akınlar yüzünden buradaki halkın dar dağlık bir alana çekilmiş olması muhtemeldir. Rivayete göre, buralarda yaşayan birkaç kabilenin doğuşu bir Arnavutun bir İslâv kızıyla gayrimeşru olarak birleşmesi neticesi olmuştur.

Bugün Kosova ve Manastır'da olduğu kadar bitişikte bir Türk vilâyeti olan İşkodra'da da Arnavut vardır.Bir Yunan bölgesi olan Tesalya'nın batı kısımlarında Hidra' da ve Spezzia'da da Arnavutlara rastlanır. Hattâ görünüşe bakılırsa, bunlar bir zamanlar Atina'ya kadar bütün Yunanistan'ı işgal etmişlerdir. Mora'yı istilâ ettiklerini ise söylemeye bile gerek yok sanırım. Ayrıca İtalya'nın güneyinde ve Sicilya'da 80.000 kadar Arnavut yaşamaktadır. Bunlar Türk fethinden sonra kaçıp İtalya'ya sığınan Arnavutların torunlarıdırlar.

Arnavutlar yaşadıkları bölgelere göre çeşitli şekillerde adlandırılırlar. Bunlardan en çok bilinen ikisi Kuzeyli Arnavutlara verilen Geg ve Güneyli Arnavutlara verilen Tosk adlarıdır. Bu adlar tıpkı Amerikalılara verilen Yanki adı gibi pek hoşa gitmeyen isimlerdir. Gegler ve Tosklar birbirlerinden öylesine farklıdırlar ki âdeta iki ayrı millet gibidirler.

Gegler, İşkodra vilâyetinde, Kosova'daki İpek,Prisrend ve Pristine sancaklarında, Manastır vilâyetindeki Debre ve Elbasan'da yaşayan dağlılardır. Hotti, Klementi, Kostrati, Grudi gibi birçok aşiret ve klanlara bölünmüşlerdir. Bunlar yazları dağlarda geçirip, kış gelince Adriyatik kıyılarına inerler. Bu aşiretlerin içinde en dikkate değer olan Drin Nehrinin güneyindeki dağ-

lık bölgede yaşayan Mirditler aşiretidir. Bütün bu aşiretler devamlı olarak birbirleriyle kavga halindedir; kan davaları sürüp gider. Bu kavgalar onların doğuştan kavgacı oluşlarından ve belli bir meşguliyetlerinin olmayışından ileri gelir. Bu kavgaları, her zaman olduğu gibi dini düşmanlığa bağlamak hiç şüphesiz yanlış bir davranış olur;çünkü Arnavutlar din bakımından hiç tutucu değildirler. Maamafih böyle bir hataya düşmek tabiidir. Çünkü arasıra İşkodra'da şehirlilerle taşralılar arasında önce bir kargaşalık şeklinde başlayıp sonra kavgaya dönüşen hâdiseler olur. Şehirlilerin büyük çoğunlu müslüman, civarda yaşayan aşiretlerin büyük çoğunluğu ise hıristiyandır. Ancak bu kavga aslında bir din kavgası olmayıp haça kurşun sıkmak, camiye kesik domuz başı koymak gibi olaylar sadece eskiden beri süregelen kavgayı kışkırtma hadiseleridir. Bütün mensupları sadece bir dine –hıristiyanlığa– bağlı olan tek aşiret Mirditlerdir. Diğer aşiretlerin hepsi kısmen müslüman kısmen hıristiyandır.

Bütün Arnavutluğun sözde Türkiye'ye bağlı olduğu söylenir. Fakat İşkodra vilâyetinde bu bağlılık gerçektir. Burada bir Türk vali, birkaç Türk askeri ve bir Türk gümrüğü vardır; ancak Türk yasaları geçerli değildir.Buranın yerlileri her an döğüşmeye hazır oldukları halde, bunlar için mecburi askerlik yapmak söz konusu değildir. Umumiyetle askere gönüllü olarak yazılırlar. Arasıra ödedikleri öşürden başka vergi ödemeye zorlanmazlar. Bütün bunlar bir yana, hiçbir Arnavut, Türk kanunlarıyla ölüm cezasına çarptırılamaz;suçlunun kendi aşiretine teslim edilip kendi âdetlerine göre yargılanması gerekir. Yalnız Arnavutlar hırsızlıktan nefret ettikleri, hırsızlığı bir alçaklık olarak vasıflandırdıkları için hırsızlık suçu zanlılarının yargılanmasını Türklere bırakırlar. Ancak adam öldürüp parasını almak gibi onlara göre asilce bir davranışı hırsızlıktan ayırt etmek gerekir.

Valiye, bellibaşlı aşiretlerden seçilmiş delegelerden kurulu bir aşiret meclisi yardımcı olur. Aşiret meclisi İşkodra'da vali başkanlığında toplanır. Meclisin tasdikinden geçmeden hiçbir hüküm yerine getirilemez. Her aşiretin durumlara göre değişen bir teşkilâtı vardır.Aşiret şefine (Beyine) Türkçeden alınan bayraktar (Arnavutlar bunu bayraktor şeklinde söylerler) adı verilir. Yaşlılardan kurulu bir meclisin yardımıyla aşiretin olağan meselelerine çözüm bulunur, adalet yerine getirilir. En çok rastlanan hüküm suçlunun sığırlarına haciz koymak şeklindedir. Ayrıca her evden bir temsilcinin katıldığı bir genel meclis vardır. Bu meclis düzenli olarak bir defa ilkbaharda bir defa sonbaharda olmak üzere yılda iki defa toplanır. Fakat bir kan davasının başlaması yahut sona erdirilmesi gibi çok mühim durumlarda meclis üyeleri olağanüstü toplantıya çağrılır.

Vilâyet sakinlerinin Osmanlı kanunlarına uymaya zorlanmadığı İşkodra'da durum, Geglerin yaşadığı Kosova ve Manastır'da olduğundan daha iyidir. Osmanlı Hükümeti Kosova ve Manastır vilâyetlerindeki Arnavutların da hoşgörülü bir davranışı hak ettiklerini kabule isteksiz olup, askerlik hizmeti ve vergi ödeme konusunda onları umumi kanunlara uymaya zorlar. Netice olarak Arnavutlar devamlı olarak hoşnutsuzluk ve itaatsizlik gösterirler. Bu gösteriler arasıra isyan şekline dönüşür fakat dikkatli bir şekilde bastırılır.Bazan memurların yeri değiştirilir, askerler geri çekilir. Bir defasında iki mutasarrıf ve bir kaymakam halk tarafından bölge dışına sürülmüş ve bunlar çevredeki bir vilâyetin başkentine sığınmışlardı. Nahoş olayların anlatımında müthiş bir "Hüsn–i tabir" sanatına sahip olan Türk gazeteleri, mutasarrıflarla kaymakamın komşu vilâyetin valisinin yanında konuk olarak kaldıklarını ve terfi etmeyi beklediklerini yazdı. Tabii tam tersi oldu; mutasarrıflar ve kaymakam bir daha Arnavutluğa

dönmediler.

Aynı müstakillik din konusunda da görülür. Arnavutlar dünyevi işlerde olduğu kadar dini işlerde de tabii bir itaatsizlik gösterirler. Türk fethi sırasında bunlar sözde hıristiyandılar.Çünkü bunların düğün,cenaze gibi törenlerinde hâlâ Pagan âdetlerine rastlanır. Bu durum gözönüne alınırsa bunların Paganizm'den hıristiyanlığa geçişlerinin sathi kaldığı düşünülebilir. Sonraları hiçbir Avrupa ırkının yapmadığı şeyi yaparak seve seve müslümanlığı benimsediler. Bu inanç değişimi başlıca iki devirde; ilk olarak Türklerin fethinden hemen sonra, ikinci olarak XVII. yüzyılda oldu. XVII. yüzyıldaki din değişimi hemen hemen toptan oldu. Çünkü bu devirde Avrupalı müslümanlara iyi bir iş sahası açılmıştı.Fakat şimdiki asırda bile bazı aşiretler ve köyler çok ehemmiyetsiz sebeplerle dinlerini değiştirmişlerdir. Meselâ rivayete göre, birkaç köyde birden hizmet gören bir papaz ilk önce bir aşiretin köyüne uğrayıp, mantıksız bir şekilde sabahın köründe Aşai Rabbani okumakta ısrar etmiş; bunun üzerine o aşiretin mensuplarından büyük bir kısmı, sabahın erken saatlerinde papazı dinlemeye gitmektense müslüman olmayı yeğ tutmuşlardır. Genel olarak kuzeyliler hıristiyanlığa güneylilerden daha sadık kalmışlardır. Şüphesiz bunun sebebi müslüman Arnavutlara silâh taşıma izninin verilmiş olmasıdır. Bugün Gegler arasındaki hıristiyanlar Roma Katolik Kilisesine, Tosklar arasındaki hıristiyanlar ise Ortodoks Kilisesine bağlıdırlar. Kuzeyde hâlâ doğu adetlerinin görüldüğü söylenir. Arnavutlukta Roma Katolik Kilisesi Avusturya'nın himayesi altındadır. Halbuki Türkiye'nin diğer bölgelerinde bu kilise Fransa'nın himayesi altındadır.

Buralarda müslümanlık belirtileri pek azdır; camilere pek seyrek rastlanır, içki alenen içilir, bazı müslüman Arnavutların hâlâ Meryem Ana üzerine yemin ettikleri görülür. Buralarda çok bilinen şöyle bir hikâye anlatı-

lır.

Hz. Muhammed (S.A.) cennete gittiği zaman orada elinde bir davulla dikilip duran bir melek görür; onun neden orada davulla dikilip durduğunu sorar. Bu soruya cevap olarak şöyle derler: "Molla olsun, papaz olsun haham olsun, bir din adamı kendi çıkarını düşünmeden bir iyi davranışta bulunursa, bu melek bu sevindirici haberi ifade etmek üzere davula bir defa vurur."

"Çok dikkate şâyan" der Hz. Muhammed (S.A.) "Burada bekleyip meleğin davula vuruşunu görebilir miyim?"

Klavuz melek "Tabii" diye cevap verir. "Neden olmasın?.. Yalnız şunu belirtmem yerinde olur; bu melek Adem yaratılalı beri burada böyle durur. Ama şimdiye kadar bir defa olsun davula vurmamıştır."

Müslüman Arnavutların büyük çoğunluğu Bektaşi mezhebine bağlıdır.

Arnavutluk'ta ticaret, sanayi, tarım, sanat ve edebiyat tamamen ihmal edilmiştir. Burada en çok Avusturya malları tüketilir. Yerli sanayi yoktur. Halk giyecek ihtiyaçlarını evde kadınların elde ördükleri keten elbiselerle karşılar. Gerçi Avusturya'dan Arnavutluğa mal gelir ama liman şehirlerinden içerilere ulaştırılamaz çünkü ulaşımı sağlayacak yol yoktur. Giyecek ve yiyecek dışındaki ihtiyaçların birçoğunu köy marangozları ve gezici çingene demirciler sağlar. Köyleri çevreleyen birkaç tarla ve bahçenin dışında bütün araziler bomboştur. Zengin veya fakir, herkes her yerde her zaman aynı elbiseleri giyerler. Elbiseleri alacalı–bulacalı ama sanat değerinden mahrumdur. Evler, kiliseler, camiler hepsi basit biçimsiz yapılardır. Köyler küçüktür. Köy evleri, yüksek duvarları ve en üst taraftaki küçük pencereleriyle âdeta sığınak görünümündedirler.

Yerli edebiyat hemen hemen yok gibidir. Sadece İncil'in bâzı kısımları ve birkaç din kitabı Arnavutçaya

çevrilmiştir. Arnavut gazeteleri İtalya ve Brüksel'de basılır fakat Arnavutluğa doğru dürüst ulaştırılamaz. Son yıllarda protestan misyonerleri öncülüğünde, Korsika'da bir Arnavut okulu ve bir matbaa kurulması için teşebbüste bulunuldu. Fakat gerek Türklerin, gerek Yunanlıların, Arnavutçanın ömürsüz bir dil olduğunu ileri sürmeleri üzerine bu matbaa ve okul kurma teşebbüsü hak ettiği başarıya ulaşamadı. Söylendiğine göre, bir Yunan başpiskoposu, Arnavut matbaasını Yeni Ahit'i ve daha birçok dini eseri mukaddes kitaba ve ortodoks kilisesinin öğretilerine aykırı olarak yayınlamakla suçlamıştır.

Yabancı dille okuyup yazma bilen birçok Arnavut kendi dilleriyle basılmış yazılarla karşılaştıkları zaman bunlardan birşey anlamazlar. Bu belki de pek şaşırtıcı birşey değildir. Çünkü Arnavutçanın hangi alfabeyle yazılması gerektiği üzerinde hâlâ kesin bir karara varılmamıştır. Arnavutça hâlen dört alfabeyle yazılmaktadır.(*) Bu durumun mesulü kısmen, okullarda Arnavutça öğretilmesine ve eserlerin bu dilde basılmasına itiraz eden Türklerdir. Halbuki dil öğreniminin ve gelişmesinin yegâne vasıtası okullar ve kitaplardır. Fakat şurası da kabul edilmelidir ki; Osmanlı Hükümetinin bu şüphesi ve hoşgörüsüzlüğü sadece geçen birkaç yıla mahsustur. Bundan önce de pekâlâ Arnavut yazarlar vardı ama ne çare ki hemen hemen hepsi verimsiz sanatkârlardı. Arnavutların en tanınmış halk şarkıları bile Sırpların milli destanlarıyla kıyaslanamayacak derecede beceriksizce yazılmış, milli canlılıktan mahrum eserlerdir. İskender Beyin ihmalkâr vatandaşları hiçbir zaman

(*)Bazı Arnavutlar sadece Yunan alfabesini, bir diğer kısmı Kristoforides'in çevirdiği İncil'deki gibi Yunan ve lâtin alfabesini karışık olarak kullanırlar.Bükreş'te basılan Arnavutça eserler aslına uymayan çirkin görünüşlü lâtin harfleriyle basılır. Dördüncü olarak, sadece lâtin harflerinin kullanılması yönünden büyük çaba sarfedilmektedir.

onun kahramanlıklarını işlememişlerdır.

Basılmış eserlere bakılırsa tanınmış Arnavut hikâyelerinin birçoğu, bilinen Hint–Avrupa efsânelerinin Arnavutçaya uyarlamalarıdır.

Bu eserler Arnavutluğun ve Arnavut halkının hususiyetlerini pek az aksettirir. Şarkılar hususiyle İslâm tesiri altında bestelenmiş olup, vezin Türk ve Fars nazmından alınmıştır.

Geglerin yegâne meşguliyetlerinin birbirleriyle dövüşmek olduğunu söylersek gerçekten mübalağa yapmış olmayız.

Gegler kolaylıkla göç edebilen insanlardır; çünkü onları evlerine ve ailelerine bağlayan bağlar –vardır ama– çok zayıftır.

Üstelik tarihlerini Türkiye'nin diğer kısımlarında aramaya çıkanlar üstün zekâ ve kabiliyetleri sayesinde kolaylıkla iyi bir geçim yolu bulurlar.

Halbuki dağlık olması bakımından kendi ülkeleri böyle bir fırsata elverişli değildir.

Sosyal ve iktisadi bakımdan üstün olanlar memur olurlar, daha aşağı seviyede olanlar ise daha çok yapı ustalığını yahut kavaslığı seçerler.

İşkodra vilâyetinde ise daha çok çobanlığa rağbet ederler.

Arnavutluk'ta sosyal münasebetler konusunda iki durum görülür; birisi "Bessa" diye bilinen ve barış (Daha doğrusu ateşkes) mânâsına gelen, diğeri de "Gyak" adı verilen bir kan kavgası mânâsına gelen durumlardır.

Hemen her ailenin bir diğer aileyle eskiden beri süregelen bir kan davası vardır.

Bunlardan pek azı kapanmıştır. En küçük bir sebeple sürekli yeni kan davaları çıkar. Bir kan davasında bütün aşiretler yer alırsa akşama yakın belirli bir zamandan sonra yapılmak üzere sınırlanır. Gündüz çobanlar düşmanlarının kendilerine dokunmayacağından emin bir şekilde rahatlıkla sürülerini otlatırlar; gün batımına yakın bir zamanda kavga başlar. Alış–veriş için yahut bir başka sebeple kasabaya inmeleri gerekirse birkaç günlüğüne kavgaya ara verilir; işleri bitince gene kavga başlar.

Bütün bu kavga ve düşmanlığa karşılık Arnavutlar arasında kuvvetli arkadaşlık bağları da vardır. Bu bağlar iki gencin birbirlerini ömürleri boyunca koruyup desteklemek üzere yemin etmeleriyle kurulur. Bu yemin öyle bir mukaddestir ki; and içmiş ailelerin fertleri arasında evlenme olmaz. Söylendiğine göre Mirditler arasında iki arkadaş birlikte önce kutsanmış ekmeği yerler, sonra içine kanlarını damlattıkları şarabı içerler. Böyle kankardeşi olmuş iki arkadaş hakkında bir hikâye söylenir.

Bu iki arkadaş bir Türk kadınını severler. İkisi de aynı kadını sevdiklerini anladıkları zaman meseleyi, hançerlerini kadının kalbine aynı anda saplayarak çözümlerler. Onların bu davranışları çevrede takdirle karşılanır ama ölen Türk kadını yaşamış olsaydı, şüphesiz hıristiyan kardeşliği konusunda başka türlü düşünürdü.

Mirditler diğer kabilelerden sayıca daha kalabalık olup, bazı otoritelere göre 30.000'den daha fazladırlar. Bunlar adeta küçük, müstakil bir devlet teşkil ederler; başkent, prens ailesinin oturduğu Oroşi şehridir.Prens ailesinin 200 yıl kadar önce yaşamış Don Marku adlı bir cengâverin soyundan geldiği söylenir.

Geglerin büyük çoğunluğu üzeri siyah şeritlerle iş

lenmiş torbamsı bol pantalonlar (Şalvar) giyerler. Mirditler ise, sırf beyaz giyinirler. Bu kıyafet onları Geglerden ayırt eder. Mirditlerin kıyâfetleri belden kırmızı kuşaklı uzun yünlü bir ceket ve bilek kısmında iyice daralan beyaz pantalonlardan ibarettir. Ense kısmı dışında kafalarını tamamen usturayla traş ederler ve keçeden yapılmış kepler giyerler. Mirditlerin hepsi katoliktir;düğünlerde genç kızların giydikleri gelinlik yüzünden müslüman komşularıyla devamlı münakaşa halindedirler. Mirditler arasında kendine itibar sağlamayı gaye edinenler bir müslüman kızını kaçırmaya uğraşırlar. Kaçırılan kız belki de bu işe gönüllüdür. Ama kızı kaçıran taraf kız tarafıyla karşılıklı ateş teatisinde bulunmak zorunda kalır. Mirdit kadınları çoğunlukla başka hıristiyan kabilelerin fertleriyle evlenirler. Bâkire kaldıkları sürece Mirdit kadınlarının yakın aile çerçevesi dışındaki erkeklerle konuşmalarına izin verilmez. Bir erkek bir Mirdit kadınına kompliman yapmak gibi bir hataya düşmeyegörsün; ya kadın ya da kompliman yapan erkek öldürülür. Hususiyle bu fazla cana yakın ve sokulgan yabancıların bilmesi gereken bir kaidedir.

Güneyli Arnavutlar birçok yönden Kuzeyli Arnavutlardan farklıdırlar. Güneyliler "Tosk" adıyla bilinirler. Aralarındaki ilginin ne olduğu hiçbir zaman açıklanmamış olmasına rağmen Tosk adı umumiyetle "Tuskan" adıyla bir farzedilir. Yanya ve Preveze civarında yerli halk "Cham" adıyla, Prementi civarındaki bölgede yaşayanlar ise "Liap" adıyla bilinirler. Güneyli Arnavutlar "Fustanella" (*) verilen kıyafetleriyle diğerlerinden hemen ayırt edilebilir. Fustanella, balerinlerin giydiklerine benzeyen, kat kat dikilmiş olup dizlere kadar uzanan bir etekliktir. Şüphesiz, boylu poslu yiğit erkeklerin böyle kadınsı bir kıyafet giymeleri tuhaftır. Ancak elbisenin zamanla toz–toprak içinde kalıp kirlenmesi bu kadınsı görünüşü biraz azaltır.Temiz fusta-

(*) Yunan efsun askerlerinin giydiği eteklik. (Çevirenler)

nella giymek korkaklık ve tembellik belirtisi olup, etekliği temiz olanlar kınanırlar. Gegler tarafından hiç giyilmemesine rağmen fustanella sadece Tosklara mahsus bir kıyafet değildir; daha çok Yunanistan'da hususiyle Mora'da, hatta Vistriça vadisinin iç kısımlarında, köylük yerlerde Türkler tarafından da giyilir.

Tosklar resmen Osmanlı kanunlarına tâbi olup, askerlik yapmak ve vergi ödemek zorundadırlar.Geglerin aksine, kabileler halinde bölünmemişlerdir ve beylerin idaresi altındadırlar. Beyler, Osmanlı hükümeti tarafından tanınmış olup, bunlara bulundukları bölgeleri idare hakkı verilmiştir. Büyük şehirlerin civarında beylere pek rastlanmaz. Bey, hükümetin temsilcisi değil fakat bir ailenin reisidir; ama nispeten kaymakamlık yahut müdürlük mevkiine sahip olup hükümet yetkilileriyle devamlı irtibat halindedir. Daha yüksek mevkiler Türklerin elindedir. Fakat bazı yerli idareciler sultandan "Paşa" ünvanı almışlardır. Tosklar, Geglere nispetle daha mutedil, uysal ve medenidirler. Bunlar arasında kan davası hemen hemen yoktur; olsa da aşiretler yahut bölgeler arası değil, iki kişi yahut en fazla iki aile arasındadır. Maamafih Chomlar ve Liaplar kötü bir şöhrete sahiptirler. Son Türk–Yunan savaşından sonra bunların civarda büyük çapta yağma hareketine giriştikleri söylenir.

Bizim ölçülerimize göre, ıssız ve çorak olmasına rağmen güney Arnavutluk, kuzeye oranla daha verimlidir. Kuzeydeki çıplak barınmaya elverişsiz, demir–döküm artığı görünümündeki dağlar burada yerini meşe ormanlarıyla kaplı vadilere terkeder. Beylerin birçoğu üzerinde geniş çapta ekim yapılan büyük arazilere sahiptirler. Geg aşiret reislerinin basit evlerine kıyasla buradaki beylerin evleri gerçek birer saray olup ev sahipleri asilce bir konukseverlik gösterirler.

Bir defa Güney Arnavutluk'ta bir Arnavut beyine

konuk oldum. Eve bir iki mil kala beni bir atlı grup karşıladı. Beni selâmladıktan sonra bana kızarmış bir kaz uzattılar. Bu kaz konuklara sunulan yemeğin başlangıcıymış; çünkü Arnavut görgü kaidelerine göre, konuk gargantua iştahına sahipmiş gibi ağırlanırmış. Beyin evi, Türk konağı tarzında inşa edilmiş,âdeta gerçek bir kaleydi.Fustanella giyinmiş uşaklar oradan oraya koşuyorlardı. Fustanellalarının temizliği yüzünden kınanma korkuları da yoktu. Ev sahibim 50 yaşlarında,milli kıyafet giyinmiş bir adamdı. Onun yanında da diğerlerinin aksine bir redingot giymiş olan oğlu duruyordu. Beyin arazilerinden ve sığırlarından açılan sohbetin konusu rakı ve mezeye dönüştü. Daha sonra muhteşem bir ziyafet sofrası kuruldu. Bu bir bakıma beyin, konuğunu bağırına basma merasimiydi. Ben sofraya tek başıma oturmak zorunda kaldım; uşakların kimi odanın bir kenarında hizmet için bekleşiyor,kimi de boş tabakları kaldırıp,dolu olanlarını getiriyordu.Bey, omuzunda bir havlu, bütün itirazlarıma rağmen bana hizmet etmekte ısrar ediyor, alışkın olmadığım yemekleri kendi eliyle ağzıma götürüp ısrarla yedirerek, aklı sıra beni besliyordu. Bu müthiş ziyafet karnım burnuma gelinceye kadar sürdü. Neyse ki sonunda beyin babasının gelişiyle bu işkence sona erdi. Arnavutluğun bu kısmında orta yaşlı bir erkek ailenin reisi durumundadır. Yaşlılar ise yalnız belirli törenlerde ortaya çıkan ve hiçbir şey yapmayan, fakat akıllı ve tecrübeli oldukları için itibarlarını yalnız yararlı öğütler vermekle koruyan insanlardır. İşte beyin ebeveynine olan derin saygısı onu, beni tıka basa yemeğe zorlamaktan alıkoydu ve bey ellerini göbeği üzerinde birleştirip sakin bir şekilde bir kenarda durdu. Doğrusu ilk baştan böyle davransaydı böylesine daha çok sevinirdim. Beyin babası bir Türk üniforması giymişdi; "Paşa" diye çağırılıyordu. Bâb–ı Ali bu ünvanı ona, onun

gönlünü almak, hükümete karşı mutedil davranmasını sağlamak için vermişti. Barış siyaseti takip konusunda bu başarılı bir davranıştı. Paşa, çok ama iyi konuşuyordu. Arnavutlar doğuya has birçok hususiyetlerine rağmen Asyalı değil, Avrupalıdırlar. Yüksek mevkilerde bulunanlar siyasetten çok iyi anlarlar fakat bunun kendi ülkelerine hiçbir zaman yararı olmamıştır.

Arnavutluk'a ne zaman gelsem hep evlenme mevsimine rastlamışımdır. Sanki bütün izdivaç yılın iki–üç haftasına rastlamıştır.Arnavut erkeğinin yakasını bırakmayan kavga ve kötü yola sapmalar bu sıralarda diner. Arnavut görgü kadielerine göre, damat adayları civardaki mühim kimseleri ziyaret ederler. Benim konuk olarak kaldığım bey evine de o akşam üç damat adayı geldi. Böyle bir ziyarette damat adaylarının ağızlarını açıp bir tek kelime konuşmaları bile doğru değildir.Yakında olacak izdivacın sebep olduğu ağırbaşlılıkla, başlarını öne eğip, dilsiz gibi bir müddet oturduktan sonra geldikleri gibi sessizce selâm verip çıkar, giderler.

Ertesi sabah evde birşeyler olacağını sezdim.Etrafta esrarlı bir hazırlık havası esiyordu. Kapılar, evin içini kem gözlerden koruyan birer engelmiş gibi sıkı sıkıya kapatılmıştı. Nihayet bana, beyin büyükbabasının beni görmeye geldiğini, yanına çıkmamı istediğini söylediler. Dünyada böylesine yaşlı bir insanın varlığı olağanüstü birşeydi. Beni iç kısımdaki odalardan birine geçirdiler. Burada bir divanın üzerinde şu ana kadar gördüğüm insanların en yaşlısı ve en iri yapılısı oturuyordu. Bu adamın kapıdan bu odaya nasıl girdiğine şaşmıştım; muhakkak kapıyı bozup genişletmişlerdi. Çünkü aksi halde, bu adam asla bu kapıdan içeri girmiş olamazdı. Kafasındaki sarık arabacıların kullandığı şemsiyeler kadar genişti; bembeyaz bıyıkları adeta bir filin dişleriydi. Altın ve ipek şeritlerle işlenmiş bir elbise giymişti. Vücudunun her yanı tabancalar ve ya-

tağanlarla doluydu. Suratı kösele gibiydi; gözleri asalet ve sönmeye yüz tutmuş bir vahşeti ifade ediyordu. Oğlu, torunu, torununun oğlu ve diğer yakınları onun önünde elpençe divan, saygılı bir şekilde duruyorlardı. Benim de bu canlı dağın yanına oturmamı istediler. Bu yaşlı adamla olan sohbetimiz pek öyle ateşli bir tartışma şeklinde değil, iki dakikalık karşılıklı övgü şeklinde geçti. Yalnız konuşmanın bir yerinde, Türk vergi tahsildarlarının hiçbir şey alamadan geri çevrildiğinin doğru olup olmadığını sorduğum zaman konuşmama kulak verdi; gözleri parladı.

Toskların yaşadığı bölgeler kuvvetli bir Yunan tesiri altında kalmıştır. Arnavutluk'un güneyinde konuşma dili Arnavutça olduğu halde Yunanca da herkesce anlaşılabilir. Arnavutçayı buralarda resmi dil olarak ilân eden Tepedelenli Ali Paşa zamanından beri bu dil yazışmalarda da yaygın bir şekilde kullanılır. Taskların bir kısmı ortodoks hıristiyan, büyük çoğunluğu ise müslümandır; çünkü birçok yerlerde Türk fethinden sonra eski inançlarına bağlı kalmak isteyenler, dinlerini değiştiren diğer ırkdaşlarıyla başa çıkmanın imkânsız olduğunu görmüşler ve silâh taşıma hakkı gibi birtakım imtiyazlar elde edebilmek için onlar da müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bunun bariz bir örneği Pogonianı yakınlarındaki 66 köyde yaşayan Karamurtadlar hakkında, bana beyin anlattığı şu hikâyede görülür.

Hikâyeye göre; Karamurtadlar aşağı yukarı yüz yıldan beri hıristiyandılar. Ancak hemen yakınlarındaki Leskoviki'de yaşayan müslüman halkın sürekli saldırılarına karşı koyamayacaklarını anlayınca, birgün hepsi kilisede toplandılar; paskalya gününe kadar oruç tutacaklarına dair yemin ettiler ve azizlere, kötü yaşayışlarını değiştirecek mucizeler yaratmaları için dua edip yalvardılar. Eğer bu dilekleri yerine gelmezse hepsi birden müslüman olacaklardı. Paskalya günü geldi çat-

tı. Fakat ortada mucizeden eser yoktu. Bunun üzerine hepsi birden müslümanlığı kabul ettiler. Hemen ardından istedikleri silâh taşıma iznini aldılar ve Leskoviki' de yaşayan eski düşmanlarını kılıçtan geçirerek,topraklarını ele geçirdiler.

Arnavut tarihinde fazla dikkate değer olayların olmayışı pek şaşırtıcı değildir. Çünkü Kuzeyle Güney arasında yahut Kuzeydeki kabilelerle Güneydeki beyler arasında birlik yoktur. Kabileler arasındaki kavga ve düzensizlikler arasından dikkate değer yalnız iki isim çıkar. Bunlar İskender Bey ve Tepedelenli Ali Paşa'dır. İskender beyin mesleğinden ve kimliğinden daha önce kısaca söz etmiştim. İskender Bey görünüşte cesur bir adam üstün bir askerdi. Fakat milletini bir birlik haline getirmeyi yahut Türklere karşı koyabilecek güçte bir devlet kurmayı başaramamıştır. Onun ölümünden sonra Kuzeyli Arnavutlar, Osmanlı kanunlarına sürekli ve başarılı bir şekilde karşı koymalarına rağmen müslümanlığı kabul ettiler; Türk ordusuna asker, Türk hükümetine birçok değer memur verdiler.XVIII.yüzyılda Güneydeki Arnavutlarla Türkler arasındaki münasebetler daha yakındı. Güneyli Arnavutlar Yunanlılara düşmandı; dolayısıyla Bâb—ı Ali, Yunanlı kleptlerin ve armatollerin endişesiyle Arnavutları, Devrenci Paşa, yahut dağ geçitlerini denetleme müdürlüğü vazifelerine tayin etti. Böylece Epir, Acarnaia, Kuzey Tesalya ile Güney Makedonya'nın denetimi Arnavutların eline geçti.

Ali Paşa, Güneyli Arnavutların soyundan gelmeydi ve bu soyun bütün hususiyetleri görülebilirdi.(*) Güneyli Arnavutlar hem Yunanlıların efendisi olmak hem de Türklerin hakimiyetinden kurtulmak istiyorlardı.Fa-

(*)Ali Paşa bazan kendisinin bir Türk ailesinden gelme olduğunu söylerdi; fakat bu sadece Osmanlılara hoş görünmek için siyaset icabı uydurduğu bir yalandı.

kat bu iki arzu birbirine zıt idi ve ne Ali Paşa ne de Arnavut halkı, rastlantılar neticesi başarılı geçen bir hayatın getirdiği zevklerden başka yarar sağlayamadılar. Ali Paşa, Yanya'nın kuzeyinde küçük bir kasaba olan Tepeleana (Tepedelen) Beyinin oğluydu.Genç yaşta babasını kaybetti.Hakkında söylenenler doğruysa(Doğru olma ihtimali pek azdır.) asil bir aileden gelme olan annesi Khamko tarafından yetiştirilmiştir. Sağlığında annesi elde kılıç, adamlarına öncülük ederek kendisine saldıran ezeli düşmanları Gardiki halkının oğlunun malını mülkünü korumuştur. Ancak bu saldırılardan birinde kızıyla birlikte esir düşmüşler ve öylesine kötü bir davranışa maruz kalmışlar ki, iki kadın, Gardiki'de yaşayan bir tek kişiyi bile sağ bırakmayacaklarına,aksi halde rahat edemeyeceklerine dair and içmişlerdir. Ali' nin ilk ortaya çıkışı pek övülmeye değer bir şekilde olmamış; söylendiğine göre annesi ona bir öreke vererek; "Kılıç senin eline yakışmayacak anlaşılan... Sen bunu kullansan daha iyi olacak" demiştir. Hikâyeye göre en sonunda Ali Paşa gizli bir hazine bularak paralı askerlerden bir ordu kurup düşmanlarını dize getirmiştir. Atadan kalma mal ve mülkü geri aldıktan sonra Ali Paşa erkek kardeşini öldürtmüş, annesini hapsettirmiş; bir müddet sonra da annesi ölmüştür. Vazifesine sadık bir evlât olmamakla birlikte Ali Paşa, annesine yapılanları hatırlamış; yıllar sonra Gardiki'yi yağma etmiş,kasabanın bütün erkeklerini öldürtmüş ve 40 yıl önce annesinin ve kız kardeşinin çektiği acıların öcünü almıştır.

Aile şerefini kurtardıktan sonra Ali, kendisini müstakil bir prens olma yoluna adadı. Osmanlılara başkaldıran İşkodra paşasını dize getirmekte Osmanlılara yardımcı olarak Bâb–ı Ali'nin gözüne girdi ve Devrenci Paşanın muavini oldu. Bu mevkiye ulaştıktan sonra ilk iş olarak Osmanlı yetkililerine karşı kleptlerle birleşti

fakat bunun üzerine derhal mevkiinden azledildi.Hatalı bir iş yaptığını ve Bâb–ı Ali'nin gönlünü almanın kendisi için ne kadar yararlı olabileceğini görerek Türk Hükümetine para ve asker yardımında bulunup, eski itibarını tekrar kazandı; Tesalya'da Trikali Paşalığına getirildi. Buna ilâveten Yanya Paşası oldu. Yanya Paşalığına sahte bir fermanla geldiği söylenir. Böyle bir yükseliş ve en sonunda Bâb–ı Ali'nin bunu kabullenmesi, o zamanki vilâyet idaresi hakkında bize fikir verebilir. Bundan sonra Ali Paşa, artık yüksek politikaya girebilirdi. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında sırasıyla, önce Napolyon'la sonra da İngilizlerle müzakerelerde bulunarak Preveze ve Parga'yı alıp bu alanda büyük ustalık gösterdi. Suli kasabasını fethetmesi ise daha büyük bir başarıydı. Birçok kimse Suli halkının Yunanlı olduğunu sanır. Aslında bunlar kuzeydeki Mirditler gibi küçük müstakil bir devlet teşkil etmiş bir hıristiyan Arnavut kabilesinden gelmeydiler. Arta yakınlarında, arasından Cehennem Nehri Acheron'un geçtiği derin uçurumların yer aldığı bir dağ kümesi üzerinde yerleşmişlerdi. Ali Paşa, bu küçük toplumu kendisine bağlamak istedi; uzun kanlı bir savaştan sonra da bunu başardı. Savaş sırasında insanı duygulandırıcı bazı kahramanlık olayları oldu; kadınlar savaşta yer aldılar; bazan esir düşmemek için kendilerini uçurumlardan aşağı attılar. Suli halkının dini taassubunu alevlendiren Samuel adlı bir rahip de bir cephaneliği ateşleyerek maiyetindekilerle birlikte kendini havaya uçurdu.

Hayatta kalanlar İyon adalarına kaçtılar fakat 17 yıl sonra 1820 yılında Ali Paşa asi olarak ilân edildiğinde Türkler, Ali Paşa'nın en büyük düşmanı olan bunları tekrar eski yerlerine getirdiler. Ancak Sulililer, Türklerle geçinemediler; onların safında savaşmadılar. Aslında onlar kendilerine zulmeden Ali Paşa'dan,sanıldığından

daha az farklılık gösterirlerdi. Nitekim sonunda Yunanlılarla işbirliği ettiler; askeri bir teşkilât kurup Türklere karşı mücadeleye giriştiler.

Preveze, Parga ve Suli'yi aldıktan sonra Ali Paşa büyük, müstakil bir prenslik kurmuştu. Birtakım emirler çıkartıp sert bir disiplin yarattı;yollar yaptırdı ve halkı ticarete teşvik etti. Fakat sır dikkatleri üzerine çekmek için yaptığı iğrenç zulüm onun iyi idaresine gölge düşürür. (Kendisine, verdiği ağır cezalardan övülerek söz edildiği zaman sevindiğini söylerler.) Yunanlılara karşı tutumu zaman zaman değişmiştir. Kuvvet kazanıncaya kadar onlarla dost geçinmiş fakat kendini yeterince kuvvetli hissedince yavaş yavaş sistemli bir şekilde armatolleri yok etmeye çalışmıştır. Ne var ki kader onu Yunanlılarla tekrar anlaşmaya zorlamış ve Ali Paşa son günlerinde Yunan istiklâlinin savunucusu ve Türklerin baş düşmanı olarak bilinmiştir.

Onun başarısı ve cesareti Bâb—ı Ali'nin dikkatini çekmiş; 1820 yılında Sultan Mahmud onu ezmeye karar vermişti. İlk olarak Ali Paşa mevkiinden azledildi ve paşalık ünvanını sultanın seçtiği paşa adayına devretmesi istendi. Türklerden ümidini kesince Ali Paşa açıkca Yunanlıların davasını kabullendi. Yunanlılardan ve Arnavutlardan meydana gelen bir meclis topladı; onlara kendisinin, Osmanlılara karşı, her türlü —Dini, siyasi— hürriyetinin savunucusu olduğunu söyleyerek bir de anayasa vaad etti. Fakat vaadleri inandırıcı, verdiği sözler de kısa zamanda yapılabilecek işler değildi. Zaten yaşadığı müddetçe onun Yunanlılarla olan bağlarının ne kadar zayıf olduğu meydana çıkacaktı. Fakat Ali Paşa hadisenin, Bâb—ı Ali'nin hakimiyeti dışında, müstakil bir prenslik kurmanın ve silâhlanıp sultana karşı koymanın imkânsız olmadığını göstermiş ve Yunanlıların karar vermesine büyük tesiri olmuştur.

Sultanın emri üzerine Ali Paşa, mevkiini terketmeyi

reddettiği zaman üzerine, Hurşid Paşa kumandasında bir ordu gönderildi. Hurşid Paşa, onu birkaç adamıyla birlikte Yanya kalesinde kıstırdı. Ali Paşa burada mahsur kaldığını anlayınca hazinesini bir cephaneliğin üstüne yerleştirip kendisi de üzerine oturarak, üzerine saldırdıkları takdirde kaleyi havaya uçuracağını ihtar etti. Hurşid Paşa ise buna; "Teslim olmazsa gelip fitili kendim ateşleyeceğim!" şeklinde karşılık verdi. En sonunda Ali Paşa, sultanın kararını öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilen haberci geri gelinceye kadar, Yanya gölündeki bir küçük adaya çekilmeye razı oldu. Ancak sultanın kararının gelmesine gerek kalmadı çünkü Ali Paşa bu adada öldürüldü. Dünyadaki en sadakatsiz, en güvensiz insanlardan biri olmasına rağmen Türklerin kendisini kendi oyununa getirebileceklerini unutmuştu. Yanya'da dolaşan bir söylentiye göre Türk askerleri onu, uyumakta olduğu odanın döşeme tahtaları arasından ateş ederek öldürmüşlerdi. Daha yaygın bir başka söylentiye göre, Ali Paşa, arkadaşı ve aynı zamanda Mora valisi olan Mehmed Paşa tarafından ziyaret edilmiş; birbirlerini dostça selâmlamak üzere eğildikleri anda Mehmed Paşa ansızın kılıcını çektiği gibi Ali Paşa'nın kalbine gömmüştür. 1822 yılında Ali Paşa ile üç oğlunun ve torununun kesik kafaları İstanbul'a gönderilmiş ve sarayın dış avlusunda ibret olsun diye teşhir edilmiştir.

Şüphesiz Ali Paşa Yunan istiklâl davasına yardımcı olmuştur ama onun ve onun gibilerin Yunanlılara yaptıkları da hatıralarda korkunç izler bırakmıştır. Doğu ülkelerinin birçoğunda şöyle bir söz vardır; "Tanrıdan ümit kesilmez". yani; "Aldırma, bir gün gelir herşey düzelir." Bunun Yunanlılar arasında söylenişi ise şöyledir: "Tanrıdan ümidini kesme; Tanrı Arnavut değildir."

Ali Paşa hadisesinin neticelerinden biri de Bâb-ı Ali'nin Arnavutlara olan güveninin kaybolmasıdır. Yu-

nan istiklâl savaşından sonra dört güçlü Arnavut şefi —İşkodra'nın verasetle başa gelen son paşası Mustafa, Yanyalı Veli Bey, Silâhtar Poda Paşa ve Arslan Bey— şahsi kırgınları bir kenara atarak Türklere karşı ortak bir gaye etrafında birleştiler. Sadrazam Reşid Paşa, bu hareketi önlemeye karar verdi ve ancak Ali Paşa'ya yakışır diyebileceğimiz bir oyunla işe başladı. Genel bir af çıkararak bütün Arnavut beylerini barışçı bir görüşme yapmak üzere Manastır'da vereceği büyük ziyafete davet etti. Veli ve Arslan Beyler başta olmak üzere yaklaşık olarak 500 kişi bu çağrıya uydu ve hepsi dikkatle karşılandılar. Ancak ziyafetin verileceği meydanda yerlerini alırlarken birdenbire Osmanlı askerleriyle çevrilerek hepsi birden öldürüldüler. Arslan Bey, Türk çemberini yarıp kaçmayı başardıysa da, takip edilerek kasabanın birkaç mil dışında öldürüldü. Bundan sonra geriye sadece güneydeki Silâhtar Poda Paşa ile kuzeydeki Mustafa Paşa kalmıştı. Kendisini Yanya'nın sahibi ilân etmiş olan Silâhtar Poda Paşa, kolaylıkla yola getirildi ve bütün Epir hâkimiyet altına alındı. Mustafa Paşa ise biraz çetince bir cevizdi; ancak diğer hıristiyan ırkların Arnavutlara olan kökleşmiş düşmanlığı sayesinde ele geçirildi. Pirlepe'de feci bir yenilgiye uğradıktan sonra İşkodra'da kıstırıldı ve teslim olmak zorunda kaldı. Bundan sonra Bâb—ı Ali verasetle geçen paşalığı kaldırarak bu mevkiye Türk paşaları memur etti.

Bu tarihten sonra Arnavut halkıyla ilgili olup, kayda değer pek az siyasi hadise vardır. 1880 yıllarında Arnavutların birliğini ve bağımsızlığını hedef alan bâzı Arnavut beyleri Arnavut ittifakını kurdular. Sık sık bu ittifakın Türklere karşı olmadığını ve Osmanlı yetkililerinin, Bulcigno'nun elden çıkmasıyla Avrupa devletlerini protesto etmek için bu ittifakı desteklediklerini duymuşumdur. Ancak sonraları Türkler bu ittifaktan telaşa düştüler ve cemiyeti dağıttılar; Mirdit beyi Pip Prink

Doda'da dahil olmak üzere cemiyetin ileri gelen üyelerini sürgüne gönderdiler.

Bugünlerde Bâb–ı Ali, Arnavutluk'un durumundan endişeli görünmekte; bu konuda çekingen davranmakta ve bir harekette bulunmaya yanaşmamaktadır. Bir bakıma Arnavutların sevgisi azalmıştır; Türkleri sevmemekte ve Türklerin anladığı tarzda iyi bir idareye bile ters düşen adetlerine karışılmasına gücenmektedirler. Fakat böyle bir gücenmeden doğacak tehlikeleri hesaba katarak onların bir birlik kurmadaki milli beceriksizliklerini de hatırlamamız gerekir. Arnavutluk'ta hiçbir şey yok fakat sadece muhalefet vardır –Kuzeyin Güneye, aşiretin aşirete, beyin beye muhalefeti. Arnavutlarda aile bağları bile zayıftır.Çünkü Avrupa'nın tesiriyle köle ticareti sona erince Arnavutlar zenci hizmetçi ihtiyacını karşılamak üzere kız çocuklarını satılığa çıkarmışlardır. Bir kere birleşmiş olsalardı, Karadağ'ın yaptığı gibi istiklâllerini muhafaza edememeleri için ortada hiçbir sebep kalmazdı. Halbuki daha ilk zamanlardan beri her kabile, istilâcıları destekleyerek, kendilerine yarar sağlamaya çalışmıştır. Gerçekten Arnavutlar bugün elde etmiş oldukları yarı bağımsızlığı kendi cesaretlerinden daha çok Türklerin takip etmiş olduğu siyasete borçludurlar. Birçok bakımdan, Arnavutlar Avrupa'nın Kürtleri sayılırlar. Her iki toplum da Türklere ve aynı şekilde hıristiyanlara zararları dokunan kanun tanımaz kabilelerdir. Azıcık sebat ve metanet gösterildiği takdirde bunların akılları başlarına getirilebilirdi. Fakat şu gerçek gün geçtikçe su yüzüne çıkmaktadır ki, Osmanlı İmparatorluğu, hıristiyanlıkla müslümanlığın çarpışma alanıdır ve hıristiyan ırklar ilk fırsatta imparatorluktan kopacaklardır; yetkililer ise müslümanlara karşı bir davranışta bulunmaktan gün geçtikçe kaçınmaktadırlar. Arnavutlarla, Kürtlerle ve Araplarla bozuştuğu taktirde bir rezalet çıkacağını ve böyle birşeyin, İslâm ale-

minin lideri olarak sultanın kutsi karakterini tehlikeye sokacağını düşünen Bâb–ı Ali bu toplumlarla olan münasebetlerinde son derece titiz ve çekingen davranmaktadır. Müslümanların en küçük bir hoşnutsuzluk belirtisi merkez hükümeti felce uğratır. Belki en başta zararlı çıkanlar hıristiyanlar olduğu için eşkiyalığın hoş görülmesi pek şaşılacak birşey değildir. Ama Türklerin, kendi memurlarının vilâyet dışına sürülmesine, kendi askerlerinin itaatsiz fakat biraz sıkı tutulduğu takdirde yola gelebilecek bir toplum tarafından yollar yapmalarının önlenmesine göz yummaları da doğrusu tuhaftır.

Siyasi alanda Arnavutluk Türkiye için pek tehlike teşkil ediyor sayılmaz çünkü Arnavut yurtseverliği Arnavutluğun içinden çıkan bir duygu değildir. Milli hareketle ilgili gazete ve kitaplar Bükreş'te, Brüksel'de okunmaz. İşin asıl acınacak tarafı da şu ki; Türkler, Arnavutların okullarda öğrenim görmelerine bir türlü izin vermezler ve Arnavut dilinin varlığını anlamazlıktan gelmeye çalışırlar. Fakat bu şikâyet pek yerinde olmakla beraber Arnavutların büyük çoğunluğunun bu konu üzerine eğildiklerinden yani öğrenim görüp, dillerini geliştirmeye ve yaymaya çalıştıklarından şüphe ederim. Arnavutlar her zaman herşey için hatta bir hiç için dövüşmeye hazırdırlar. Birçoğu, her zaman Türklerin safında dövüşmeye hazır oldukları halde bir felâket anında Türkleri zayıf taraflarından vurabilirler. Ancak bunlar, Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan gibi, Türk İmparatorluğundan ayrılıp müstakil bir devlet kurmak için birleşme belirtisi göstermemektedirler.

Makedonya üzerinde yayılmış dikkate değer ve büyük ehemmiyet taşıyan bir ırk daha vardır– Ulahlar (*) yahut Rumenler. Bunlar, insana şu ilk bakışta yüzü bel-

(*)Ulah: Osmanlıların Moldovya'da (Boğdan), Erdel'de ve Balkan Yarım adasında yaşayan Rumenlere verdikleri ad.

li belirsiz görünen fakat aslında resmin başlıca hususiyetini aksettiren insan yahut hayvan tablolarını hatırlatırlar. Aynı şekilde, Ulahlar hakkında hiçbir şey görmeden hiçbir şey duymadan Balkanlar'da gezip yaşarsınız tabii gözünüz açılıncaya kadar— sonunda Makedonya'da yaşayanların büyük çoğunluğunun aslında Ulah olduğunu anlayıverirsiniz. Ulahların bu garip gizlenişlerinin birçok sebepleri vardır. Bunlar hâlâ, eskiden Bulgarların ve Sırpların yaptıkları gibi kendilerini Yunanlı olarak tanıtırlar. Ulahlar 1900 yılına kadar bir millet yahut dini cemiyet olarak tanınmamışlardı ve bir dile sahip oldukları halde hâlâ bir başka dili —Yunanca— konuşmaktadırlar. Yabancılara Ulah olduklarını sezdirmezler. Ulahlar köylerini, en emin yer olan tepeler üzerinde çukur yerlerde, hemen hemen en yüksek ve en az görülebilen yerlerde kurmuşlardır. Bu adetlerinin aslı, İslâvların, Bulgarların ve Avarların ovalık yerleri istilâ ettikleri zamana dayanır ve aynı zamanda bunların Türk vergi tahsildarlarından kurtulmalarına da yaramaktadır. Kışın kar ve çamur, bu köyleri ulaşılmaz bir hale sokar; yazın ise köyler hemen hemen boşalır; köylerde sadece kadınların bir kısmı kalır. Her Ulahın, hayvan sürülerini otlatma hususunda doğuştan gelen bir sevgisi vardır; birçokları çobandır. Fakat belki de uğraştıkları işlerin en başında "Kiracılık" gelir. Kiracı, atları ve katırları olan ve bunları yolculara kira karşılığında veren yahut bu at ve katırlarla ülkenin orasında burasında dolaşıp, tüccarlık ya da seyyar satıcılık yapan kimseye verilen isimdir. Yaz aylarında Tuna ile Pindus arasında dolaştığınız takdirde, buralardaki dağ geçitlerinde, tozlu ovalarda, parlak, zeki bakışlı, yakışıklı fakat kabaca giyinmiş Ulahların idare ettiği yük beygiri kervanlarına rastlamamanız mümkün değildir. Bunların nasıl olup da Doğu dünyasında daha mühim bir yer edinmediklerini merak edersiniz. Ama öyle görünüyor ki

bunlar böyle bir yer edinmeyi pek istememişlerdir.

Ulahların, en kalabalık oldukları bölge, Yunanistan'ın kuzeyine ve Makedonya'nın güneyine açılan Pindus dağ silsilesidir. Trikkala–Yanya yolu üzerinde, sokakları kayalara oyulmuş merdivenlerden meydana gelen ve evleri âdeta kayalara yapışmış konik midyeler gibi dağlara yaslanan Metsovo kasabası, bir bakıma bunların başkenti sayılır. Daha seyrek olarak bunlar, Türkiye'de Berat ve Koritsa civarında, Bulgaristan'da İsker Nehrinin yukarı kısımlarında ve Vratza'nın kuzeyinde yerleşmişlerdir. Ayrıca Tuna prenslikleri dahilinde de görülürler ve kuzey Sırbistan'daki, Transilvanya'da Morava'nın doğusundaki, Bukowina ve Beserabya'daki nüfusun da mühim bir kısmını bunlar teşkil ederler. Dalmaçya ve İstriya'da da Ulahların bulunduğu söylenir. Bu çeşitli topluluklar –Rumenler ve Ulahlar– siyasi ve benim kanaatimce fiziki bir unsur meydana getirmezler. Fakat ehemmiyetli bir lenguistik unsur meydana getirirler ve gelin evinin kapısı önüne yağ dökmek gibi, aslı Romalılardan gelen doğum yahut evlilik törenlerinde tatbik ettikleri birtakım âdetleri vardır. Makedonya'daki Ulahların ve Tuna'nın kuzeyindeki Rumenlerin konuştukları diller tıpatıp aynı değildir.Ama her ikisi de eski Roma yahut şimdiki lâtin dilinin birer lehçesidirler. Lâtin dilinden gelme olan Fransızca, İtalyanca, İspanyolca gibi dillere âşina olanlar, Ulahların konuştukları bu dili pek saçma ve kaba bulurlar.Fakat bu dilde türetilmiş kelimeler, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca gibi lâtin asıllı dillerde olduğundan çok daha lâtincedeki kelimelere benzer. Rumenlerin ve Makedonya Ulahlarının konuştuğu diller fonetik olarak birbirlerine çok benzerler. Bunlar arasındaki asıl farklılık kelime bakımından kendini gösterir. Bu iki dildeki ortak lâtin unsuruna ek olarak Rumence'de, Ulah dilinde olmayan bir miktar Yunanca kelime vardır. Bundan başka bu

iki dil arasında, hususiyle karışık zamanlı bileşik cümlelerdeki fiil çekimi bakımından ehemmiyetsiz farklılıklar görülüp Ulah dili bâzı fonetik hususiyetler gösterir. Ancak bu iki dilin özlerindeki ayrılık su götürmez bir gerçektir. Bizim önümüze çıkan asıl mesele, nasıl olup da aynı lâtin lehçesinin hem karpatlarda Tuna ovalarında, hem de Makedonya ve Tesalya dağlarında konuşulduğudur. Halbuki Ulahların güneydeki varlığını açıklayacak bir Rumen istilâsını yahut göçünü bildiren hiçbir kayıt yoktur. Makedonya ve Tesalya'ya akan göçebe kabilelerden bir teki lâtince konuşuyor olsaydı bundan haberimiz olurdu. O halde bu bölgedeki lâtin unsurunun İslâvlardan önce var olduğunu kabul etmemiz gerekir. V. ve VI. yüzyıllarda Balkan Yarımadası'nda ve Tuna'nın kuzeyindeki illerde şüphesiz lâtince konuşulmaktaydı. Sonraları Yunanca'nın resmi, ticari, edebi ve dini bir dil olma hususunda yerini gittikçe sağlamlaştırdığı da bir gerçektir. Ancak Yunanca esasen bir kıyı dili olup, iç kısımlardaki köylülerce konuşulmamaktaydı. Evet, Tuna'nın kuzeyinde M.S. 400–600 yılları arasında lâtince konuşulduğunu ispat edecek bir delil yoktur. Fakat kısa bir olayı hatırlatan,Romalılardan kalma bir söz şimdi bile sık sık duyulur: "Torna, torna fratre!" Bu söz M.S. 587 yılında Makedonyalı bir katırcının bir diğerine söylediği bir söz olup hikâyesi şöyledir:

Comentiolus zamanında, Avarlara karşı 587 yılında ilân edilen seferberlik sırasında, katırlardan birinin üzerindeki yük yere düşer. Katır sahibinin bundan haberi yoktur; arkadan gelen katırcılar ise durup, yükü yerine yerleştirmeye pek gönüllü olmadıkları için içlerinden biri yükü düşen katırcıyı uyarmak için; "Torna torna, fratre! –Geriye dön, kardeşim!" der. Öndeki katırcı bu ikazı yanlış anlar; önden düşman geldiğini zannederek geriye dönüp koşmaya başlar.

Şüphesiz lâtin dilini konuşan bu toplumlar farklı

soylardan gelmedirler. Roma lejyonerleri ve sömürgecileri Tuna'nın hem kuzeyindeki hem güneyindeki halka hatırı sayılır derecede İtalyan kanı aşılamış olmalılar. Aynı şekilde Yunan tesiri de sadece fikri alanda kalmış olamaz. Ancak bu ırkın gerçek öğesi mutlaka bölgedeki asıl yerliler olsa gerek. İşte bu yüzden, tıpkı Arnavutların aslının, İlliryalılardan gelme olduğu gibi, Tesalya, Makedonya ve Bulgaristan'daki Ulahların da eski Trakyalılardan gelme olduklarını söylemek pek hatalı olmaz. Fakat her iki halde de bu neticeler bu konuda bildiklerimize pek fazla bir katkıda bulunmazlar. Bu, lâtince konuşan toplum, birkaç asır boyunca, İslâv olduklarını bildiğimiz göçebe kabileler tarafından aralıksız saldırılarla tedirgin edilmişler ve istilâcıların en mühim tesiri de herhalde dil alanında olmuştur. Tuna'nın kuzeyindeki Ulahların konuştuğu dilde büyük nispette İslâvca kelimeler olmasına rağmen lâtin unsuru ağır basar. Muhtemelen, buralarda yaşayan halk arasında İtalyan kanı ağırlıktadır ve belki de, dillerinin özünü yitirmeyen Bulgarların ve Avarlar, Kumanlar, Peçenekler gibi kabilelerin buradaki devamlı varlıkları,bura halkının konuştuğu dil üzerindeki İslâv tesirini zayıflatmıştır. Tuna'nın güneyinde ise İslâvca, diğer bütün dilleri ovaların dışına sürmüş fakat Arnavutça ve lâtince, dağlarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Öteki dilleri konuşan toplumlar da tabii korunma yerleri bulmak için ve daha çok yüksek yerlere karşı sevk–i tâbi'ye dayanan bir sevgiye sahip olduklarından dağlara çekilmişlerdir. Lâtince konuşan toplumların dağlardaki en büyük yerleşme alanı Pindus ve Agrapha dağlarıdır ve bura halkının konuştuğu dilde hatırı sayılır derecede Yunan unsuru bulunur.

Ulah tarihinde Arnavutlarınkinde olduğundan daha az kayda değer hâdise vardır. Ulahlar hakkında yapılan açıklamalara ve beyanatlara tenkitçi gözüyle baktığı-

Ulah tarihinde Arnavutlarınkinde olduğundan daha az kayda değer hadise vardır. Ulahlar hakkında yapılan açıklamalara ve beyanatlara tenkitçi gözüyle baktığımız takdirde, eski tarihçilerin ve bir dereceye kadar şimdiki otoritelerin bile Ulah adını millî yahut lenguistik mânâda değil de basit bir çoban mânâsında kullandıklarını görürüz. Ancak bunlar XI. ve XII. yüzyıllarda siyasi bakımdan oldukça büyük ehemmiyet taşırlar. Tesalya bir zamanlar Büyük Eflâk adıyla bilinirdi. M.S. 1160 yılında bu bölgeyi boydan boya dolaşan yahudi seyyah Tudelah Benjamin, bölgedeki Ulah şehir ve kasabalarının ihtişamından ve halkın mutluluğundan söz eder. Büyük Eflâk–Bulgar İmparatorluğunun kurucuları da görünüşe bakılırsa Ulah'dı. Bu İmparatorluğun kuruluşunu, Bizans Sarayının sığır vergisini çoğaltma teşebbüsüne karşı çıkarılan bir isyan hazırlamışsa, şundan pekâlâ emin olabiliriz ki bu isyan üzerine ilk kışkırtmalar Ulah çobanlarından gelmiştir. Böyle olmakla birlikte bu çobanlar isyana katılmamışlar, sadece harekete güç katmışlar; hız vermişlerdir. Bundan sonra, geçen birkaç yıla kadar siyasi alanda Ulahlardan pek ses çıkmamıştır. Bunlar, Arnavutlar gibi kendi aralarında savaşmamışlar; sadece sürülerine bakmışlar; para biriktirmişler, bütün bu zaman içinde kendilerini Yunanlı olarak tanıtmışlardır.

Makedonya, milli propagandist teşkilâtların mücadele sahası haline geldiği, Yunanlıların aslında, Bulgar, Bulgar görünenlerin gerçekte Sırp, kısacası herkesin aslının, taşıdığı isimden başka bir milliyete sahip olduğu meydana çıktığı zaman Ulah unsuru haliyle en ehemmiyetli duruma geldi; Makedonya'da yaşayanların birçoğunun gerçekte Ulah olduğu görüşü ortaya çıktı. Tabii bu durum Romanya'nın yararına oldu. Manastır'da ve daha birçok yerlerde Ulah okulları açıldı; bir Ulah piskoposun vazifelendirilmesi için, Apostol Margariti

diye birisinin başı çektiği bir dalgalanma oldu. Margariti, Yunan tesirini kırmak için çok çalıştı ve başardı da... Bu sayede Türkleri kendi safına çekti. Ancak Ulah propagandası dini yönden zayıftı. Ortodoks Kilisesi, Bulgarlarda olduğu gibi, bir bölgede konuşulan bir dilin, o bölgenin dini dili olması gerektiğini, buralarda o bölgede yaşayan ırktan piskoposlar vazifelendirilmesini ve dini kitapların da bölgede konuşulan dilde olması gerektiğini kabule hiçbir zaman yanaşmamıştı. Ancak Ulahların durumu Bulgarlarınkinden daha berbattı.Halkın büyük çoğunluğunun Ulah dilini konuştuğu bölgelerden bir tekinde bile bir papalık'a rastlamak imkânsızdı. Halbuki çeşitli piskoposluk bölgelerinde dağınık halde yaşayan Ulahlar birleştirilip bir Ulah piskopos vazifelendirilebilirdi. Ancak ne patrik (Yunan) ne de Exarch (Bulgar) böyle bir kararı tasdike yahut bir Ulah piskopos görevlendirmeye yanaştılar. Harekete asıl kuvvet Bâb—ı Ali'den geldi. Yunanlılar ve İslâv devletleri, Türkiye sınırları içinde birtakım toplumların Yunanlı , ya da İslâv olduklarını ispatladıkları zaman, etnografya ilmine pek kulak asmayan Türkler bunun sadece, topraklarının ilhak edilmesi için hazırlanan bir oyun olduğunu düşündüler . Fakat Rumenler, Pindus bölgesinde Rumenlerin yaşadığını ispat ettikleri zaman bu zararsız ilmi bir görüş olarak kabul edildi. Yunanlıların ve İslâvların, hiçbir şey bundan daha çok zorlarına gitmezdi. Anacak Romanya hiçbir zaman Pindus bölgesine hem hudud olamadı; bu bölgeyi kendi topraklarına katmak gibi bir ümide de kapılmadı. Bu yüzden, Pindus'daki ve diğer bazı yerlerdeki toplumların Yunanlı yahut İslâv olarak tanınmayışı, hıristiyan nüfusun büyük çoğunluğunu isteklerinden doğan tartışmalara en uygun cevap olmuştur. Üstelik Ulahlar ve Türkler çok iyi geçiniyorlardı. Vergi tahsildarları geldiği zaman Ulah köylerini bomboş buluyorlardı. Zaten

bundan alan da satan da memnundu. Şu veya bu sebepten— belki de her ne şekilde olursa olsun şehitliğe karşı tabii bir isteksizliğe sahip olduklarından— Ulahlar hiçbir zaman savaşa taraftar olmamışlardır. Türk—Yunan Savaşı'ndan sonra Teselya'daki Ulahlar, yaşamakta oldukları bölgenin değil Osmanlı idaresi altında kalması için Avrupa devletlerine ricada bulunmuşlardır. Ulahlar, bunu gerçekten samimi olarak istemişlerdi. Çünkü bunlar, hiçbir siyasi gayesi yahut ihtirası olmayan hıristiyanların Türk idaresi altında pekâlâ mutlu ve huzur içinde yaşayabileceklerinin ispatıdırlar.

Ulah eğitim ve öğrenimi için katlanılan bütün zahmet ve meşakkatlere rağmen Ulah edebiyatı Arnavutlarınkinden bile daha kısır kalmıştır. Bununla birlikte Ulah edebiyatında bir hayli tesirli ve tanımlayıcı güce sahip bir miktar şarkı ve peri masalları vardır. Bu efsanelerdeki olağanüstü kahramanlar umumiyetle Türkçede olduğu gibi, "Cin" diye bilinirler. Fakat masalda geçen olayların çoğu bize klâsik mitolojiyi hatırlatır. Bu benzerlik belki de Ulah dilinin lâtin asıllı oluşundan ve Ulahların Yunan tesiri altında kalmasından ileri gelmektedir. Meselâ Perpillita masalında üç kahraman vardır; bunlardan avcı olan ve gölde yıkanan peri kızlarını seyrettiği için geyik şekline sokularak cezalandırılıp, kendi köpekleri tarafından parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir tanesi bize Actaeon'u hatırlatır. Pegasus masalındaki Ballia adındaki uçan at, bize ister istemez Achilles'in atları Yantos ve Bailos'u hatırlatıyor. Bunlardan başka Ulah edebiyatında aklı kullanmayı öğreten fabller vardır.

Ulah edebiyatında dikkate değer bir başka eser de "Arta Köprüsü"dür. (*) Hikâyede, ülkenin kralı üç duvarcı Ulah kardeşi huzuruna çağırıp onlara nehir üzerine bir köprü kurmalarını emreder; köprüyü yedi yıl

(*) Bu hikâye Arnavut edebiyatında da vardır ve adı "İşkodra Köprüsü" dür.

içinde bitiremezlerse bunu canlarıyla ödeyeceklerini söyler. Üç kardeş hemen işe koyulurlar fakat gündüz inşa ettikleri kısımları geceleyin ırmak sürükler götürür. Böylece altı yıl geçer. Yedinci yılda bir kuş gelip kardeşlerin en büyüğüne, küçük kardeşinin karısını köprünün temeline diri diri gömdüğü takdirde durumun düzeleceğini söyler. Bunun üzerine büyük kardeş, küçük kardeşinin karısını yemek getirmeye yollar; bu arada kardeşlerine durumu anlatır. Hikâyede korkunç ihanet sahneleri vardır, çünkü kadın geri döndüğünde kocasının ağlamakta olduğunu görür; sebebini sorduğunda kocası, yüzüğünü temeldeki çukurlardan birine düşürdüğünü söyler ve karısından çukura inip yüzüğü bulmasını ister. Kadın çukura iner inmez diğer iki kardeş, kadının, hiç olmazsa çocuğunu emzirmek üzere duvarda bir küçük delik bırakmaları için yalvarmasına rağmen, üzerine bir duvar örerek onu diri diri gömerler.

Ulahlar doğuda siyasi bir ehemmiyet taşıyacak gibi değildirler; sadece Osmanlı İmparatorluğunu desteklemeye meyilli oldukları görülür. Bunlar ortodoks inancına, takdire şayan bir sadakat gösterirler ve kanaatimce bir teki bile islâm yahut katolik inancını kabul etmemiştir. Fakat bütün bunlara karşılık gayretkeş değillerdir; bunların bir "Millet" olarak tanınması ve bir Ulah kilisesinin kurulması için ilk talep kendilerinden ziyade Rumen ırkdaşlarından gelmiştir. Bunlar bir bakıma Ulah olmaktan memnuniyet duyarlar ama Ulahların en mühim hususiyeti olan "Herşeye burnunu sokup sıkıntı yaratmama" olup onların milli bir hareket göstermelerine engel olur. Gene de Ulahlara basit çobanlar ve köylüler gözüyle bakılmamalıdır. Birçokları banker ya da varlıklıdır ve bunların gezmeye olan sevgileri,başka ülkelere iş seyahatlerine çıkmalarını sağlar. Yılın büyük bir kısmında boş kaldığı halde, bunların yerleşmiş oldukları kasabalar çoğunlukla İslâvların ve Yunanlıların-

kinden daha iyi inşa edilmiştir. İri yapılarıyla mütenasip olarak Ulah kadınları, başlarına, işlenmemiş gümüşlerle süslü kalın başörtüleri giyerler. Lâtin dilinin tesirinden olsa gerek, Ulahlar şarkta pek rastlanmayan sağlam bir mimari zevkine sahiptirler. Bütün binalara geçici birer sığmak gözüyle bakan Türkler binaların nasıl yapılmış olduğuna pek aldırmazlar. Hıristiyan tebaları ise fazla dikkati çekmemek için heybetli yapılar inşa etmekten kaçınırlar. Halbuki Ulahlar sağlam taş binalar yapmakta ve bunları yarı Avrupa tarzında, rahat mobilyalarla döşemekte büyük ustalık gösterirler. Hatta evinde konuk olarak kaldığım bir Ulah, kırılmış olan bir pencere camının yerine kahverengi kâğıt değil, yeni bir cam takmıştı. Bu, benim kanaatimce Doğuda pek nadir rastlanan bir ilerlemedir.

XI. BÖLÜM

1907

Geçen son sekiz–dokuz yıl içinde Türkiye'de pek fazla ehemmiyet taşıyan hadiseler görülmemiştir; ancak bu tabii hiç hadise çıkmamıştır manasına gelmez. Hemen hemen her yıl Osmanlı dominyonlarında bir huzursuzluk, kriz yahut bir ultimatomlar serisi görülür.Bütün bunlar alelâde bir devleti şiddetle sarsacak hadiselerdir; fakat Bâb–ı Ali'ye pek az tesir eder. Böyle şeyler onun yapısına uygundur; önünü görmeyecek derecede öfkeye kapılmaz; buna karşılık en ufak bir dürtme onun ataletini bozabilir; onu harekete geçirebilir.Geçen yedi yıl içinde Bâb–ı Ali bu gibi olaylar yüzünden kimbilir kaç defa zorlanmış, kaç defa tehdit edilmiştir. Zannedersem Midilli iki defa işgal edilmiştir. Fakat bu gelişmeler, tehditler yahut fiili hareketler öylesine sık tekerrür etmiştir ki, bu konuda kesin ve doğru bir neticeye varmak imkânsız hale gelmiştir. Baskı zoruyla Bab–ı Ali belki biran baş eğebilir ama hiçbir korku yahut endişe onun ilerde tekerrür edebilecek olaylardan sakınmasına yaramaz. Tam aksine, Avrupa devletlerinin önüne daha dikenli meseleler itip onları meşgul ederek kendi yolunda yalnız kalır.

Bu arada İstanbul'un durumunda da bir değişiklik olmamıştır. Bu şehir hâlâ komik bir trajedinin oynandığı bir tiyatro sahnesidir; bir tiyatro ki, oyuncuları birbirlerini katleder, eski dünyanın fikir ve hareketleri tamamen zıt modern bir çevrede kendisini hâlâ muhafaza eder; fakat teferruat öyle kuvvetli ve dikkat çekicidir ki, öfkeden ziyade ilgi yaratır. 1906 yılında Bedir Han aşiretinin yıkılışı da bu cins bir oyun idi.

Bedir Han aşiretinin eriştiği mevki, Türk siyasetini belirleyen bir örnektir. Aşiretin reisi Musul'da bir kürt şefiydi; uzun zaman Osmanlı hükümetine kafa tutmuştu; fakat sonunda şerefiyle teslim olup kırk oğluyla birlikte İstanbul'a yerleşti. Bunlar burada, tıpkı Anadolu'da olduğu gibi, kanunları hiçe sayıyorlar, hükümet

temsilcilerine kafa tutuyorlardı. Bazen emirlere uydukları oluyorsa da bunu nezaket yahut siyaset icabı yapıyorlardı. Adeta müstakil prensler gibi yaşıyorlardı; daha doğrusu böyle yaşamalarına göz yumuluyordu. Muhakeme edilmekten muaf olmaları bir yana,erişebildikleri her yerde yargı organı kendileriydiler. Bu yazdığım hadiseler cerayan ederken aşiretin reisi Ali Şamil Paşa idi. Herkesin korktuğu bir adamdı. Kendisine karşı koymaları halinde onlara saldırmak için silâhlı bir çete kurmuştu. Hatta adamlarını mühim devlet memurları üzerine salmaktan bile çekinmezdi. Üsküdar'daki evinde, canının istediği kişiyi sorgusuz sualsiz kapattığı bir zindan vardı. Bir defa taşralı, hali vakti yerinde bir Türk'ü İstanbul'a gelirken yakalattırıp zindana atmış, nizami asker teşkilâtının bütün direnme ve emirlerine rağmen adamı bırakmamıştı. En sonunda Türk, epey yüklü bir miktar fidye ödeyerek kurtuldu. Bu Türk birkaç yıl önce Bedir Han aşiretinden birinin bir valiliğe tayin edilişini protesto edenlerden biriydi. İşte şimdi aşiretin intikamı alınmıştı.

Aşiretin bir başka ferdi de sarayda protokol görevlisi olup, önceleri Türk Diplomatik Servisinde kâtip olarak çalışan Abdurrezzak Paşa idi. Kozmopolit bir insandı; gece elbiselirini giyip elçiliklerde verilen partilere gider, briç oynardı. Fakat akrabalarının birçoğu gibi o da kanun tanımaz, baş eğmez bir mizaca sahipti. İşte o sıralarda Üsküdar Valisi Rıdvan Paşa'nın sağ kolu olan Ahmed Ağa, belediye görevlisi olarak Üsküdar'a gelmiş ve Abdurrezzak Paşa'ya komşu olmuştu. Abdurrezzak Paşa ile Ahmed Ağa arasında, evlerinin önündeki kaldırım yüzünden bir münakaşa çıktı. Abdurrezzak Paşa bu hadiseyi kendisine yöneltilen bir hakaret olarak telâkki ederek Ahmed Ağayı evine çekip adamlarına dövdürdü ve onu bir helâya kapadı. Bunun üzerine Rıdvan Paşa işe karışmak zorunda kalmıştı;Ab-

durrezzak Paşa'dan Ahmed Ağa'yı salıvermesini istedi; red cevabı alınca adamlarını Abdurrezzak Paşanın evine saldı. Şiddetli bir çarpışmadan sonra bir kürt öldü; birkaçı yaralandı ve Ahmed Ağa kurtarıldı. Abdurrezzak Paşa bunun üzerine, Rıdvan Paşa sanki bir soyguncu reisiymiş gibi ona kafa tuttu. Hadise sonunda ölen ve yaralanan kürtlerin durumuyla da hiç bir adli merci ilgilenmemişti.

Daha sonra Bedir Hanlar, Ali Şamil Paşa başkanlığında bir aile toplantısı yaparak, aşiretin bir ferdine hakaret ettiği gerekçesiyle Rıdvan Paşa'yı öldürmeye karar verdiler. Bu iş için dört kürt ayarlandı ve Boğazın Asya kıyısında, Rıdvan Paşa'nın sık sık ziyaret ettiği bir yerin yakınında bir ev kiralandı. Şimdi dikkatinizi bir noktaya çekmek isterim; kürtler polisin dikkatini başka yöne çekmek için kendilerine tütün kaçakçısı süsü verdiler. Kaçakçılık, şüphesiz polisin cezalandırması gereken bir suçtur. Ancak suikastçıların serbest kalabilmeleri hatta kaçakçılığa göz yumulması için yüklü bir miktar rüşvet yetecektir.

Rıdvan Paşa, İstanbul'daki herkes gibi, Bedir Hanların intikam almak isteyeceğini biliyordu. Kendisi bölgenin asayişinden sorumluydu; başındaki tehlikeyi,hatta suikastçıların kimler olduğunu bile biliyordu.Ancak kendisini koruyacak güçte değildi. Kendisini zehirleyeceklerinden değil fakat gündüz gözüyle vurulmaktan korkuyordu. Rıdvan Paşa'nın korunmak için sultana başvurduğu fakat bu müracaatın boşuna olduğu söylenir. Abdurrezzak Paşa sarayda sözü geçen bir kişiydi. Rıdvan Paşa adamlarını onun evine saldığı zaman saray çevresinde bir yaygara koparmıştı. 23 Mart günü Rıdvan Paşa trenden inip evine doğru giderken kürtler onu dokuz kurşunla yıktılar. Aşiretin reisi Ali Şamil, polisin cinayet faillerini salıvermesini istedi; red cevabı almasına rağmen onları kendisinin cezalandıracağını söy-

leyerek teslim aldı fakat hasiphaneye değil askeri kışlaya kapattı.

İnanılmayacak gibi görünüyor ama sultan cinayeti işletenleri cezalandırmakta önce tereddüt etmişti. Belki de Bedir Hanlar imparatorlukta kuvvetli bir birlik teşkil ediyorlardı. Ancak devlet vazifelileri Rıdvan Paşa'nın başına gelenlerin ilerde kendi başlarına da gelebileceğini düşünerek sultana, Bedir Hanların birtakım ihanet plânları hazırladıklarını ima eden tekliflerde bulundular.

Netice çok çarpıcı oldu. Buraya kadar, adaleti hiçe sayan bu kavgacı kürtlerin cezasız kalmalarına şaşmamak elde değildir. Ancak bundan sonra kürtler yaptıklarının tam karşılığını aldılar. Gerek İstanbul'da gerek taşrada olsun son kavgalara karışmış olsun olmasın aşiretin bütün ileri gelen fertlerinin Tripoli, Yemen gibi uzak yerlere sürülmesine ilişkin gizli emirler çıkarıldı; cinayetten üç gün sonra 26 Mart gecesi kırktan fazla kürt tutuklandı; Boğaz'da hazır bekleyen gemilere bindirilerek sürgüne gönderildi. Bunu cinayet faillerinin yargılanıp hüküm giymeleri takip etti. Neticede Bedir Han aşiretine mensup en ileri gelen 15 kişinin Tripoli' de gizli celseyle hususi bir komisyon tarafından yargılanmasına karar verildi ve kürtler yargılandılar. Ali Şamil, Abdurrezzak ve bir tanesi daha ölüme mahkûm edildiler. Diğerlerinin de pek fazla yaşamadıkları söylenir. Söylendiğine göre yargılama esnasında Ali Şamil ansızın başsavcının üzerine saldırıp onun boğazından ısırarak öldürmüştür. Bu belki bir uydurmacadır ama Üsküdar'ın eski valisinin halkın nazarında nasıl bir insan olduğunu gösterir.

Geçen on yılda Türkiye'nin ve Balkan devletlerinin birbirleriyle olan münasebetlerinde dikkati çeken bir değişiklik olmuştur. Bu devletler, hususiyle İngiltere için, doğu meselesinin mihveri olmaktan çıkmışlardır.

Artık asıl tehlike uzakdoğuya kaymıştır. Aşağı yukarı 1875'den 1895 yılına kadar, bilhassa seksenlerde, hakimiyetindeki Balkan devletleriyle birlikte Avrupa Türkiye'si dünya barışı için en büyük tehlike idi. Hıristiyan çetecilerinin ve başıbozukların kanunsuz gidişatı her an Avrupa devletlerini bir savaşa sokacak hale gelmişti. Saraylar, dışişleri bakanlıkları, gözden ırak Bulgar köylerindeki arbedelerin akisleriyle dolup taşıyordu. İlginin buradan çekilmiş olması pek şaşılacak bir şey değildir. Asıl şaşılacak şey Büyük Britanya gibi uzak, denizci bir devletin, ticari bir ehemmiyet bile taşımayan doğu Avrupa toplumlarıyla neden bu kadar uzun bir süre ilgilenmiş olduğudur. Bunun cevabı hiç şüphesiz X. yüzyılın yarısında sahneye çıkan Rusya korkusudur. Bu korku İngiliz siyaseti için bir kâbus idi. Birara bu duygu o hale gelmişti ki, Rusların en küçük bir hareketinin ardından muhakkak daha başka emellerin çıkacağını düşünmek alışkanlık olmuştur. Söylendiğine göre, Rusya denizlere açılmak istiyordu; bunun için de Türkiye'yi, İran'ı ve Hindistan'ı fethetmeyi gaye ediniyordu. Bu doğru olsa bile dış dünyaya açılmak üzere bir çıkış yeri kazanmak için bunca zahmete katlanmak gerçekten akıl kârı mıdır; diye düşünülebilir. Ancak İngilizlerin yıllarca ulaşmak istedikleri hedef bu gayreti bozmak idi; başardı da. Sonra zamanla Rusya korkusu azaldı. Hatta İngiliz–Rus ittifakıyla bu korku ortadan kalktı denilebilir. Bulgar Prensi Alexander zamanında Rusya'nın Bulgaristan'ı ilhak etmeyi tasarlaması, bu devletin dış dünyaya açılma çabasında olduğunu düşündürdüğü gibi, Japonya ile savaşa girmesi de Rusların hâlâ aynı gayeyi taşıdıklarını ortaya çıkardı. Rusya'nın sabırlı davranışı ve durgunluğu onun Balkanlarda fiili bir müdahaleye girişmek niyetinde olmadığını açıkca belli ediyordu. Rusya'nın niyetlerindeki gizliliğin artmasıyla Balkanlar eski ehemmiyetinin büyük bir kısmı-

nı yitirdi. Türkleri Ruslara karşı desteklerken, haliyle desteklediğimiz devletin, hıristiyan tebaasına iyi davranmasını biliyorduk. Bu haklı ve tabii bir duygu idi. Fakat zorla kabul ettirilen bu gidişin sağgörülü olup olmadığı şüphe götürür. Bu gidişin sağgörülü olmadığı, Anadolu'da değil, İstanbul'un içinde, Boğaziçi'nde,hıristiyan toplumun tam ortasında, 1896 yılında silâhlı birtakım adamların kanunsuz davranışlarının önlenememesi ve cezalandırılmaması ile anlaşıldı. Üstelik yavaş yavaş kaybolmakta olan Rusya korkusu ve insancıl duyguların faydasızlığı, artık İngiltere'nin Türkiye ile olan münasebetlerinde aktif bir rol oynamasını engellemiştir. Türkiye, Avusturya yahut İspanya gibi hâlâ dikkate değer bir ülkedir ama bizim politikamıza daha fazla yön vermemektedir.

Son on yıl içinde Türkiye'de en güçlü ve en ehemmiyetli seviyeye gelen Avrupa tesiri muhakkak ki Almanya'nın eseridir. 1898 yılında Alman İmparator ve İmparatoriçesi Kudüs'e giderken dört günlüğüne İstanbul sarayını ziyaret ettiler. Ermeni olaylarından sonra devlet başkanları sultana karşı soğuk davranıyorlardı. Bu yüzden Alman İmparatorunun mukaddes şehri ziyarete giderken sultanı da ziyaret etmesi birçok tenkidlere yol açtı. Bu ziyaretin neticesi, Mezopotamya'yı belki eski refahına kavuşturacak olan Bağdad demiryolunun inşaatı Almanlara verildi.Almanların Türklerden edindikleri bu menfaat Türkiye için bir kayıp sayılmazdı. Bugün Almanya'ya Makedonya'nın Balkan devletleri arasında bölüşülmesi gibi bir toprak kaybına en büyük engel gözüyle bakılabilir.

Almanya'nın bu davranışı şiddetli tenkitlere maruz kalmıştır; çünkü bir hıristiyan devletin kendi siyasi emelleri uğruna, sultanın hıristiyan tebaya baskı yapmasına göz yumması, dürüst ve insancıl bir davranış değildir. Ancak Büyük Britanya'nın bu işe karışmaya

hakkı var mı, yok mu bilmem. Kırım Savaşından bu yana yıllar boyu Türklerin müttefiki ve destekleyicisi idik. Ancak ittifakı bozmamız kızgınlığımızdan ziyade, Lord Salisbury'nin de söylediği gibi, yanlış at üzerine oynadığımızı anladığımızdandır. Ayrıca Almanların yerine özür olarak şöyle diyebilirim; sultanla ve Bâb–ı Ali ile yapılan bu anlaşmayla hiçbir şey kaybedilmiş değildir. Eskiden İstanbul'daki İngiliz elçiliği, Osmanlı padişahı ve Türk Hükümetiyle sık sık anlaşmazlığa düşmüştür. Devamlı şikâyet, öfke ve protesto şeklindeki bir siyaset pek az yarar sağlamıştır. Çünkü, bunca ısrarlarımıza rağmen istediğimizi elde edememişizdir. Birtakım prensiplere dayalı olarak, ermenilerin hayatlarının bağışlanması yahut bazı imtiyazlar verilmesi şeklindeki istekleri doğulu hükümdarlara pek kabul ettiremezsiniz; bu haklar dostça yapılan bir rica şeklinde istendiği zaman daha kolay elde edilebilir.

Geçmişte İngiltere'nin şimdi de Almanya'nın Türkiye'ye karşı davranışları oldukça dikkate değer. Çünkü bu davranışlar Avrupa'da ve Asya'nın batısında görülen dinin devlet ile münasebeti üzerindeki farklı görüşleri belirtir. Avrupa devletleri Türk İmparatorluğu ve onun hıristiyan tebaları arasındaki uzun ve karışık mücadelelerden ileri gelen dertlerin birçoğu toplumların tabiatlerine hassalarına ve mesuliyetlerine zıt düşen farklı fikirlerinden doğmuştur. Ortaasya'daki (Bu umumileştirmeye uzak doğudakileri katmamamız gerekir.) Müslüman ve Hindu krallıkları Avrupa devletlerinden daha basit ve toplu bir kuruluş düzenine sahiptirler. Bunlarda, dünyevi ve ruhani kuvvet birleştirilmiş olup ikisi birden yürürlüktedir. İslâmiyet sadece eğitim kurumlarına ve ibadet yerlerine uygun bir manevi sistem olarak desteklenmez; devlet politikasında da bir bütün olarak yer alır. İslâmiyet düşmanı devletin de düşmanı demek-

tir. Askerler güçlerini islâmiyetten alırlar; halkın refahı yahut felâketi doğrudan doğruya Allahın isteğiyle olur. Nazariye ve tatbikat insan hayatında mümkün olduğu kadar birbiriyle uyuşur. İç politika olduğu kadar dış politika da aynı prensiplere göre düzenlenir. Fakat Avrupa devletlerinde nazariye ne olursa olsun, onun uygulamasında siyasete, dini baskılara göre yön verilmez. Şüphesiz, birçok büyük politikacının, fikirlerini hıristiyanlık prensiplerine göre biçimlendirdiklerini,köleliğe karşı kışkırtmalar gibi manevi hareketlerin, hükümetlerin siyasetlerine yön verebileceğini inkâr etmiyorum. Ancak doğulu hıristiyanların çok aşikâr bazı konuları ihmal etmesine ne demeli? Meselâ bugün Kudüs' ün kutsi kesimleri müslümanların elindedir ve buralarda müslüman askerler nöbet tutmaktadır. Haçlılar bunu hıristiyanlığa karşı bir hakaret şeklinde vasıflandırmışlardır ama bugün kimse bu saygısızlığın umurunda bile değildir. Acaba misyonerler gönderilmesi ve insancıl unsurların arttırılması için bağışlarda bulunanlar arasında binde bir tanesi, kutsi şehrin müslümanların elinde olmasından üzüntü duymakta mıdır? Avrupa'da tarihi yerler konusunda pek hassasiyet yoktur. Alman imparatorunun Kudüs'ü sırf dindarlığından dolayı ziyaret etmemiş olması da muhtemeldir. Aynı şekilde hıristiyanlar arasında bir bağlılık ve dayanışma da pek görülmez. Bu bağlılık ve dayanışma duygusu en çok Rusya' da görülür ama bu duygu Prens Lobanow'un ermeniler yararına küçük parmağını bile oynattıracak kadar kuvvetli değildi. Bu belki de Rusların ermenileri kendileri kadar hıristiyan saymadıklarından ileri gelmekteydi.

Alman idaresinde din ile dışişleri tamamen ayrılmış gibi görünür. Burada hangi gidişin en iyi olacağına dair bir hesaplama yapılır ve hiçbir dini görüşün bu gidişe karıştırılmasına izin verilmez. Büyük Britanya idaresinde ise idare unsurları daha karışık ve çapraşıktır. Bizim

meclislerimizde alınan kararlara siyasi ve insancıl unsurların her ikisi de aynı nispette tesir eder. Türkiye ile olan münasebetlerimizde hiçbir zaman makul bir siyaset de takip etmemişizdir. Halbuki Doğu Kilisesiyle elele verip, Türklere karşı kahramanlık ülkülerini gerçekleştirmek yerine Türklerle bir anlaşmaya varıp hıristiyanlara iyi davranmalarında ısrar ederek, belki Rusya'yı hedefinden alıkoymak ve doğulu hıristiyanlara yardım etmek gibi gayelerimize ulaşabilirdik; bu imkânsız da değildi. Fakat hiçbir zaman böyle kararlı bir yol tutmadık. Bu durumda bizim Türklerle olan dostluğumuz, her türlü yıkıcı, milli arzuları teşvik etme ve herhangi bir fırsatta Osmanlı topraklarını bu milletlere terketmeye dönüştü. Öte yandan doğulu hıristiyanlara yardımlarımız da lâfta kaldı. Bizim sözlerimiz Makedonya ve Anadolu köylüsüne tercüme edildiği zaman onlarda şöyle bir intiba bırakmıştı; biz onların boyunlarından Türk zincirini çıkaracak, onları, anladıkları tek hürriyet şekline muhtar idareye kavuşturacaktık. Ancak burada her zaman bir yanlış anlaşılma olmuştur. Evet, Bulgaristan'ın muhtar idareye kavuşması için çok şeyler yaptık ama ermenilere ve Makedonyalılara boş ümitler aşıladık. Bunun tek sebebi şudur; bizim politikacılarımızın yegâne gayeleri, Osmanlı İmparatorluğundaki hıristiyanlar tarafından kabul edilebilecek bir çözüm yolu bulmak değil, İngiliz halkını ve parlamentoyu tatmin edecek şekilde izahatlarda bulunmak ve en azından "Biz yapabileceğimiz kadarını yaptık" demek olmuştur. Atılan nutuklar ve Mavi Kitaplar (*) Bâb–ı Ali'ye yönelttiğimiz sayısız protesto ve tekliflerin şahitleridirler. Fakat bu vesikaların hepsi Avrupa görüş açısıyla kaleme alınmış olup, İngilizlerin hoşuna gidecek prensip ve görüşlerle doludur; Osmanlı idaresi üze-

(*) Mavi Kitaplar: İngiliz Parlamentosuna yahut diğer resmi dairelere ait kitaplar.

rinde müspet tesir yaratmaz.

1905 – 1906 ermeni hadiseleri şiddetli toplum kavgaları karşısında Avrupa devletlerinin harekete geçemeyeceğini, Avrupa umumi efkârının da şaşırmış olmakla birlikte,harekete geçmek için ısrar edecek kadar uyanmadığını göstermiştir. Bu olaylar aynı zamanda, Türk dimağının nasıl çalıştığını, Türk mizacını bilmeksizin, yeter derecede mahalli bilgi sahibi olmaksızın Osmanlı İmparatorluğunun işlerine körü körüne karışmanın ne kadar faydasız, hattâ tehlikeli ve hatalı olduğunu da ispatlamıştır. Büyük Britanya'da da herhangi bir teşebbüste bulunmaya karşı bir isteksizlik başgöstermiştir. Son yıllarda diğer devletlerle işbirliği yapma, bir yenilik ve gelişme getirebilecek her türlü teklifi destekleme konusunda takdire değer bir gönüllülük göstermiş, ancak kendimiz bir teklifte bulunmamışızdır. Üstelik birtakım topluluklar Makedonya üzerine dikkat çekmeyi ihmal etmedikleri halde, bir zamanlar Bulgar ve ermeni taraftarlarının yarattıkları gibi bir çalkalanma olmamıştır. Sadece Makedonya meselesine, içindeki toplumlardan hiçbirinin bir diğerinden daha iyi olmadığı karmakarışık bir bulmaca gözüyle bakmaktayız.

Öte yandan Türkler arasında islâmiyet, din ve devlet işlerini birarada yürütme temâyülü kuvvet kaybetmekten ziyade güçlenmektedir..Son birkaç yıl içinde islâm âleminde birçok kımıldanışlar görülmüştür. Bunlardan en mühimi, Hindistan'da, müslümanların inançları sarsılmadan Avrupa öğrenimi görebilmeleri için, Seyyid Ahmed'in bir yüksek okul açması şeklindeki gelişmedir. Mısır'da da buna benzer bir adım atılmıştır.Osmanlı İmparatorluğundaki Genç Türkler'in arzuları da aynı temâyülü göstermektedir. Ancak Genç Türkler'in gerek içtimai gerek siyasi bir reform yaratması bakımından attıkları adımlar pek başarılı olmamıştır.

Başlangıçta zoraki olmakla beraber islâmcılık cere-

yanı da mühim bir yer tutar. Bu cereyan, padişahın gerçek halife ve bütün islâm alemince kabul olunması gereken dini bir hükümdar olduğu fikrine dayanır. Daha önce bu iddianın doğruluğunun şüpheli olduğuna, ilâhi bir düşünce olarak savunulamayacağına değinmiştim. Üstelik bu düşünce Fas sultanının pek yerinde olan iddialarıyla da çatışma halinde olup Hindistan'da pek az kişi tarafından benimsenmiştir. Fakat bu fikir Türkiye' de müstebit ve kurnaz olan padişah tarafından halka birçok yollarla kabul ettirilmiştir. Üstelik Hicaz demiryolu tamamlanıp Mekke yakın kontrol altına girince sultanın dini prestiji ve üstünlüğü artar gibi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun zaman zaman Avrupa devletleriyle giriştiği yersiz çatışmaların cevabı belki de bu konunun ardında yatmaktadır. 1906 yılında Türk askeri yetkililerinin durup dururken Akabe yakınlarında Mısır sınırını geçmeleri son derece tehlikeli bir şekilde havayı gerginleştirmişti. Dört yıl önce aynı olay Aden Körfezi'nin iç kısımlarında cereyan etmişti. Bir çatışma halinde karşısındakini ezip geçecek güce sahip bir devletin böyle kasten öfke yaratması bir delilik gibi görülebilir. Ancak sultanın muhataplarının islâm âleminden olduğunu; sultanın, sınırdışındakilere, islâmiyetin cihanşümul temsilcisi ve koruyucusunun kendisi olduğu fikrini zorla kabul ettirmek istediğini düşünürsek bunun mantıklı bir davranış olduğu kabul edilebilir. Ama gene de islâmcılık cereyanı birkaç sağlam meyva vermiştir ve bunlar küçümsenecek neticeler değildir. Bu cereyanın meydana getirmeye başladığı terkip ölçüsüz ve tehlikelidir. Anadolu'da, hatta Avrupa'da islâmiyetin yarattığı dini dürtülerin tesiri altında harekete geçecek onbinlerce insan vardır. Bunlar hareket zamanı geldiğinde, hayalperest değil, yetiştirilmiş gerçek cengâverler olarak diğer bütün görüş ve düşünüşleri unutabilecek insanlardır. Afrika'da islâmiyet,

medeniyete katkıda bulunabilecek ve güçlü ırklarda nizam sağlayabilecek bir güce sahiptir.Buradaki insanlar ilâhiyatı pek öğrenmeseler de bir gaye uğruna savaşmayı öğrenirler. Netice olarak şunu söyleyebilirz. Müslümanlık kuzey ve kuzeybatı Afrika'da gelişmeye büyük ölçüde tesir etmiştir.

Japonya'nın Rusya karşısında kazandığı zaferlerin Hindistan ve Asya'nın diğer bölgelerinde yaşayanlar üzerinde tesiri pek fazla olmamıştır. Asya insanları Avrupalıların yenilebilir insanlar olduğunu düşünmüşlerdir. Bu olay Bâb–ı Ali'de de doğu–batı çatışması şeklinde yorumlanmamışa benzer. Bunun sebebi Divan mensuplarının fikirleri olabilir. Mühim bir yetkili bana eski düşman Rusya'nın mağbuliyeti üzerine sultanı tebrik etmeye giden subaylara sultanın cevabının "Savaşın neticesi tebrik meselesi değildir. Çar ve ben Avrupa'daki yegane otokratik hükümdarlarız. Çar'ın mağlubiyeti otokratik prensiplere bir darbe indirecektir" olduğunu söylemişti. Türkler böyle birşeyi hissetmezler ama Türkiye'de Rusya'nın yenilgisini çabuklaştırmak için hiçbir teşebbüste bulunulmamıştır.

Bu kitabın temel konusu olan Makedonya 1898'den bu yana çok az bir gelişme göstermiştir. Bölgedeki ekonomik durum pek kötü sayılmaz. Mahalli gelirler, Selânik şehrinin ticari hayatı ve demiryollarından elde edilen gelir 1900–1905 yıllarında artmıştır. Bütün bunlardan bu bölgenin iyi idare edildiği takdirde büyük bir ihtişama kavuşacağını çıkarabiliriz. Son zamanlarda Makedonyalıların (Hususiyle Ulahların) büyük gruplar halinde Amerika, bilhassa İllinois eyaletindeki Granite City'ye göç ettikleri dikkati çekiyor. Bu göçmenler Amerika'da birkaç sene çalıştıktan sonra bir çiftlik satın alabilecek bir duruma geldikleri zaman ülkelerine döner, yerleşirler. Ancak Makedonya'nın siyasi durumunun ne olacağı belli olmaz. Ermeniler karşısında elde edilen başarı Türklerin her türlü reform teşebbüsleri-

ne kızmalarına ve bunlara karşı koymalarına yol açmıştır. Bâb–ı Ali idare şeklini değiştirmeye isteksiz olmasına rağmen Avrupa'nın gözünün devamlı olarak Makedonya üzerinde olduğunu dikkate alırsak aşırılıklar önlenmiş sayılır. Hem 1897 Yunan Savaşı'nda hem de Türk askerlerinin Bulgar veya Yunan askerleri ile yüzyüze geldiği birçok zamanlarda Osmanlı yetkilileri hep kendilerinin haklı olduğunu söylemiş kendilerine karşı çıkanları mütecâviz olarak vasıflandırmış, onları savaşa sebep olan yüz karası insanlar olarak göstermiştir. Bu inkâr edilemez. Milletlerarası hukuk, hatta insanlık bakımından bakıldığı zaman Yunanlılar ve Bulgarların yaptığı yağmalar asla haklı çıkarılamaz. Hatta bu saldırılara suç da diyebiliriz. Ancak suçlama yapılırken suçun bir kısmını da idareyi böyle şeylere sebep olduğu için Osmanlı İmparatorluğunun bünyesinde aramak gerekir. Kırım'ın bağımsızlığının tanınmış olması, İslâv toplumlarını kızdırmakla birlikte aynı şekilde Makedonya hıristiyanlığı için bir destek olmuştur. Yunanlıların Türklere yenildikleri bir gerçektir ama uğrunda savaştıkları şey kazanılmış, Girit kurtarılmıştır. Bu isyanların, Avrupa tarafından ne kadar kınanırlarsa kınansınlar, hatta tahrik ülkeyi kötü yöneten toplumdan gelmeyip, doğrudan doğruya asilerden gelse bile, meyva verebileceğinin bir ispatıdır. Sırpların ve Rumenlerin bir millet olarak tanınmaları zaten karışık olan durumu daha da karıştırmıştır. 1903 yılında Makedonya'da çıkan ciddi bir Bulgar isyanı heyecanı son haddine vardırmıştı. Avrupa devletlerinin tasvibi ile olayın çözümü Rusya ile Avusturya'ya bırakıldı. Rusya ve Avusturya, adını iki imparatorun buluşup, konuyu görüştüğü yer olan Mürzteg'den alan bir program hazırladılar.Osmanlı İmparatorluğunun biraz geç ve isteksizce tasdik ettiği bu düzenlemeye göre, Rusya ve Avusturya sivil temsilcileri, Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde de-

netimi ellerinde bulunduracaklardı. Edirne eskiden olduğu gibi reform dışı tutuluyordu. Jandarma, Avrupa subaylarının denetimi altında yeniden düzene konacaktı. Yukarıdaki üç vilâyet bölgelere ayrılacak, bu bölgeler büyük Avrupa devletleri tarafından taksim edilecekti. Her vilâyete bir kurmay subay tayin edilecek, bu subayın emri altında kendi milletinden subaylar olacaktı. Bütün bu sistemi İtalyan General Degiorgis denetleyecekti. Gelen raporlarda bu projenin tesirli olduğu hususiyle jandarmaların eğitimi için açılan okulların başarılı olduğu görünüyor. Alınan neticeler hakkında şahsi bir fikir ileri süremem. Ancak Türkiye'deki kır hayatı ünsiyeti olan herkes Makedonyalıların, şikâyet ettiği şeylerin başında gelenin zaptiyelerin halka karşı gösterdiği şiddet ve zorla para almaları olduğunu bilir. Bu düzenlemenin başka bir tarafı da şuydu. Üç vilâyetin genel mali denetimi iki sivil temsilciye veriliyordu. Avusturya ve Rusya bu işi başarıyla yürütemediler. Bu pek şaşırtıcı değildir. Zira bu devletler Osmanlı yetkililerine yol göstermek ve bilgi vermek gibi ümitsizce bir işe girişmişlerdi. Bütün büyük devletlerin delegelerle temsil edildiği bir mali komisyon kurulması, bu komisyonun maliye üzerinde her türlü murakabe gücüne sahip olması kararlaştırılmıştı. Bâb–ı Ali bu plâna bütün gücüyle karşı koydu. Ancak büyük devletler milletlerarası bir deniz gösterisi yapıp Midilli'yi ellerine geçirince Bab–ı Ali bu karara istemeye istemeye razı oldu. Bâb–ı Ali bu plânın yürütülmesi için ortadaki tek engel değildi.3 vilayetin bütçesinde, 700.000 sterling tutan gelir, masrafı karşılayamıyordu. Açığı kapamak için büyük devletler, Türkiye'nin her tarafındaki ithalat gümrük resminin yüzde sekizden yüzde ona yükseltilmesini kararlaştırdılar. Ancak bu yükseltme Makedonya bütçesinin üzerinde olmayacaktı.

Mali komisyona verilen yetkilerden en mühimi vergi

toplama işini teftiş etmekti. Türkçede teftiş kelimesi tesirli bir murakabe veya tenkid etme anlamına gelmez, zira Bâb–ı Ali, bu kelimenin mânâsının hiçbir şey söylemeden veya yapmadan sadece bakmak mânâsına geldiğini kabul ettirmeye çalışır. Makedonya'da vergi toplama işinde görülen bozukluk merkezi hükümet için olduğu kadar, vergi verenler için de çoğu zaman o kadar büyük bir karışıklık, o kadar çok dezavantajlar doğurur ki, bu işlerin biran önce düzelmesi gerekir.

Yapılan diğer bir reform tasarısı da Avusturya ve Rusya tarafından hazırlanmıştır. Bu reform adli reformdur.Burada da sadece bir teftiş sistemi vardır ve bu reformun netice vermesini beklemek iyimserlik olur.

Bütün bu teftiş kurulları, Türk idare usullerinin tenkidine bir katkıda bulunurlarsa bunun faydası şüphesiz çok büyük olur. Tehlike şudur: Yapılan tesir az olabilir ve bu tesir tahrik edici bir etkide bulunabilir. Ermenistan'da yapılmaya çalışılan reformlar gibi halkın patlamasına sebep olunabilir. Maamafih, Makedonya birçok bakımdan Ermenistan'dan farklıdır. Türkler, Makedonya'nın Avrupa'nın bir parçası olduğunu,buradaki durumlarının nazik olduğunu çok iyi bilmektedirler.

Ancak bütün bu murakebeye rağmen, bölgede 1903' den bu yana çok az bir gelişme olduğu görülür. İşler kötüden daha kötüye gitmiştir. İstanbul'daki yabancı delegeler elçiliklerine verdikleri bir notada şöyle diyorlar. "Topluma karşı yapılmış suiistimaller ve kötü muameleler.... azalmamıştır". Yağmacıların çıkardıkları gürültüler ve kargaşalıklar günden güne artmaktadır. Karateria bölgesinde Yunanlılarla Ulahların çatıştıklarını ilk defa duyuyoruz. Cinayetler ve zulümler şüphesiz her toplum için korkunçtur. Hadiseleri okurken, sanki canavarların yaptıklarını okuyoruz. Sanki her sınıfı yutan başka bir sınıf var. Ülkenin dertlerine deva olan bir

ilaç hâlâ bulunamadı. Şahsi fikrime göre –ki bu fikir yeni düzenlemelerin işleyişini görmeden elde edilmiştir– ülkenin dertleri karmakarışık bir hal almıştır.

Ancak Makedonya bölgesinde görülen kanunsuzlukların bütün suçunu bunlara yüklememek gerek. Bu bölgede halkın şikayet ettiği ve arzuladığı iki şey vardır. Asıl şikâyet edilen şey, Türklerin, hıristiyanları kendilerinden aşağı görmeye devam etmeleridir. Aydın Türkler bile müslümanları, hıristiyanlara karşı işledikleri suçlardan dolayı cezalandırmamaktadırlar. Şarklı hıristiyanların işledikleri hatalar ortadadır. Herşeye boyun eğer, herkese yaranmaya çalışırlar, yalancıdırlar. Birbirlerine güvenip bir türlü birleşemezler. Ancak durumun istihzası şuradadır. Türkler şarklı hıristiyanların erdemlerine değil, hatalarına müsamaha göstermektedirler.Avrupalılar bozuk tarafları görür ve tenkid ederler ama Bâb–ı Ali düzelme ve gelişme için atılan her adımdan korkmakta, bu gibi hamleleri önlemektedir. Makedonyalılar makul bir hürriyet istiyorlar. Avrupa onları nasıl kınayabilir?

Makedonya'da çıkan huzursuzluğun bir diğer tarafı da milli istek ve şikâyetlerin yerine getirilmemesinden doğan meselelerdir. Bütün milli istekler, kişinin kendi çıkarı için değil de, milliyetleri için sarfettikleri bütün çabalar şereflidir. Takdire lâyıktır. Ancak bu hareketler birbirine karışırsa ve ferd sadece zulmedilmekle kalmayıp, kendisi de misilleme yaparsa, baskı yapılan 3–4 parti baskı yapmaya kalkarsa işler karışır. Yunanlıları, baskınlardan ve yağmalardan kurtarmak başka, Yunan milli arzularını, Bulgarların zararına olarak desteklemek başka şeydir.Bu milli duygular Makedonya'daki karışıklıkların ana sebebidir. Fakat bu duyguların batılı sempatizanlar tarafından mübalağa edilmesinin getirebileceği bir tehlike şudur: "Ufak birşey... ama benim malım" sözü Makedonyalı bir toplumun kendine has

medeni müesseseleri için kullanabileceği güzel bir sözdür. Mühim olan hangi partinin başa geçtiği değil, Avrupa barışının Makedonya'daki mücadeleden bir zarar görmemesidir.

Hülâsa edersek, Avrupa'nın Makedonya'da iyi bir hükümet kurulması bakımından Makedonya milletleri ile dengeli bir işbirliği yapması için her türlü gayreti harcaması gerekir. Milli tezahürler, ister Yunan, ister Bulgar, ister Sırp olsun, ele alınırken bunlar üzerinde daha ciddi bir şekilde karar verilmelidir. Bu tezâhürler insancıl olmaktan çok siyasi birer konudur.

Makedonya ülkelerine sempati duyanlar, bu ülkeler hakkında söylenecek çok şey bulurlar. Yunanlılar Avrupa insanlarının çoğu için ilgi çekicidir. Geçmişte kısa ama çok büyük bir medeniyet yaratmış olan bir neslin şüphe götürür torunlarıdır. Hazırladıkları programları ve istekleri Yunanlıların hâlâ bir ülkü peşinde koştuklarını göstermektedir. Bu programın gereksiz sözlerle dolu, uygulanamayacak ve cesurca yapılan bir hareket olmadığını ispatlamak kolaydır. Fakat daha önce de belirttiğim gibi, Yunan taşkınlıkları Girit'in muhtariyet kazanması bakımından başarılı olmuştur. Bulgarlara büyük ehemmiyet vermemiz gerekir. Yunanlıların kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bölgeleri de ellerinde bulunduran Bulgarlar ülkücü esaslardan uzaktırlar. Sırplar, Yunanlılara nispetle daha kısa bir geçmişe sahip olmakla birlikte yükselme arzuları taşımazlar.Ancak eski Duşan İmparatorluğuna, ırk ve dinlerinin Servialı, Karadağlı, Dalmaçyalı ve Hırvatlı gibi değişik adlar aldığı o devre dönüş ümitlerini hâlâ taşırlar. Batı ile Yunanlılar ve Bulgarlardan daha sık münasebetleri olmuştur. Ama Sırpların bir birlik haline gelmeleri bir gerçek olmasına rağmen bu içten gelen bir hareket değildir. Bu birliğin kabul edilişi büyük bir şaşkınlıktan ve güçlükten sonra olmuştur. Birliğin beraberinde getir-

diği ayrılık ve bölünmeler de büyüktür. Ulahlar ve Arnavutlar kendilerini tutanların gayretlerini bir kenara bırakacak olursa, kendileri çok az çaba harcalar. Bunlar menfi yönde büyük ehemmiyete sahiptirler. Arnavutluk için ne yapılması gerekli diye dikenli bir mesele Makedonya'da oturan her kişi için en mühim engellerden biridir. Bu mesele Ulahlar içinde geçerlidir. Gerçi Ulahlar kendilerini koruyamazlar ama güçleri, Yunan arzularına protesto çekmeye pekâlâ yeter.

Makedonya'daki karışıklıklara Mürzteg Antlaşmasının 3. maddesinin büyük ölçüde sebep olduğu ileri sürülür.Bu maddeye göre ülkenin durumu yatıştığı zaman büyük devletler çeşitli bölgelerin nüfusunu ayarlayıp bölgeleri mütecânis yapacaklar, ırkların daha iyi bir şekilde yerleştirilmesi işini emniyete alacaklardır.Bunun iyi olduğu şüphe götürmez. Ama Makedonya'da çıkan karışıklıkların büyük bir kısmı kendilerine verilen bir arazide yaşayan kişilerin ortak gayeleri ve arzuları olmadığı, bu insanların topluluklara bölündüğü zaman hepsinin diğerini yutmayı düşünmesinden çıkar. Ancak bana öyle geliyor ki, taksim işi üzerinde tekrar iyice düşünüp taşınılmalıdır. Makedonya kavimleri sadece mücadeleci insanlar değildirler. Kendilerine taktıkları ad ile "Propagandacı" dırlar. Dönmeleri kendilerine çeker, esirleri,kendi ordularına bağlar,birbirlerini yok etme gayesini güderler, sessiz çoğunluğu içlerine katmak isteğini taşırlar. Bu yüzden Yunan, Bulgar ve Sırp çemberini kısıtlamak gibi bir ümit bütün siyaset adamlarının üzerinde iyice düşünüp taşındıktan sonra karar vermesi gereken birşeydir.

Şu anda (Ağustos, 1907) gazetelerde bir Bulgar grubunun, Serez bölgesindeki jandarma bölüğünün İngiliz subayını yakaladığını, kendilerine imtiyazlar tanınmadıkça onu rehin tutacaklarını yazıyorlar. Bunun mânâsı şudur: İlk önce Avrupa güçleri, Bulgarlar ve diğer hı-

ristiyanların iyiliği için Türklerin boğazlarına bir sürü reformlar tıkmışlar, jandarmanın denetimi için yabancı cı subayların tayin edilmesini kararlaştırmışlardır.Sonra da Bulgarlar ayaklanıp, bu subaylardan birini kaçırmışlardır. Penang dağlarında bu hadiseyi okurken bütün bunların hepsi bana şu anda garip bir komedi gibi görünüyor. Eski dostum Karakevi valisine, hak veriyorum. İnsan araya girip reform yapmayı, Bulgarları süratle cezalandırmayı veya bu bölgeyi Türklere devretmeyi düşünüyor. Ama bunu yapmamalıyız, zira Makedonyalıların aptallıkları ne kadar çok olursa olsun, gösterdikleri şiddet ne kadar sevimsiz olursa olsun, insan şuurundaki o garip ve rahatsız duygu, terazinin yanlışlar kefesine koymak için ellerinden geleni esirgemiyorlar.

XI.BÖLÜM

GENEL GÖRÜNÜŞ

Arkadaşlarımdan bâzıları bu kitabın birinci baskısının yeterli neticeler veya kesin çareler taşımadığından şikâyet ettiler. Diğer bir tabirle, kitap Makedonya'nın durumuna bir çözüm bulmak için ne bir teklif ne de bir taslak getiriyordu. Korkarım bu boşluğu kapayacak yetenekte değilim. Türk İmparatorluğunu düzeltmek için yarım düzine plân yapmak kolaydır. Ancak mesele bu plânların iyi ya da kötü olduğu değil, bu plânların Türkler tarafından kabul edilip edilmeyeceğidir. İngiliz İmparatorluğundaki meseleler gibi çözümü güç bir durumla yüzyüze geldiğimizde, durumun gerçeklerinden mantıki olmayan neticeler çıkarmamız ve bu sonuçları birtakım delillerle savunmamız mümkündür. Ancak milletlerarası konularda böyle bir mantığın çok az yararı olur. Zira Avrupa'daki Türkiye'nin geleceği gibi bir mesele, menfaatleri ve gayeleri birbirine zıt ve kuvvetleri günden güne değişen yarım düzine Avrupa devletine dayanır. Bu yüzden gelecek için kesin bir hüküm vermek kimsenin elinde değildir. Makedonya meselesi kılıçla kesilmesi gerekli bir düğüm iken bu düğüme hiç kimse makasla bile yaklaşmaya cesaret edememektedir. İngiltere, böyle bir durumda savaşa girme tehlikesini göze alamaz. Bu iş, on yıl kadar önce İngiltere Doğu Avrupa'ya özel bir ilgi duymaya başladığı zaman –ki bu ilgi biraz da zoraki olmuştur– yapılabilirdi. Ancak günümüzde İngiltere'nin şimdiki ve bundan bir önceki hükümete rehberlik eden siyasetten daha farklı bir siyaseti nasıl tatbik edeceğini bilemiyorum. Bu siyaset, Türkiye'ye yardım etmek, her türlü insancıl ve sağduyulu reform plânlarını desteklemekti. Böyle bir iş pek göz alıcı değildir ama küçümseyici tenkid yapan milletlerin politikasında şüphesiz çok daha iyidir. Durumun cesaret verici yanı şudur: Rusya ve Avusturya gazeteleri Makedonya'nın durumunun yalnızca ciddi olmakla kalmayıp bu duruma bir çare bu-

lunması gerektiğini bağırıyorlar.

Çareler ve tahminler bir yana, Makedonya meselesinin ve bütün Türk İmparatorluğunun geleceği iki düşünce dizisine dayanır. Birinci dizi bölgelere aittir. Bölgenin veya İmparatorluğun askeri, ahlâki, iktisadi ve milli hususiyetlerini içine alır. Bu değerlerin günümüzdeki durumunu bilen bir kişi için, nelerden korkulduğunu, neler ümit edildiğini, nelerin hayali olduğunu tahmin etmek kolaydır. Ama bütün bu mutedil öngörüşlere rağmen dikkate almamız gereken gerçekler o kadar fazladır ki bunları bir sonuca bağlamak için uygun bir şekilde birleştirmek zordur. Durumu çok iyi takip edenler bile hiç beklenmedik hadiseler karşısında şaşkına dönerler. Fakat bir bütün olarak durum neticede, daima ümit edilenden daha azı gerçekleşir.

Diğer bir düşünce dizisi uluslararası politikaya, Avrupa devletlerinin kendi kaderlerine, Avrupalı ittifakların gruplaşmalarına ve prenslerin kaderleri ve düşlerine bağlıdır. Bunun sebebi yalnızca devletlerin sırları değildir. Baskı o kadar fazla, durum o kadar karışıktır ki, en iyi istihbarata sahip bir bakan bile kendi ülkesinin bundan on sene sonra ne durumda olacağını tahmin etmeye cüret edemez.Türkiye'nin kaderi,Rusya'nın geleceği ile irtibatlıdır. Bundan on, hatta beş yıl önce Rus—Japon savaşının neticesini kim tahmin edebilirdi? Konuyu en iyi bilen bir izleyici bile Rus ordusunun ciddi bir savaşa girdiği takdirde sadece mahvolacağını söyleyebilirdi. Ancak hiç kimse neticenin böyle olacağını kestiremezdi. Aynı şekilde, Almanya ve Avusturya'nın bundan on sene sonraki durumu, Türkiye ve Balkan Devletleri için tasavvur edemeyeceğimiz neticeler doğurabilir. Avusturya'dan söz ederken bu ülkenin bölüneceğini ima ediyor değilim. Avusturya'nın terkibindeki merkezi unsurlar çok açıktır ama bunlar ülkenin ye-

ni bir siyaset arama güçlüğü ile karşı karşıya kalmış ve yok olmuştur.

Milletlerarası münasebetlerde gördüğümüz meselelerden biri Türk İmparatorluğu ile ilgilidir. Bu konu Osmanlı tahtına bundan sonra kimin oturacağıdır. Şimdiki sultan artık yerine birini geçirmek istemektedir.Yerine geçecek olanın en çok sevdiği küçük oğlu olmasını arzulamaktadır. Sultanın arzularının ne kadar gerçek olacağını bilmiyorum. Sultanların istekleri, bir kaide olarak, sultanlar öldükten sonra pek dikkate alınmaz. Fakat otokratik, askeri bir imparatorlukta padişahın karakterinin mühim olduğu da su götürmez bir gerçektir. Padişahın mevkii için üç aday vardır. Kanuna veya geleneğe göre, tahta Osman ailesinden en yaşlı erkek geçer. Bu sultanın kardeşi, padişahtan sadece bir veya iki yaş küçük olan Reşad Efendi olacaktır. Türkiye'de hüküm süren padişahların bütün yakınları birbirlerine rakip olarak kabul edilir. Reşad Efendi, bu yüzden bütün hayatını inzivaya çekilerek geçirmiştir. Reşad Efendi karakteri ve yetenekleri itibariyle müspet bir kimsedir. Fakat bütün hayatını dünyadan elini ayağını çekmiş bir halde geçirmesi ve dünya işlerinde hiçbir tecrübesi olmayan bir kimse olması bakımından,Osmanlı İmparatorluğu gibi iç ve dış karışıklıklarla yüzyüze gelmiş bir ülkenin başına geçebilecek kabiliyette bir kişi değildir.Sultanın en genç oğlunun karakteri ve yetenekleri ne olursa olsun taht'a geçmesi beraberinde bazı eksiklikleri getirecek ve sultan ünvanı kusurlu olacaktır. Padişah ailesinin en yaşlı erkeğinin sultan seçilmesi kaidesi mutlak değildir. Bu vazifeyi yüklenecek olan kişinin yanına genç bir kişi de verilebilir. Fakat yaşlı üyeleri bir kenara atıp genç birisini böylesine mühip bir vazifeye getirmek gibi bir hareket sultan ve halifelik makamını zedeleyebilir ve daha önce görülen isyan ve ayaklanmaları tekrar başlatabilir. Türkler meşru sultanlarının her dediğine boyun eğerler ancak sul-

tanlarının ünvanından şüphe ettikleri an durum değişebilir. Günümüzde sultanın eski nesillerde görülen ailenin diğer fertlerini öldürmek gibi bir harekete girişmesi ise zordur.

Kararı verebilecek olan saray yetkilileri sultanın kardeşini veya oğlunu değil de aynı sülâleden daha dinç birini başa geçirebilirler. Böyle bir sultan ülkenin geleceği için şüphesiz çok iyidir. Türk İmparatorluğunda yapılacak reformlar konusu beni ümitsizliğe düşürüyor; ancak Türkiye'de başa geçecek padişah kuvvetli bir ordunun kendi tahtı için bir tehdit olduğu şüphesine düşmezse, ülkede askeri ve donanma ile ilgili reformlar yapılabilir. Türklerin askeri dehaları malûmdur. Hükümet kendilerini desteklediği an, ordunun askeri usulleri kullanmakta hiçbir güçlük çekmeyeği de açıktır. Gerekli istihkâmları, düzenli subayları ve takviyeli bahriyesi ile Türkiye korkunç bir güç olacaktır. Askerliği seven ve şüpheci olmayan bir sultanın Türkiye'nin askeri itibarını yükselteceği apaçıktır. Ancak Avrupa barışının sağlanması bakımından Avrupa böyle gelişmeleri istemez.

Şimdi pek açık olmayan bu şeyleri Türkiye'nin geleceğinin ne kadar irtibatlı olduğunu göstermek için yazmıştım. Diğer bir faktör Rusya'nın gelecekteki durumudur. Burada yeni bir politika sayfasına gireriz. Bu sayfa Türkiye için büyük ehemmiyet taşımaktadır.Lâkin Türkiye—Avrupa münasebetlerini inceleyen bir kişi için Rusya hâlâ mühimsenmemektedir. Acaba Rusya'nın şu andaki karışık durumu, Rusya'nın iç siyasetinin gelişmesi ve Rus hükümetinin kendi hudutları içine çekilmesi ile mi neticelenecek? Yoksa bu siyaset Rusya'nın faal bir dış siyasete sahip bir imparatorluk şeklinde devam etmesine mi yol açacak? Japonlarla yapılan savaşın Rusya'da halk tarafından müspet karşılanmadığı söyleniyor. Rusların böyle bir savaşı tekrar etmek

istemediklerinden bahsediliyor. Acaba Rusya Uzak Doğudan vazgeçip, Akdeniz politikasının çalkantılı sularına mı dalacak? Yoksa intikam peşinde koşup eski ihtiraslarına ve meselelerine daha mı az yer verecek? Makedonya'nın geleceği hakkında karar vermek için bu ve bunun gibi soruların cevabını vermek gerekir.

Günümüzde Avrupalı büyük devletlerin gayesi polis ve maliye gibi yönetim detaylarını düzeltmektir. Bu şüphesiz iyi bir harekettir. Güçlerin yapmak istediği diğer birşey de Makedonya'yı, Yunan, Bulgar vs. gibi nüfusun oturduğu bölgelere taksim etmektir. Ancak Avusturya ve Rusya'nın ortak hazırladıkları ve Yunanistan, Bulgaristan ve Sırp hükümetlerine geçen Sonbahar'da verilen bir notada böyle bir taksim süresiz olarak ertelenmiştir. Bu proje kusursuz olarak yapıldığı takdirde Avrupa hangi tabirleri kullanırsa kullansın, ne ad verirse versin muhtar bir Bulgaristan sınırının önünde bir Türk Bulgaristan'ı, Yunanistan krallığının yanı başında da bir Türk Yunanistan'ı olacak demektir. Karara göre, bu durumda bu bölgelerdeki nüfusun Yunan veya Bulgar oluşu, 1877 yılında yapılan ve Bulgaristan'ın bir prenslik ve Doğu Rumeli'nin bir Türk ili olarak kabul edildiği karardan pek farklı değildir.1877 kararı ikisinin birleşmesi şeklinde neticelenmişti. Makedonya'da aynı neticeyi elde etmek için teşebbüslerde bulunulabilir. Bunun başarısı şüphesiz Avrupa devletleri ve Türkiye'nin davranışına bağlıdır.Avrupa güçleri peşin hükümlü değildirler. Bir gün ürktüklerinden, kötü şeyler acemice yapılmış ihtilâller olarak gördüklerini birkaç yıl sonra normal olaylar olarak kabul ederler. Ancak bunları Avrupa'ya iyi bir şekilde tanıtmak gerekir. Türkler yaptıklarını zora başvurarak benimsetirlerse Avrupa bir taassup patlaması içine girebilir. O zaman iş Türk ordusunun gücüne ve Almanya'dan alınacak yardımın büyüklüğüne kalır.

Taksim plânında Arnavutluk'un durumu da zordur. Yunanlılar ve İslâvlar birbirleriyle birleştikleri takdirde Arnavutluğun bir Türk bölgesi olarak kalması güçtür. Bağımsız milletler Arnavutluğu tek başına bırakmazlar. Zira Arnavutlar iç kavgalarından boş vakit buldukları anda diğer ülkelere çapulculuk yapmaya giderler. Bu kanunsuz halkı idare etmek işine Yunanistan ve Balkan Devletlerini memur edersek, bu yük onlara kaldırabileceklerinden daha ağır gelebilir. Ancak şüphesiz bu mesele Arnavutluğun idaresini Avrupa devletlerine bırakmakla süratle çözümlenebilir. İtalya ve Avusturya'nın bu ülke üzerinde gözleri olduğu bilinmektedir. İtalya'nın bu iş için uygun olduğunu ispatlaması gerekir fakat Avusturya, Bosna ve Hersek'te gördüğümüz örneklere bakılacak olursa kavgacı kavimleri yatıştırmakta yetenek sahibidir. Sert ama yatıştırıcı bir el ülkeyi hemen yola sokabilir; zira Arnavutlar yalnızca çelik ve kurşunu çok iyi kullanmakla kalmayıp aynı zamanda değerli madenlere karşı hususi bir ilgi de duyarlar. Fakat Arnavutluk Avrupa tarafından ne zaman işgal edilir? Bunun cevabı hakkında hiçbir bilgi sahibi değilim. Siyasette faal rol oynayan kimselerin bile böyle bir soruya cevap vereceklerini sanmıyorum.

Balkan devletlerinin bazılarının enerjik bir hareketle ülkelerini geliştirmek işini hızlandırmaları mümkündür. Bu devletlerin zayıf bir tarafı,giriştikleri işlerin devamlı olarak vaktinden önce yapılmasıdır. Eğitim ve zamanı gelince harekete geçme gücünden uzaktırlar. Bu devletlerden en sıkı disipline ve en iyi idareye sahip olanı, o anti–semitik harekette karşılaştıkları güçlüklere rağmen Romanya'dır. Rumenlerin Ulah'lardan bir başkent yapma çabalarına rağmen Makedonya ile aralarında olan Bulgar bölgesi onlar için ciddi bir engeldir. Fakat Rumen ve Bulgarların yapacakları bir birleşme çok güçlü olabilir. Yunanlıların yükseleceği konusunda şüp-

heliyim. Girit basit bir hadise olup, Yunanistan ile Türkiye arasında daha doğrusu hıristiyan ve müslüman Giritliler arasında bir mesele idi. Lâkin Makedonya'da yunanlılar karşılarında Türkler, İslâvlar, Arnavutlar ve Rumenleri bulacaklardır. Yunanlıların bu ülkelere karşı savaşacak cesaretleri olsa bile savaş için gerekli para ve levazımdan uzaktırlar.

Balkan ve Avrupa siyaseti üzerinde uzun müddet çalışmış, bu konuda selâhiyetli biri bana bundan 40 sene sonra Bulgarların istanbul'da oturacaklarını söylemişti. Bu peşin hüküm bana pek de gerçekleşemez gibi gelmiyor. Bulgarların coğrafi durumu kendilerine diğer Balkan devletlerininin hiçbirinde olmayan bir avantaj tanır. Bulgarların kolay kolay yola gelmez ve kendi ülkelerinde karışıklık çıkarmaya mütemâyil bir millet olduğu doğrudur ama diğer Balkan devletlerinin de aynı hataları işlediğini gözönüne alırsak, Bulgaristan diğer Balkan devletleri ile birleşmek için daha çok cesaret gösterebilir, komşularından daha fazla sabırlı olabilir. Bulgaristan son on yıl içinde bir gerileme göstermemiş ve gazetelere göre hüküm verecek olursak, Sırpların yaptıkları propaganda Bulgaristan'ın aleyhine bir netice vermemiştir. Makedonya İslâvlarının asılları ve kurdukları münasebetler hakkında ne kadar münakaşa edilirse edilsin, İslâvların çoğunluğunun Bulgarlar ile aynı istikamette yürümek istediği görülmektedir. Fakat Bulgarların geçmişte İstanbul surlarına birkaç defa dayandıklarını, hiçbir tesir yapmadan geri döndüklerini de hatırlamak iyi olur.

NOT:

Bu kitap baskıdayken bütün dikkatler Novipazar Sancağı ve Avusturya'nın hazırladığı, Bosna'yı Makedonya'ya bağlayacak olan demiryolu projeleri üzerinde toplandı. Yol Novipazar'dan geçecekti.

Novipazar, Sırbistan ve Karadağ arasında Kosova'dan Bosnaya kadar uzanan, aşağı yukarı 100 mil uzunluğunda, 30–40 mil genişliğinde bir toprak parçasıdır. Bölge halkı Sırpça konuşur ve burada yakın bir tarihte kurulan Sırbistan Krallığının an'aneleri hüküm sürmektedir. Fakat Sancak'ta çok sayıda Arnavut da bulunmaktadır. Berlin Antlaşmasının 25. maddesi ve sonraları 1879 yılında toplanan Avusturya–Osmanlı Kongresi kararı gereğince Sancak için hususi bir durum kabul edilmiştir. Antlaşmaya göre:

"Bosna ve Hersek vilâyetleri Avusturya–Macaristan İmparatorluğu tarafından zaptedilip idare edilecektir. Ancak Avusturya–Macaristan Hükümeti, güneydoğuda, Sırbistan ile Karadağ arasında yer alan Novipazar Sancağının idaresini yüklenmeyi arzu etmediği için, burada idareye Osmanlı Hükümeti devam edecektir. Maamafih hürriyet ve ulaşım emniyetinin olduğu kadar, siyasi münasebetlerin yeni durumunun da devamını sağlama almak için, Avusturya–Macaristan İmparatorluğu bu bölgenin bütünündeki garnizonları, ticari ve askeri yolları elinde bulundurma hakkını muhafaza edecektir. Türkiye ve Avusturya–Macaristan hükümetleri bütün bu şartlara uymayı kabul ederler."

Bu antlaşmanın belirtildiği 1879 Kongresinde, Bâb–ı Ali'nin, sancağın sivil idaresini üzerine alması ve (Tam bir eşitlik ve düzen içinde) hem Türk, hem de Avusturya ordularının sancağa gönderilebileceği kabul edildi. Kongre ayrıca Avusturya–Macaristan İmparatorluğunun, 4000 ile 5000 arasında değişebilecek asker mevcudu ile Lim Nehri üzerindeki üç karakolu işgal etme isteğini de tasdik etti. Avusturya–Macaristan İmparatorluğunun antlaşmanın 7. maddesine uyarak, garnizonlarda duruma göre yeter sayıda asker bulundurmasının bu düzenlemelerle sınırlanmadığı anlaşıldı. Bir bütün olarak bu ortak mal sahipliğinin maddi neticeleri tatminkârdır. Avusturyalılar, mahdut kuvvetleri el-

verdiğince aynı politikayı Bosna'da da uyguladılar. Plevlji'de ve diğer kasabalarda parklar, oteller ve telefonlar gibi Avrupa medeniyetinin belirtilerine rastlanılabilir, yollar oldukça iyidir ve birkaç okul açılmıştır. Avusturya garnizonu, son zamanlarda artmamışsa karargâhları Plevlji, Bielopolji ve Priepolji de olmak üzere 2000 askerden müteşekkildir. 1906 yılında Bosna demiryolu Sancak sınırlarına kadar uzandığı zaman hiç ilgi uyandırmamıştı. Fakat birkaç gün önce (1908 yılının Ocak ay'ı sonunda) Avusturya hükümeti Mitrovitza'ya (Mitroviça) bağlamak üzere bir izin elde ettiği zaman bu hadise Avrupa'da alkışlarla karşılandı. Muhakkak ki bu, Avusturya'nın mütecâviz emellere sahip olduğu mânâsına gelmez. Ancak 1815 Avrupa Devletleri İttifakı ve Mürzsteg programının kolaylıkla çatladığına bakılırsa bunlar pek sağlam dayanaklara sahip olmasalar gerektir. Belirtildiği gibi, Avusturya Sancakta hürriyet ve ulaşım emniyetini sağlama hakkına sahiptir. Makul olarak düşünülürse, demiryolu inşaatının reformları engelleyeceği yahut geciktireceği iddia edilemez; tam aksine, Avrupa ile irtibatın kolaylaşması çetelere,eşkiyalara ve ciddi hadiselere karşı daha kolay tedbir alınacaktır. Hususiyle Tuna havzasından başlayıp Timok vadisinden, Niş'den ve Mitrovitza üzerinden Adriyatik kıyısına vararak Dulcigno yahut San Giovanni di Medua'da bitmesi plânlanan ve Avusturya tarafından desteklendiği söylenen Sırp demiryolu projesi meşrudur. Bu demiryollarını kurma teşebbüsü zaten yavaş ve dolambaçlı bir şekilde yol alan Makedonya reformlarını geciktirirse bu belki pek şaşırtıcı olmamakla beraber, hıristiyanlardaki kıskançlığın kuvvetlenmesinin ve hıristiyan birliğinin zayıflamasının can sıkıcı bir örneği olacaktır.

Aynı zamanda, tasarlanan bu demiryollarının ve eskiden beri çapraşık meselelerle dolu olan Novipazar Sancağının siyasi ve iktisadi bakımdan büyük ehemmiyet taşıdığını hatırlayalım.Haritaya bir göz atılacak olursa Novipazar Sancağının komşu olabilecek iki devleti –Sırbistan ile Karadağ'ı– ayırdığı, ayrıca Avusturya'dan Türkiye'ye direkt bir geçit teşkil ettiği görülür. Fakat bu geçit Avusturya ve Osmanlı topraklarını birbirinden

ayırmaktadır; bu durumda Avusturyalılar, Avrupa Türkiye'sine hiçbir direkt geçidi olmayan Ruslardan daha avantajlıdırlar, çünkü antlaşmaların bütün teferruatına rağmen Bosna'daki Brod'dan Mitrovitza'ya kadar olan toprak şeridinin bütünü Avusturya topraklarına geçer.Birtakım toprak ilhakı konusunda Avusturya'ya güvenirsek, milletlerarası zorlukları bir kenara bırakarak şunu unutmamalıyız ki Ege'ye doğru herhangi bir ilerleme Avusturya'nın İslâv nüfusunu hatırı sayılır derecede çoğaltacaktır. Bu ilâvenin zaten karmakarışık, düzensiz olan bu imparatorluğun yararına olacağı, yahut imparatorluğun ehemmiyetli bir kısmının bu ilâveyi kabul edeceği oldukça şüphelidir. Böyle bir genişlemenin yaratacağı iktisadi neticelerin geniş muhtevalı olacağına dair hiçbir işaret yoktur. Şüphesiz böyle bir gelişme Bosna ile Makedonya arasındaki ticari ve diğer münasebetleri artıracaktır fakat bu durumda Viyana'dan Selânik'e geçişin daha uzun zaman alacağı söylenir. Sırbistan'dan Adriyatik'e gidecek olan demiryolu sayesinde belki Orta ve Güney Avrupa'dan Venedik yoluyla Doğu'ya ve oradan da deniz yoluyla Karadağ yahut Arnavutluk limanlarına çıkan bir yol açılabilir; fakat ülkenin engebeli durumu yolun dolambaçlı olmasına sebep olacak ve karşılaşılacak teknik güçlükler bu yolun yapımını geciktirecektir.

SON

İ Ç İ N D E K İ L E R